

ISSN 0320—9466

1-6
'98

АРХІВ УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ-
ГРУДЕНЬ

З автобіографії Семена Даниловича Пількевича

25 грудня 1954 р.

. . . 1920 року “Комітет незаможних селян” відрядив мене на навчання до м. Житомира, у Педагогічний технікум, який я закінчив у 1924 році. Після закінчення технікуму призначений був учителем Барашівської 7-річної школи (Житомирська обл.) викладачем 5–7 класів. 1926 року був призначений інспектором райнаросвіти Олевського району тієї ж області та викладачем історії Олевської 7-річної трудшколи. На початку 1927 року був обраний членом президії і призначений завідуючим райнаросвітою Бозарського р-ну Житомирської області.

У вересні 1927 року поїхав учитися до Київського Інституту народної освіти на факультет профосвіти. Після закінчення інституту в 1931 році залишений був при цьому ж інституті аспірантом по кафедрі історії народів СРСР. . . . 1932 року призначений був директором Київського Історичного архіву і того ж року вступив до аспірантури при Центральному Архівному управлінні УРСР, теоретичний курс якої закінчив у 1934 році.

1938 року призначений був деканом і ст. викладачем Київського Педагогічного інституту і за сумісництвом працював директором середньої школи №77 м. Києва.

. . . Після повернення з армії наприкінці 1945 року призначений був директором Київського обласного архіву, а в лютому 1946 року призначений начальником Арх[івного] відділу по Київській обл[асті]. З жовтня 1948 року працюю Начальником Архівного Управління МВС УРСР.

25/ХІІ-54

[підпис]

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 54, спр. 163, арк. 52, 52 зв., 53. Автограф. Переклад з російської.

На першій сторінці обкладинки – відомий архівіст, організатор та будівничий архівної справи в Україні С. Д. Пількевич, сторіччя від дня народження якого минуло 1997 року. З жовтня 1948 р. і до кінця 1969 р. С. Д. Пількевич обіймав посаду начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, був ініціатором і організатором багатьох заходів, спрямованих на подальший розвиток архівної справи в Україні. Автор ряду наукових та науково-методичних праць.

1-6 '98 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 1-6 (241) 1998

СІЧЕНЬ – ГРУДЕНЬ

З М І С Т

Указ Президента України "Про День працівників архівних установ"	3
Збережімо архівно-документальну спадщину українського народу. На запитання редакції відповідає начальник Головархіву України Р.Я.Пиріг	4
Статті та повідомлення	
КУЛЕСHOB С.Г. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми)	9
ШМІДТ С.О. Архіви та історики-аматори	18
Дискусія про архіви	
СЕЛІВЕРСТОВА К.Т. Яких фахівців потребуватимуть архіви у ХХІ столітті?	25
Публікації архівних документів	
КУДЛА О.В. "Просвіта" в Україні на початку ХХ ст. (за документами ЦДІАК України)	31
ПРИТУЛЯК П.П. Брестський мир у світлі невідомих документів ЦДАВО України	41
Матеріали до словника архівних діячів	
ЮРКОВА О.В. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк	45
Огляди джерел і документальні нариси	
СРІБНЯК І., ЛУК'ЯНЕНКО О. З історії заснування Музею-архіву визволення України	54
ТЮРМЕНКО І.І. Архівні джерела з історії наукової школи професора В.Перетца в Києві	58
КОКОШКО Ф.І. Культурно-освітні організації Півдня України (1917 – кінець 1920-х рр.)	65
Доля українських архівів	
БАЗАНОВА О.М. ЦДКФФА України: події і люди	73
У Міжнародній раді архівів	
ЛОЗИЦЬКИЙ В.С. Україна в контексті міжнародного архівного співробітництва (до 50-річчя Міжнародної ради архівів)	86
Використання архівних документів	
ПРИЛЕПШЕВА Ю.А. З історії підготовки міжреспубліканських та міжнародних збірників документів	93
Пошуки та знахідки в архівах	
МАТЯШ І.Б. Археологічний інститут у Одесі: <u>втрачені можливості</u>	103

КРЯЧОК М.І. "Отдельное мнение" Опанаса Сластьона на захист української мови	109
КРАВЧЕНКО В.М. Новий документ з історії міського судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст.	113
НЕПОМНЯЩИЙ А.А. Невідомі джерела до біографії Арсенія Маркевича ...	121
Архівна справа за рубежом	
БЕЛА ЛЕКЛІ. Угорські архівні журнали "Levéltári Közlemények" ("Архівні відомості") та "Levéltári Szemle" ("Архівний огляд")	128
РОБЕРТ СІДНЕЙ МАРТИН. Розвиток професійної освіти бібліотекарів і архівістів у Сполучених Штатах: порівняльне дослідження (аналіз)	131
Наукові конференції, наради та семінари	
Нарада-семінар керівників державних архівних установ України	134
ПАПАКІН Г.В. II Міжнародна наукова конференція "Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року"	139
МАРЧЕНКО Н.П., ЗАГОРЕЦЬКА О.М. Наукова конференція "Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)"	141
ГРАНКІНА О.В. Науково-практична конференція "Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання"	145
Критика та бібліографія	
МУШИНКА М. Монографія про державні нагороди України	149
БУРНОСОВ В.Ф., СТУКАНОВ Є.М. Цінне дослідження й корисний навчальний посібник	152
Інформація та хроніка	
У ЦДАМЛМ України	160
ЗУБ Т.І. Ювілей Державного архіву Чернігівської області	164
Держархів Харківської області повідомляє	165
Попова Онисія Кіндратівна	167

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, належному Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Фондом Катедр Українознавства (ФКУ). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Р.Я.ПИРИГ (головний редактор), Г.В.БОРЯК (заступник головного редактора), Л.М.ВАСЬКО (заступник головного редактора), Л.А.ДУБРОВІНА, В.С.ЛОЗИЦЬКИЙ, К.Є.НОВОХАТСЬКИЙ, Г.В.ПАПАКІН, П.С.СОХАНЬ, В.С.ШАНДРА, Н.М.ЯКОВЕНКО, М.А.ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 277-45-22.

ЦЛМРД ЦДА України. 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

Здано до набору 21.10.98. Підписано до друку 02.11.99. Формат паперу 70x108 1/16. Офсетний друк.

Умовн.фарбо-відб. 15,57. Умовн. друк. арк. 15,2. Обл.- вид. арк. 15,23. Наклад 300. Зам. № 10-2000

"Архіви України", № 1-6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ №5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій.

Засновники – Головне архівне управління України,

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського

Національної Академії наук України. © "Архіви України", 1999

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про День працівників архівних установ

Враховуючи значний внесок архівних установ України у розвиток вітчизняної науки і культури, інші сфери життя суспільства, необхідність подальшого вдосконалення архівної справи та на підтримку ініціативи працівників архівних установ, **п о с т а н о в л я ю :**

Установити в Україні професійне свято – День працівників архівних установ, який відзначати щорічно 24 Грудня.

Президент України

Л. КУЧМА

м. Київ
30 жовтня 1998 року
№ 1200/98

ЗБЕРЕЖІМО АРХІВНО-ДОКУМЕНТАЛЬНУ СПАДЩИНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Невдовзі після встановлення Указом Президента України нового професійного свята – Дня працівників архівних установ – начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, доктор історичних наук, професор Руслан Якович Пиріг відповів на ряд питань, пов'язаних із діяльністю цієї важливої галузі суспільного життя, розповів про її здобутки й проблеми.

– Чому саме ця дата визначена як день професійного свята архівістів?

Встановлення Дня працівників архівних установ України є свідченням визнання державою значного внеску фахівців нашої галузі у розвиток вітчизняної науки і культури, інших сфер життя суспільства, а також усвідомлення необхідності подальшого вдосконалення архівної справи, використання ретроспективної документальної інформації, виховання співробітників на кращих традиціях вітчизняної архівістики.

Безперечно, історія українських архівів налічує чимало століть, але, на жаль, у її складному перебігу важко визначити конкретну, рубіжну дату, яка була б загально визнана як відправна з точки зору впливу на розвиток архівної справи.

24 грудня 1993 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Вперше у вітчизняній історії вищим законодавчим органом було конституйовано Національний архівний фонд – сукупність документів незалежно від виду, місця створення і форми власності, що зберігаються на території України і відбивають історію духовного і матеріального життя її народу, інших народів, мають наукову, історико-культурну цінність. Цей закон регулює суспільні відносини, пов'язані з формуванням, обліком, збереженістю та використанням національних архівно-документальних надбань. Він унормував основні питання реформування галузі.

Саме ця дата, на наш погляд, найбільше підходить для визначення дня фахового свята архівістів. Хоч теж – з певною долею умовності.

Як можна охарактеризувати загалом діяльність державних архівних установ та працівників системи?

Система Головархіву України – це велике й складне господарство, метою діяльності якого є збереженість і активне використання архівних документів як невіддільної частини вітчизняної та світової історико-культурної спадщини, джерело задоволення наукових, культурних, соціально-правових потреб громадян.

Загалом, це важлива, хоч дещо й вузька, камерна галузь державного будівництва, суспільного життя.

Документні архівні фонди налічують близько 55 млн. справ. Вони зосереджені в семи центральних архівах, 24 державних архівах областей, 146 міських архівах, 487 архівних відділах райдержадміністрацій. Крім того, функціонують відомчі архіви з постійним складом документів, тисячі архівних підрозділів підприємств, організацій, установ, громадських об'єднань. Усі ці, образно говорячи, ручаї й потоки документів, зливаючися, утворюють загальне море, ім'я якому – Національний архівний фонд.

Як і будь-яка галузь, архівна справа тримається на людях, фахівцях, для котрих архівосховища вже давно стали другою домівкою, а турбота про збереження архівних документів – сенсом усього життя.

У колективах архівних установ працюють висококласні спеціалісти різних профілів. Для того, щоб вільно орієнтуватися в морі документної інформації, потрібні ґрунтовні знання історичного матеріалу, архівних фондів, персоналій. Безперечно, переважну більшість архівістів складають жінки, в тому числі й серед керівників. На мій погляд, це природно й справедливо.

Десятки років віддали архівній системі директор Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Любов Захарівна Гісцова, директор Державного архіву Сумської області Лариса Якимівна Заїка, заступник директора Державного архіву Вінницької області Фаїна Аврамівна Винокурова, яким присвоєно високе звання заслуженого працівника культури.

До архівного цеху щороку вливається молоде поповнення – фахівці, яких готують Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Київський державний університет культури і мистецтв, інші вузи.

– Які основні тенденції притаманні сьогодні архівному будівництву України?

Перша, найсуттєвіша – формування Національного архівного фонду. Це тривалий і трудомісткий процес, започаткований правовою фіксацією цього важливого суспільного інституту в нашому базовому законі, ухваленому Верховною Радою України рівно п'ять років тому.

Друга тенденція – це демократизація архівної справи. Проведено широке розсекречення документів, забезпечено публічний доступ до архівної інформації, оприлюднено значні масиви матеріалів, які стосуються “білих плям” нашої новітньої історії. Лише близько 0,5 відсотка документів держархівів перебувають на таємному зберіганні. Цілком природно, вони

стосуються закритих сторін життєдіяльності держави, суспільства і мають бути надійно захищені.

Третя тенденція породжена докорінною зміною суспільно-економічних відносин в Україні. Масове роздержавлення, приватизація, поява суб'єктів різних форм власності, численних громадсько-політичних об'єднань значно урізноманітнили, активізували процеси документотворення й документообігу. Головне завдання держави – утримати ці процеси в нормативно-правовому полі, забезпечити задоволення законних інтересів громадян і держави.

Четверта – еволюційне реформування архівної справи. Ідеться передусім про відмову від жорсткої централізації, передачу управлінських функцій місцевим державним архівам, розширення прерогатив відомчих архівів, створення архівосховищ недержавних форм власності.

П'ята – створення власної вітчизняної бази наукових досліджень у галузі архівно- і документознавства, підготовка кваліфікованих фахівців-архівістів в університетах України. Адже все це раніше було загальносоюзною прерогативою. Сучасна практика постійно породжує проблеми теоретико-методологічного, прикладного характеру, які покликана розв'язувати архівна наука. Безперечно, у тісній співпраці з іншими галузями знань.

– Що перешкоджає згадженій, ритмічній роботі архівних установ, від чого вони потерпають у цей нелегкий час?

Безперечно, архівні установи потерпають від постійного зменшення бюджетних видатків на їх утримання. Це призводить до суттєвого погіршення умов збереженості документів, посилення негативного впливу на їхній стан фізичних та біохімічних факторів.

Державні архівосховища здебільшого вичерпали резерви площ для зберігання документів, чимало з них уже тривалий час не комплектується. Ми розуміємо, що зведення нових архівів державі сьогодні не під силу. На жаль, немає коштів і на завершення будівництва споруд Київського, Тернопільського обласних та Севастопольського міського архівів.

Гостро стоїть проблема охорони архівних цінностей. До речі, як і бібліотек та музеїв. Через відсутність коштів знято міліцейські пости. А про якість власної охорони, що вже дістала назву "пенсіонерської самооборони", нічого й говорити. Хоч загалом це сумлінні люди.

Соціальна незахищеність архівістів, скорочення штатів працюючих загрожуює втратою висококваліфікованого, дієздатного ядра спеціалістів.

Існує, безперечно, і багато інших проблем.

– Що нині робиться задля того, щоб передати наступним поколінням повноцінний комплекс архівних документів, який би адекватно зафіксував сучасні процеси державотворення, суспільного життя, політичного протиборства, розвитку культурних, духовних процесів тощо?

Я переконаний, що новій, незалежній Україні вдасться забезпечити формування Національного архівного фонду документами, склад, зміст і форми яких репрезентативно відбивали б сучасну життєдіяльність державних і політичних інститутів, багатоманітність суспільного життя, участь у ньому видатних представників українства.

Хоч слід застерегти: це можливе за певних умов. По-перше, вироблення і здійснення продуманої і послідовної державної політики у сфері культури,

невід'ємною частиною якої є й архівна справа. По-друге, забезпечення бодай мінімуму матеріально-технічних можливостей для фізичної збереженості архівних документів. І, по-третє, підтримання і нарощування інтелектуального, духовного потенціалу працівників галузі, підготовка сучасних істориків-архівістів.

Торкнуса лише першої умови. Це насамперед законодавче, нормативне врегулювання новітніх політичних, економічних, технічних впливів на процеси творення, обігу й зберігання документів. Безперечно, відкладання документів державного сектора традиційно більш унормоване.

Водночас утворюються тисячі недержавних, переважно підприємницьких структур. Тривалість функціонування більшості з них дорівнює 1,5–2 рокам. Як правило, їхні документи не становлять історико-культурної цінності, але мають чимале соціально-правове значення. У цьому зв'язку завдання держави – не допустити їх втрати, організувати зберігання, і в такий спосіб захистити законні права громадян.

Викликає занепокоєння доля архівів політичних партій, громадських об'єднань. Адже без цих документів буде надзвичайно важко, а подеколи – й неможливо здійснити історичну реконструкцію надзвичайно складної і динамічної панорами сучасного політичного життя України. Однак часті зміни керівництва партій, їх розколи, непрофесійне ведення діловодства, відсутність умов для зберігання спричинюють непоправні втрати документів.

Звертаюся до лідерів політичних партій: якщо хочете ввійти в історію, передайте документи своїх партій, а також свої особисто на державне зберігання. Для цих цілей створено спеціалізоване архівосховище – Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ви можете обумовити як форми доступу до цих документів – відкрите, обмежене використання, депозитарне, таємне зберігання, так і терміни розсекречення тощо.

Є ще один аспект справи. Поряд з усталеними документами на паперовій основі, для документування все ширше застосовуються новітні комп'ютерні, відео-, фонографічні технології, які потребують особливих умов зберігання і, безперечно, чималих коштів. Це ж стосується й створення та утримання страхового фонду.

Хоч вислів “архіви не горять” став уже класичною формулою, та реалії доводять: і горять, і підвладні часові, згасають, і стають об'єктом злодійства. І водночас мовчки волають про захист.

– Яке місце посідає наша держава у світовому архівному співтоваристві? Якими є результати міжнародного співробітництва українських архівістів?

Слід нагадати, що 1998 рік – ювілейний для світового архівного співтовариства. 50 років тому була створена Міжнародна рада архівів (МРА) – впливова всесвітня організація, яка об'єднує в своїх лавах державні архівні служби та національні архіви, товариства архівістів, інші архівні інституції світу. МРА співпрацює з ЮНЕСКО, Радою Європи та низкою професійних організацій культурного профілю. Українська РСР приєдналася до МРА 1956 р. і встигла зарекомендувати себе в значних міжнародних архівних заходах. Достатньо згадати, що одна із щорічних конференцій “Круглого столу архівів” проходила саме в Києві.

Із здобуттям Україною державної незалежності перед Головархівом постало принципово нове завдання: не лише репрезентувати вітчизняну

архівну справу на міжнародному рівні, а й інтегруватися до загальносвітових архівних процесів, не втрачаючи при цьому своїх національних особливостей. Ми почали з укладання угод про співробітництво з національними архівними установами держав-сусідів або ж тих, де зберігається велика кількість документів української історико-архівної спадщини. У результаті маємо договори з більш як десятима державами. Лише цього року були укладені угоди з Федеративним архівом Австрії, Державною архівною службою Молдови. Підписана дуже важлива для нас Угода про співробітництво з Федеральною архівною службою Росії. По-справжньому ділові стосунки пов'язують нас із архівістами Канади, Німеччини, Польщі, Швеції.

Певні успіхи намітилися і в підвищенні рівня представництва України в міжнародних архівних організаціях. Після XIII Міжнародного конгресу архівів (1996 р., Пекін), наші архівісти увійшли до складу Виконкому МРА, працюють в її Європейській комісії, а також в одному з професійних комітетів Ради. Активно залучають українських фахівців як експертів МРА. Так, нещодавно наш представник брав участь у обговоренні у Штаб-квартирі Ради Європи в Страсбурзі одного з проєктів МРА.

– Як розв'язується проблема повернення в Україну українських архівів, що зберігаються за кордоном?

Дійсно, ця проблема – надзвичайно складна, оскільки має багато аспектів. Найперший із них – це реституційний, тобто повернення в Україну архівів, колекцій та навіть окремих документів, які свого часу було створено в Україні, а згодом з різних причин вивезено з її території. Як правило, це документи суто українського походження, що становили певну цінність для адміністрації тих держав, які в окремі історичні періоди здійснювали суверенітет над частиною території України, або ж були переміщені внаслідок воєн. Так, непоправних збитків Національному архівному фонду завдала Друга світова війна, у тому числі вивезення архівних документів. Проблему їх повернення намагаємось вирішувати відповідно до норм міжнародного права та рекомендацій Міжнародної ради архівів.

Другий аспект питання – це повернення в Україну тих колекцій та документів, які збиралися представниками нашої діаспори і здебільшого являють собою створену вже на еміграції історико-культурну спадщину. У цьому зв'язку постає певна юридична проблема: такі документи виникли вже на території країн розселення української еміграції і є власністю певних організацій, окремих осіб. Тут йдеться вже не про реституцію, а лише про добровільну передачу (зрозуміло, за погодженням із архівними службами тих держав, де створено документи). Найбільший наш успіх на цьому шляху – отримання в 1996 р. із Канади Архіву Уряду УНР в екзилі за 1946-1990 роки.

Разом із тим, не можна сприймати цю проблему надто оптимістично. Чимало архівних документів, цілих колекцій, наявних сьогодні в діаспорі, щорічно просто втрачаються. Люди старшого віку йдуть з життя, а молоде покоління української діаспори не завжди надає таким документам належної ваги. Праця зі збирання документів поза межами України має бути планомірною та цілеспрямованою.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

С. Г. КУЛЕШОВ,
зав. відділу документознавства УДНДІАСД,
доктор історичних наук

ІСТОРИЧНЕ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ НАУКОВОГО НАПРЯМУ

(до постановки проблеми)

Відомий російський архівознавець К.Г.Міт'яєв, який першим обґрунтував теоретичні засади документознавства*, визначав його як наукову дисципліну, що вивчає в історичному розвитку способи, окремі акти й системи документування явищ об'єктивної дійсності та створювані в результаті документування окремі документи, їхні комплекси та системи¹. Історичне спрямування документознавства задекларовано тут досить чітко. Однак, у процесі розвитку цієї наукової дисципліни протягом 60-80-х рр. увага документознавців була зосереджена переважно на проблемах створення і функціонування сучасних документів, головним чином – управлінських. Історична проблематика становила незначну частку в загальній кількості тем, що розроблялися в межах документознавства (яке, до речі, вважається зараз спеціальною історичною дисципліною). Пересвідчитись у цьому дозволяє зміст** бібліографічних показників літератури².

Між тим дослідження історії документа та систем документації необхідне не тільки для самого документознавства, а й споріднених із ним наукових дисциплін, передусім архівознавства, теорії та історії справочництва, дипломатики та ін. Це неодноразово відзначали фахівці з даних галузей знань, підкреслюючи зростання цінності таких досліджень при поглибленні історичної ретроспективи³.

Чи не найвідоміший із сучасних російських теоретиків документознавства А.М. Сокова обґрунтувала принцип історизму в документознавстві й визначила основні напрями та завдання застосування конкретно-історичного аналізу в цій дисципліні⁴. У подальшому історичну частину документознавства вона вже умовно називає *історичним документознавством*⁵. Застережність щодо умовності назви напрямку цілком зрозуміла, оскільки

* Тут і далі ми розглядаємо поставлену проблему тільки в межах даної концепції документознавства, не беручи до уваги інших трактувань його змісту (див., наприклад: Кушнарєнко Н. Н. Документоведение: Учеб. для студентов ин-тов культуры / Харьков. гос. ин-т культуры. Отв. ред. В.Н.Шейко. – Харьков, 1997. – 384 с.).

** Правда, через використання в публікаціях із документознавства методів джерелознавчого та дипломатичного аналізу, їх тематично часто визначають відповідно як праці з історичного джерелознавства або дипломатики.

документознавство є молодого науковою дисципліною і її поняття, структура та теоретичні основи перебувають у стані постійного обговорення. З іншого боку, така умовність, здається, є виявом бажання не порушити “кордонів” інших спеціальних історичних дисциплін. Перехід від обґрунтування принципу історизму в документознавстві (тобто утвердження думки про можливість історичної проблематики в цій дисципліні) до проголошення наявності автономного наукового напрямку в її складі видається його ініціатору аж надто революційним кроком. Як не дивно, але самі документознавці створили стереотипне уявлення про документознавство як науку, що розробляє проблематику сучасної документації, виправдовуючи наявність у ній історичних тем прагматичними завданнями у сфері створення та використання документів або, у кращому разі, необхідністю окреслення перспектив та тенденцій розвитку об’єктів дослідження. Така позиція цілком влаштувала представників “прикордонних” наукових дисциплін і вони популяризували її у своїх роботах при визначенні відмінностей цих дисциплін від документознавства.

Здається, що термін “історичне документознавство” вже сприйнятий науковцями і, зокрема, його поняття і проблематика стали об’єктом дослідження*. Однак, зміст і основні завдання цього наукового напрямку документознавства потребують уточнення. Передусім це потрібно знов-таки для з’ясування характеру зв’язків історичного документознавства з іншими спеціальними історичними дисциплінами та його відмінностей від них. А.М.Сокова вважає, що історичне документознавство за об’єктом і методами дослідження найбільшою мірою споріднене із джерелознавством⁶. І це, як зазначає вона, зумовлено завданням документознавства щодо підвищення якості сучасних документів для виконання ними основної соціальної функції, що не може не зачіпати проблем, пов’язаних з їхніми якостями як історичних джерел⁷. Мається на увазі застосування *джерелознавчого підходу* до наукового розроблення критеріїв складання переліків документів із термінами їхнього зберігання та номенклатур справ, проведення експертизи цінності документів, а також при конструюванні й стандартизації характеристик документа в розрахунку на можливість його наступного архівного зберігання й використання як історичного джерела. Слід зазначити, що історичні аспекти уніфікації форм управлінських документів та систем документації (особливо у 20-70-х рр. нашого століття) є чи не найпоширенішим сюжетом історичного документознавства. Однак, усе ж більшість джерелознавчих методів у історичному документознавстві не застосовується, зокрема найбільш загальний із них – метод критики джерел і складові його, тобто методи атрибуції, встановлення часу й місця створення документів, їхнього текстологічного і герменевтичного вивчення (оскільки це не входить до завдань документознавства). Їхнє використання в працях, в яких розробляються проблеми документознавства, свідчить про те, що вони виконані на порубіжжі цієї дисципліни та джерелознавства.

Водночас, виходячи з формулювання предмета історичного джерелознавства, маємо дуже високу міру подібності чи не головного концептуаль-

* Цьому, зокрема, була присвячена доповідь В.Ф.Янкової на науковій конференції “Архивоведение и источниковедение отечественной истории” (Росія, Москва, грудень 1994 р.).

ного завдання обох наукових дисциплін. У історичному джерелознавстві це виявлення закономірностей утворення історичних джерел⁸, а в документознавстві (і це відбито майже в усіх пропозиціях його визначення) – закономірностей утворення документів⁹, що в історичному аспекті цілком вкладається в межі дослідження документальних джерел як одного з напрямів історичного джерелознавства. В обох дисциплінах виконання даного завдання потребує з'ясування спонукальних мотивів створення документів, розроблення їхньої історичної класифікації, визначення змісту функцій та соціально-історичної ролі. Хоча, зрозуміло, що результати таких спільних за змістом досліджень у кожній дисципліні використовуються відповідно до специфіки їхнього предмета.

❖ Якщо розглядати історичне джерелознавство у найпоширенішому його трактуванні, тобто як певної сукупності спеціальних історичних дисциплін, то з їхнього числа найбільше перетинається з історичним документознавством (вірніше, історичною частиною управлінського документознавства) *дипломатика*. Глибинні витоки такої спорідненості – в існуванні від середніх віків і аж до початку ХІХ ст. дипломатика як єдиної науки про документи. Асоціативні зв'язки між двома поняттями склалися значно пізніше: в період поширення терміна “документознавство”, яким позначалася не наукова дисципліна, а певна абстрактна сукупність знань про документальні пам'ятки*. Так, у 30-50-х рр. нашого століття “документознавство” виступає як умовний синонім дипломатика¹⁰, останню називають галуззю спеціального документознавства¹¹. Іноді дипломатика ототожнюється з документознавством і навіть декларується, що її об'єктом виступає “вся документальна писемність”¹² (цю точку зору обґрунтовують і деякі сучасні дослідники, зокрема за кордоном).

Розвиток документознавства як наукової дисципліни, з одного боку, і формування певних підходів до розуміння змісту дипломатика – з другого, зумовили необхідність їхнього розмежування, визначення спорідненостей та відмінностей між ними. Зокрема, це питання порушується в двох роботах (монографії та навчальному посібнику) відомого фахівця з російської дипломатика С.М. Каштанова¹³. У першій роботі, спираючися на праці К.Г.Міт'яєва, він робить висновок, що документознавство досліджує всі документи, але в контексті технічних аспектів справочинства розглядає тільки формальні ознаки вступних і заключних частин документа, не ставлячи за мету аналіз його змісту. Об'єктом дипломатика є тільки акти, причому вона досліджує весь їхній формуляр, а отже, і зміст актів як джерел¹⁴. Учений висловлює слушну думку про те, що використання в дипломатикі методів інших дисциплін дозволяє виділити не в ній, а саме в цих дисциплінах спеціальні розділи: актова палеографія, актова сфрагістика, *актове документознавство* тощо¹⁵. Із загальним підходом С.М.Каштанова до спеціалізації історичного документознавства та дипломатика загально слід погодитись. Щоправда, документознавство теж не оминає

* У 40-х рр. К.Г.Міт'яєв розглядав загальне документознавство як складову навчального курсу “Теорія і практика архівної справи”. Завдання загального документознавства він визначав як *вивчення історії документальних матеріалів та норм, що відносяться до них*, а у змісті розділу викладав історію справочинства і характеристику видів документації різних історичних періодів. Див.: *Мит'яев К.Г. Теория и практика архивного дела: Учеб. пособие / Под ред. И.Л. Маяковского. – М., 1946. – С. 17; 21-82.*

історії викладу тексту документів, зважаючи на наявність в ній такого розділу, як документна лінгвістика, а дослідження еволюції мовних кліше, та й у цілому ділового мовлення є необхідним для аналізу стану проблем документостворення. Між тим, безперечно, семантика тексту документа як історичного джерела знаходиться вже поза компетенцією документознавства. С.М. Каштанов значно звужує історико-документознавчу орієнтацію досліджень документа до меж технічних аспектів справочинства. Можливо, це робиться лише у зв'язку з "актовим документознавством", однак навіть такі аспекти не можуть розглядатися відокремлено від питань зумовленості створення документа та його функціонування, з огляду на те, що й дипломатика вивчає історію канцелярій. Між тим, хоча головним об'єктом дослідження документознавства є управлінська документація, а, звідси, й базовою сферою практичних досліджень – справочинство, історію останнього слід розглядати як окремий науковий напрям. Так, В.М. Автократов писав, що історія справочинства є галуззю, суміжною з документознавством, архівознавством і дипломатикою¹⁶.

В іншій роботі, виданій через 18 років, С.М.Каштанов робить висновок про часткове співпадання об'єктів документознавства і дипломатики, оскільки перше вивчає документи, що функціонують переважно у сфері управління, а дипломатика має справу з окремими різновидами управлінських документів, частина яких не пов'язана зі сферою управління (наприклад, приватні акти)¹⁷. Але головна відмінність усе ж таки вбачається ним у предметі вивчення: дипломатика досліджує акт* як історичне джерело, а документознавство значною мірою орієнтоване на проектування майбутнього, і його основна мета – створення оптимальних рекомендацій із документування управління¹⁸. С.М. Каштанов пояснює, що дипломатика, вивчаючи характеристики зовнішньої та внутрішньої форм, не може відмовитись і від дослідження змісту актів. Таке дослідження здійснює документознавство, але не з історичною метою, а з практичною – для створення зразків умовних формулярів¹⁹. В іншому місці, критикуючи орієнтацію Б.Г. Литвака на зближення дипломатики з документознавством, він зауважує, що останнє працює передусім над "проектуванням документних стандартів", і тому можна говорити про зближення дипломатики скоріше з історією справочинства (що, як він правильно відмічає, в історіографії західних країн часто включається в дипломатику) та епістолографією²⁰.

На нашу думку, документознавство охарактеризовано С.М.Каштановим однобічно, а саме лише та частина, що пов'язана з теорією сучасного документа і сучасною практикою створення та організації функціонування документа. Однак, власне, не ця частина перетинається з дипломатикою, а його історичний напрям, тобто історичне документознавство. Якщо йти за вищерозглянутими позиціями цього дослідника, історичного документознавства фактично не існує, оскільки для "проектування майбутнього" достатньо вивчити історичний досвід останніх п'ятдесяти років.

* Утім, існує й більш широке, ніж у С.М.Каштанова, трактування поняття "акт", у світлі якого до них відносять і справочинну документацію. Прикладом може слугувати оригінальна класифікація українських актів XVIII ст., запропонована вітчизняним дослідником В.Й.Горобцем (див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Сб. документів / Упоряд., автор передмови і комент. В.Й. Горобець. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 32).

Між тим, подібність у спрямуванні досліджень історичного документознавства й дипломатики є незаперечною – це аналіз розвитку формуляра управлінського документа. Ще раз підкреслимо, що різниця цих напрямів у завданнях такого дослідження, які випливають з предмета кожної дисципліни (і це правильно відзначає С.М. Каштанов). Дипломатика вивчає еволюцію формуляра документа з метою вирішення завдань його джерелознавчого аналізу, тобто визначення оригінальності, авторства, часу створення, з одного боку, та підвищення міри інформативності, ефективності інтерпретації семантики тексту документа – з іншого. Документознавство історію формуляра розглядає в контексті виявлення закономірностей розвитку його реквізитів у сукупності інших характеристик з моменту генезису документа і аж до сьогодення*. Безперечно, що при цьому історичне документознавство послуговується результатами досліджень у галузі історії справочинства, палеографії, сфрагістики, історії паперу (філігранології), дипломатики та інших дисциплін.

Очевидним є й те, що з наближенням до сучасності аналіз характеристик документа в документознавчих працях стає більш деталізованим. Щодо розмежування дипломатики та документознавства в аспекті часових інтервалів, то тут С.М. Каштанов правий. Документознавство досліджує сучасні документи не пріоритетно, а переважно (тобто виходячи не з пріоритетності завдань, а з традиційності вибору тематики). Дипломатика ще донедавна вважалася дисципліною, яка вивчає акти часів античності й класичного феодалізму, і тільки в останні десятиліття була утверджена думка про можливість застосування методів дипломатичного аналізу до масивів так званих масових джерел (у тому числі справочинних) XVIII-XIX століть. Ця частина дипломатики обґрунтована Б.Г. Литваком і названа ним неодипломатикою²¹, яка разом із традиційною дипломатикою вважається складовою актового джерелознавства. Аналізуючи еволюцію справочинних документів XVIII-XIX ст., Б.Г. Литвак відзначає важливість вивчення історії розвитку формуляра окремих типів масової документації, підкреслюючи джерелознавче значення результатів такого вивчення для визначення міри вірогідності даних, що відбиті в них, і для вироблення раціональної методики оброблення цих даних²². Це засвідчує близькість даного напрямку до проблематики історичного документознавства і водночас його відмінності за завданнями. Необхідно також погодитися з думкою, що “неодипломатика не стільки вивчає рух комплексу стійких формул, скільки спрямована на статистичне оброблення масового матеріалу в межах клаузул та їхньої системи”²³.

Слід відзначити, що в переважній більшості документознавчих праць, присвячених еволюції управлінських та інших документів, історії організації документування різних сфер соціальної діяльності ці процеси розглядаються в межах XVIII – першої половини XX століть. А.М. Сокова вважає, що форми багатьох документів принципово не змінилися з початку XVIII ст.²⁴, тобто генезис сучасних форм документів припадає на XVIII-XIX ст., і такий висновок справедливий не тільки щодо управлінських, а й, наприклад, наукових документів. Можливо, що історичне документознавство перебуває

* Ілюстрацією зазначеного підходу може слугувати зміст навчального посібника М.П. Ілющенко та Т.В. Кузнецової “Формуляр документа” (видано Московським історико-архівним інститутом 1986 р.).

саме в часовому просторі таких напрямів, як неодиبلوماسية і неографія, формування яких є цілком закономірним виявом розвитку і диференціації методів історичного вивчення документів та різноаспектності їхнього дослідження як суспільно-історичного явища.

Між тим, із дипломатикою пов'язане тільки управлінське документознавство, яке зараз вважається одним із пріоритетних його напрямів і фактично репрезентує сучасне документознавство. Є й інші, не менш перспективні напрями документознавства, у межах яких проводяться специфічні історичні дослідження. Мається на увазі картографічне документознавство, кінофотофонодокументознавство, науково-технічне документознавство та ін. Автономність картографічного документознавства підтверджується наявністю окремих напрямів під назвою “картографічного джерелознавства”, “картографічного архівознавства” і навіть “картографічного справочництва”²⁵. Свого часу В.М. Автократов також підкреслював необхідність формування архівознавчої субдисципліни – “архівознавства технічної і картографічної документації”, відзначив наявність думок щодо виокремлення спеціальної дисципліни, що вивчає кінофотофономатеріали як в архівознавчому, так і джерелознавчому напрямках²⁶. Тобто вищезгадані напрями документознавства знаходяться на межі із джерелознавчими галузями знань – історичною картографією, кінофотознавством, фонодокументалістикою. Значний історичний матеріал представляють також дослідження розвитку документування різних сфер соціальної діяльності, наприклад історія медичної, судової чи військової документації.

Вирішення прагматичних проблем створення сучасних і проектування майбутніх документних форм і систем документації не є єдиними мотивами проведення історичних досліджень у документознавстві. Існують причини, зумовлені питаннями теоретичного характеру, вивчення яких ґрунтується на аналізі еволюції об'єктів дослідження. Історична частина присуття в будь-якій гуманітарній галузі знань, є самодостатньою, і її концептуальні результати входять як складова до методологічних основ дисципліни. Важко уявити, щоб така наукова дисципліна з назвою “документознавство” (щоправда, назва декларує значно ширший зміст у порівнянні з орієнтацією самої дисципліни), не мала такої складової. Які ж основні завдання вирішує історичне документознавство?

Одним із них, як відзначалося, є дослідження закономірностей еволюції документації, зокрема розвитку видів документів, систем документації, їх утворення та функціонування. Подібних концептуальних положень у історичному документознавстві сформульовано не так уже й багато. Найбільш загальною закономірністю, наприклад, є висновок щодо постійного збільшення обсягів потоків документації. Уже К.Г. Мігяєв відзначав таку загальну тенденцію²⁷. Б.С. Ілізаров порівнює темпи зростання кількості опублікованих книг, брошур, журналів та газет із динамікою документального фонду країни (разом вони, на його думку, утворюють фонд писемних джерел країни)²⁸. На основі розрахунків та статистичних даних В.С. Мінгальов робить висновок, що кількість документації, утвореної у сфері управління, має тенденцію до постійного та пришвидшеного зростання²⁹. Вона описується експоненціальною залежністю і відбиває, на думку автора, загальну закономірність документоутворення. Водночас

вивчення динаміки зростання документальних потоків, передусім різних видів документації, в останні десятиліття значно утруднене через широкомасштабне поширення електронного документування та електронних комунікацій. Електронні документи часто не реєструються як об'єкти зберігання, що унеможлиблює їхній статистичний облік.

Безперечно, що зазначена вище закономірність має відповідну залежність від зовнішніх умов. Зокрема, В.С. Мінгальов формулює таке правило документоутворення: "зміни (збільшення) обсягів документації (тобто кількісне зростання обсягів потоків документації – С.К.) відбуваються пропорційно змінам зростання обсягу виробництва і продуктивності праці"³⁰. Отже, існує залежність обсягів потоків документів від масштабів розвитку сфери діяльності, продуктами якої вони є, та/або функціонування якої забезпечують ці документи.

Сфери соціальної діяльності, безперечно, впливають не тільки на потоки документів, а й на всі їхні характеристики. Зокрема, диференціація соціальних потреб у документній інформації і певних її формах зумовлювала диференціацію документів за тематикою, організацією внутрішніх і зовнішніх форм, функціями і відповідно виду (номіналів, жанрів), а в подальшому – і типологічну. Така зумовленість характерна для процесу розвитку всіх типів документації. В.С. Мінгальов відзначає, що "відповідність змісту документації функціям управління є законом документознавства, який має найбільш загальний характер"³¹, маючи тут на увазі управлінське документознавство. Таким чином, тематика і зміст документів у цілому адекватно відбивають зміст сфери діяльності, продуктами якої вони є, та/або функціонування якої вони забезпечують. Наприклад, управлінська документація в будь-якій галузі орієнтована на забезпечення виконання функції управління в цій галузі. Функціонування безпосередньо сфери діяльності пов'язане із документами, що створюються як у цій сфері, так і в інших сферах. Скажімо, сфера вищої освіти забезпечується документами, що утворюються як в її надрах, так і в сфері науки. Виробництво технологічно повністю залежить від документального забезпечення з боку науки. Розвиток самої науки відбувається переважно через документальне самозабезпечення.

Заслужовують на увагу висновки щодо розвитку російських управлінських документів за останні століття, зроблені А.М. Соковою. Вона відзначає дію двох чинників: уніфікації (у XVII-XVIII ст. – стихійну, а у XVIII-XIX ст. – уже як цілеспрямовану дію), яка переростає в стандартизацію, та "еволюційної тенденції до різноманітності, що приводить до збільшення числа документних форм і систем документації, які обслуговують вузькі завдання і сфери діяльності"³². Сформульоване нею положення щодо утворення різних форм управлінських документів з однієї вихідної має паралелі з історією, наприклад, наукових документів, де "стаття" чи "реферат" можуть мати різновиди, відмінні за своїм цільовим призначенням (енциклопедична стаття, стаття довідника, журнальна стаття, інформаційний реферат, автореферат дисертації тощо). Але номінал – це формальна ознака. Іншими є результати диференціації за більш суттєвими характеристиками. Так, функціональний "розпад" синкретичних наукових документів протягом XVIII-XIX віків призвів до утворення спочатку окремих жанрів, а потім і підсистем документальних джерел наукової інформації³³.

Деякі закономірності стосуються інформаційних характеристик управлінських документів. Наприклад, Б.Г. Литваком на основі аналізу стадіальності у “виробництві справ” у міністерському справочинстві Російської імперії XIX ст. виведене правило: “чим вища інстанція, на якій сформувалася “справа”, тим нижчий ступінь деталізації фіксованих у ньому фактів минулого, але вища ймовірність узагальнення цих фактів і їхньої інтерпретації у відповідності з загальнокласовими і конкретно-бюрократичними інтересами створювачів “справи”³⁴.

У перспективі історичного документознавства – формулювання закономірностей у площині інших масштабних його завдань, зокрема дослідженні *генезису документа, формування і розвитку його соціальних функцій, властивостей як засобу комунікації і джерела оперативної інформації*. Фактологічною базою для виведення такого роду концептуальних положень слугують результати дослідження конкретних видів (номіналів, жанрів тощо) документів, формування типів документації у зв'язку із розвитком сфер, що їх породжували і в яких вони функціонували. Це, власне, і складає ядро дослідницьких завдань історичного документознавства.

Кожна доба додає свої аспекти у наукове вивчення певних об'єктів, поглиблюючи пізнання їхньої сутності в дослідженні вже знаних характеристик або при виявленні нових. Це відповідно спричинює появу нових дисциплін або напрямів в уже існуючих дисциплінах, які згодом переростають в автономні утворення. Так, із синкретичної галузі знань про рукописні пам'ятки – “манускриптознавства” (часто вона позначалася “дипломатикою”) – у XIX ст. у результаті практичної розробки методів і прийомів історичного аналізу джерел формуються власне дипломатика, палеографія, сфрагістика, археографія, архівознавство, а в подальшому – текстологія, філігранологія, кодикологія, епістолологія, документознавство, історичне кінофотофонознавство та ін. В останні півстоліття підхід до комплексу цих дисциплін, як допоміжних в історичному дослідженні, змінюється, і вони визначаються вже як спеціальні історичні. Ряд із них – історичне джерелознавство, архівознавство, археографія, документознавство – не тільки не вважаються допоміжними³⁵, а й (крім документознавства), на думку фахівців, набувають статусу спеціальних галузей історичної науки³⁶.

Тривають процеси диференціації в межах спеціальних історичних дисциплін. Наприклад, із палеографії остаточно виокремлюються кодикологія і філігранологія (їхнє формування як самостійних напрямів починається ще у XIX ст.). Філігранологія визначається зараз як спеціальна історична дисципліна під назвою “історія паперу”³⁷. Збільшення уваги до процесу еволюції сучасних видів документів зумовило застосування при їх вивченні методів палеографії та дипломатики, що забезпечило формування таких напрямів, як неографія і неодипломатика. Існують думки про можливість виокремлення кайнографії (новографії) як підрозділу загальної археографії³⁸. Такі зрушення у спеціальних галузях історичної науки стимулюють і розвиток історичного документознавства.

Іншою особливістю сучасного розвитку комплексу спеціальних історичних дисциплін є наявність поряд із процесами диференціації тенденції до певної інтеграції в їх межах. Така інтегративність зумовлена передусім змінами у світовому інформаційному просторі за рахунок впровадження

нових комп'ютерних технологій і, відповідно, формування нових парадигм у джерелознавчих галузях знань³⁹. Сьогодні, як наголошує Г.В. Боряк, головне завдання українських спеціальних історичних дисциплін документально-інформаційного циклу, до яких він відносить бібліографію, камеральну археографію, кодикографію, документознавство, є розвиток єдиної методології архівно-археографічної репрезентації інформації і можливість її комп'ютерного оброблення, зберігання і використання⁴⁰. Особлива роль у цьому належить документознавству, яке в історичній частині забезпечує формулювання концепцій еволюції документації, а в сучасній – теоретичні засади управління нею, у тому числі представленою в електронній формі.

¹ Митяев К.Г. Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопр. архивоведения: Науч.-информ. бюл. – 1964. – № 2. – С.35.

² Литература по вопросам документоведения. 1924-1975 гг.: Аннотированный указ. / ГАУ СМ СССР. ВНИИДАД. – М., 1979. – 178 с.; Документационное обеспечение управления. Документоведение: Аннотированный библиогр. указ. лит. за 1976-1985 гг. / ГАУ СМ СССР. ВНИИДАД. ОЦНТИ по документоведению и архивному делу. – М., 1990. – 71 с.

³ Див., наприклад: Автократов В.Н. Архивоведение в кругу других областей знания // Сов. архивы. – 1973. – № 2. – С.42.; Лукашевич А.А. Виды документов в Российском государстве первой четверти XVIII в. (на материале Генерального регламента) // Сов. архивы. – 1991. – № 4. – С.38.

⁴ Сокова А.Н. Принцип историзма в документоведении // Сов. архивы. – 1981. – № 4. – С.26-31.

⁵ Сокова А.Н. Развитие советского документоведения в условиях научно-технической революции (1960-1980): Автореф. дис...д-ра ист. наук / Москов. гос. истор.-архивный ин-т. – М., 1986. – С.32.

⁶ Там само. – С.32.

⁷ Там само. – С.43.

⁸ Джерелознавство історії України: Довідник / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. Каф. архівознавства та спеціальних галузей іст. науки. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – С.37.

⁹ Див., наприклад: Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др.; Под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко. – К., 1992. – С.119; Архівістика: Термінологічний словник / УДНДІАСД; Авт.-упоряд.: К.Є. Новохатський, К.Т. Селіверстова та ін. – К., 1998. – С.28.

¹⁰ Коробков Н. Русская дипломатика: Краткий очерк // Архивное дело. – 1940. – №1. – С.25.

¹¹ Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни: Навч. посібник для студ. істор. фак. ун-тів і пед. ін-тів УРСР. – К.: Рад. шк., 1963. – С.104.

¹² Колесников И. Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы // Архивное дело. – 1940. – №2. – С.21-22.

¹³ Каштанов С.М. Очерки русской дипломатики. – М.: Наука, 1970. – 463 с.; Каштанов С.М. Русская дипломатика: Учеб. пособие для вузов по спец. "История". – М.: Высш. шк., 1988. – 231 с.

¹⁴ Каштанов С.М. Очерки русской дипломатики. – С.13.

¹⁵ Там само. – С.14.

¹⁶ Автократов В.Н. Архивоведение в кругу других областей знания. – С.42.

¹⁷ Каштанов С.М. Русская дипломатика. – С.24-25.

¹⁸ Там само. – С.25.

¹⁹ Там само. – С.225.

²⁰ Там само. – С.137.

²¹ Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX вв. – М.: Наука, 1979. – С.206-223.

²² Там само. – С.142.

²³ Лубский А.В., Пронштейн А.П. Некоторые теоретические и методические проблемы источниковедения массовых источников // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1981. – М.: Наука, 1982. – С.16.

²⁴ Сокова А.Н. Принцип историзма в документоведении. – С.29.

²⁵ Сотникова С.И. Актуальные проблемы картографического архивоведения // Основные тенденции и перспективы развития архивного дела и документационного обеспечения управления: Сб. науч. тр. / ГАУ СМ СССР. ВНИИДАД. – М., 1990. – С.56-63.

²⁶ Автократов В.Н. Некоторые аспекты исследования объекта и предмета архивоведения // Тр. ВНИИДАД. – М., 1976. – Т. 6. – Ч.1. – С.48.

²⁷ Митлев К.Г. О методологии классификации и экспертизы документов // Вопросы методологии исторической науки: Тр. / Москов. гос. истор.-архивный ин-т. – Т.25. – М., 1967. – С.123.

²⁸ Илизаров Б.С. Источниковедческие проблемы архивоведения (Методы измерения объемов письменной информации): Учеб. пособие / Москов. гос. истор.-архивный ин-т. – М., 1981. – 120 с.

²⁹ Мишляев В.С. Общие закономерности и тенденции документообразования в социально-экономических системах управления (проблемы изучения): Учеб. пособие / Москов. гос. истор.-архивный ин-т. – М., 1983. – С.21-22.

³⁰ Там само. – С.28.

³¹ Там само. – С.10.

³² Сокова А.Н. Принцип историзма в документоведении. – С.28.

³³ Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К.: УкрІНТЕІ, 1995. – С.127-167.

³⁴ Литвак Б.Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII-XIX вв. (к постановке вопроса) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: Ст. и материалы. – М.: Наука, 1984. – С.55.

³⁵ Соболева Н.А. О тенденциях развития специальных исторических дисциплин. Историкографический обзор за 1964-1978 гг. // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1979. – М.: Наука, 1980. – С.221.

³⁶ Джерелознавство історії України. – С.68.

³⁷ Мицюк О. Історія паперу як спеціальна історична дисципліна // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т.3. – С.69-72.

³⁸ Боряк Г. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С.81-82.

³⁹ Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история и метод / Отв. ред. М.Ф. Румянцев. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – С.63-64.

⁴⁰ Боряк Г. Національна архівна спадщина України. – С.9.

С.О.ШМІДТ,

голова Археографічної комісії Російської академії наук,
академік Російської Академії освіти

АРХІВИ ТА ІСТОРИКИ-АМАТОРИ

Стає все більш очевидним, що під кінець ХХ ст. відбулися значні зміни і в проблематиці занять історією, і в середовищі тих, кого ці заняття особливо приваблюють. Істориків уже не задовольняє першочергова увага до проблем державно-політичної історії (такий інтерес був домінуючим принаймні до середини ХІХ ст.), соціально-економічної історії, історії культури й пам'яткознавства. Нині суттєво значущими видаються й питання вивчення "повсякденності", побуту звичайних ("рядових") людей, "мікроісторії". Коло тих, хто займається історією, стає дедалі ширшим і вже

не обмежується людьми зі спеціальною підготовкою (викладачами, аспірантами, студентами вищих навчальних закладів відповідного профілю, співробітниками науково-дослідних установ, архівів, музеїв, бібліотек).

Твори, цінні для історика-дослідника спостереженнями (а деколи й вагомішими висновками), друкуються не лише в спеціальних виданнях, призначених для вчених, а навіть на газетних шпальтах. Оригінальні за темою й виконанням статті опубліковано навіть у збірниках робіт школярів. Так, у Петербурзі в 1997 р. відбулися VII історико-краєзнавчі читання школярів. Виголошені на них доповіді або їх фрагменти видрукувано в шести випусках збірника "Наследие великого города", причому немало статей базується на архівних даних.

Старанний дослідник зобов'язаний тепер враховувати праці й істориків-“аматорів” і не обмежуватися в історіографічних оглядах згадуванням імен лише вчених, які обрали гуманітарні науки своєю основною професією.

Це має радувати архівістів, оскільки свідчить про необхідність зробленого ними задля збирання, описування, публікації, використання документальних матеріалів, але водночас покладає на співробітників сховищ зобов'язання полегшувати доступ істориків-аматорів до інформації, наявної у ввіренних архівістам документальних пам'ятках.

Особливо зростає прагнення ознайомитися з минулим своєї “малої батьківщини” – з місцем народження та проживання, із місцевими пам'ятками, а також зі свідченнями про своїх рідних та про те, що стосується власної біографії. Відповідно, це особливо проявляється в розвитку “локальної історії” й генеалогії.

У Росії загальноприйнятим є слово “краєзнавство”. Це й наука, і науково-популяризаторська робота конкретної тематики: минуле й сьогодення будь-якого краю (найчастіше свого рідного), певної місцевості (від села, невеликого містечка, навіть вулиці, храму, садиби, фабрики, навчального закладу, парку й т. ін. до великого регіону) в усьому різноманітті тематики. Краєзнавче знання – це комплексне знання: історичне (ширше – історико-культурне, навіть історико-літературне, історико-економічне) і географічне водночас (і тому особливо важливе в плані приєднання до екологічної культури). Краєзнавство є й формою суспільної діяльності, причому такої, до якої причетні не лише вчені-спеціалісти, але й значно ширше коло осіб (різних за походженням, ступенем освіти, віком), переважно місцеві жителі. Краєзнавство – це не лише краєзнання, але завжди й краєлюбство.

За межами колишнього СРСР всезростаючий інтерес до локальної історії й народної генеалогії наочно виявився в середині ХХ ст., особливо в невеликих державах із давніми історико-культурними традиціями - там відданість збереженню елементів традиційної місцевої культури, що видаються привабливо старомодними, ніби протистоїть безликім новітньої епохи високорозвиненої індустріалізації (тим більше, що “обличчя незагальний вираз” видається особливо привабливим за часів поширення туризму).

Віднедавна такий інтерес усе більше відчутний і в Росії, особливо пострадянській. Раніше, за тоталітарного режиму, місцева “самодіяльність”, як правило, викорінювалася; спрямованість наукової роботи визначалася вказівками установ, розташованих у центрі столиці – Кремля, Центрального комітету, Комуністичної партії на Старій площі та Луб'янки (так у

просторіччі називали ЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ, будівлі яких знаходилися на вулиці й площі з цією назвою, що згодом отримали ім'я будівника радянської каральної системи Дзержинського). Звільняються й від страху виявити при генеалогічних пошуках “незручних” родичів (засуджених як “вороги народу” чи тих, які перебували за кордоном), що ставало небезпечним і для пошуковця, і для його близьких. Поступово це спричинює очевидно відчутне відродження історико-культурного краєзнавства, загнаного свого часу міцніючим тоталітарним режимом у підпілля.

“Золотим” десятиліттям розвитку краєзнавства були перші десять років після революційних подій 1917 р. Тоді об'єдналися зусилля багатьох – насамперед для порятунку пам'яток історії й культури, що опинилися без господаря, та їх передачі на державне зберігання. Утворилося безліч товариств архівів, бібліотек, музеїв (із відділами писемних пам'яток), науковими керівниками яких були здебільшого краєзнавці. Мабуть, вперше такою мірою злилися прагнення й зусилля місцевої інтелігенції й московських і петроградських спеціалістів із Академії наук, вузів, сховищ. Роботою Центрального бюро краєзнавства та його виданнями керував незмінний секретар Академії наук академік С.Ф.Ольденбург. Краєзнавчим працям надавали такого великого значення, що стаття про краєзнавство була вміщена в збірнику про досягнення Академії наук, виданому до десятиліття подій 1917 р. У ті роки найвидатніших учених-гуманітаріїв позбавили можливості читати лекції у вищих навчальних закладах, де все однозначно підпорядковувалося справі пропаганди нової офіційної марксистсько-ленінської ідеології, і вони, з починання Д.Б.Рязанова (першого керівника радянського архівного відомства, досвідченого архівіста й археографа, який здобув міжнародне визнання за вивчення й видання творчої спадщини К.Маркса й Ф.Енгельса), були залучені до роботи в архівах. Так само до співпраці в музеях і бібліотеках подібних спеціалістів залучили нарком освіти А.В.Луначарський та керівник Музейного відділу Наркомпросу Н.І.Троцька. Ніколи раніше фахівці такого високого класу не розробляли проблем архівної й музейної справи – виявлення, збирання, атрибутування, описування, використання з науковою й просвітницькою метою документальних пам'яток. Цим були зайняті тоді й їх учні – вчені, які прославили згодом вітчизняну історичну науку (С.Н. Валк, М.М. Дружинін, М.М. Тихомиров, С.Н. Чернов, В.І. Шунков та ін.). Архівні матеріали широко використовувалися й у працях краєзнавчої тематики, а в краєзнавчих виданнях помітне місце посідали твори істориків-аматорів*. Переконаємося в тому, що гідність “ремесла” історика була підтримана в роки панування вульгаризаторської школи М.М.Покровського значною мірою завдяки роботі співробітників архівів і музеїв.

Але на межі 1920-1930-х рр. історико-культурне краєзнавство зазнало нищівного розгрому: багато краєзнавців було заарештовано або відсторонено від улюбленої справи, їх видання – закрито; припинило існування чимало музеїв (особливо в маєтках, монастирях), зазнали руйнувань музейні експозиції. Висунули звинувачення у політичному зв'язку краєзнавців із видатними істориками (академіками С.Ф.Платоновим, Є.В.Тарле, М.К.Любавським та ін.), яких засудили за сфальсифікованою справою

* Докладна інформація про це – в книзі С.Б.Філімонова “Краеведение и документальные памятники (1917-1929 гг.)”, виданій у 1989 р.

про монархічну змову^{*}. Із зміцненням тоталітарного сталінського режиму історико-культурному краєзнавству та науці архівної та музейної справи було завдано суттєвої шкоди, великими були й моральні збитки – краєзнавство перестало бути формою суспільної діяльності^{**}.

Зрозуміло, що це не могло не загальмувати надовго не лише розвиток генеалогії, але й вивчення повсякденності як у минулому, так і в теперішньому часі. Надруковане пізніше з такої проблематики – це в основному досягнення останніх десяти-п'яти років, періоду, який називають “перебудовою”. Саме тому питання, що постають перед архівістами інших країн, де історики-аматори – постійні відвідувачі читальних залів, сховищ, стають особливо актуальними і для росіян кінця нашого століття, коли відбувається перегляд суспільних цінностей, загальнодержавне перестав переважати над особистим, а офіційна ідеологія втрачає домінуюче значення.

Відповідно привернула увагу й спадщина краєзнавства “золотого десятиріччя”, і попередня діяльність краєзнавчого типу суспільних організацій і державних установ (губернських учених архівних комісій, губернських статистичних комітетів та ін.). Видаються праці, присвячені їм, дані про особові фонди краєзнавців включаються в Каталог особових фондів вітчизняних істориків, що готується Археографічною комісією Російської Академії наук; у томах Археографічних щорічників, у журналі “Отечественные архивы”, в інших виданнях друкуються статті про творчу спадщину й життя краєзнавців. Багато роблять на місцях: видають твори тих, що були відсторонені в 1929-1931 рр. від краєзнавства. Так, вийшли друком робота відомого переславльського краєзнавця М.І.Смирнова про Переславль-Заліський (підготовлена ще за рекомендацією М.Горького), статті його молодшого брата, костромського краєзнавця В.І.Смирнова. Постійно з'являються давні праці краєзнавців на сторінках новостворених видань, що продовжуються: “Пензенский временник любителей старины”, “Костромская старина”, “Тверская старина”, “Ярославская старина” та ін. Інститутом Російської історії Академії наук видана книга С.В.Журавльова про організацію роботи з написання історії фабрик і заводів у 1930-ті рр. (в її основі – насамперед архівні матеріали). Немало й дисертацій з історії краєзнавства (особливо в Історико-архівному інституті). Роботу в такому напрямку, безсумнівно, варто продовжувати. Зараз це полегшується організаційними можливостями. Ще в 1990 р. створено Спільку краєзнавців Росії; нещодавно в Російському державному гуманітарному університеті (цей навчальний заклад широкого профілю організовано на базі Московського державного історико-архівного інституту) почали діяти Центр краєзнавства і москвознавства та кафедра регіональної історії і краєзнавства, а в Російській Академії освіти - при її Президії – Наукова рада з краєзнавства. Їх спільними зусиллями в грудні 1997 р. було організовано науково-практичну конференцію з викладання краєзнавства у вищій школі. В кінці листопада 1997 р. відбулися V Всеросійські читання, присвячені проблемам краєзнавства в

* Зараз матеріали “Академического дела 1929-1931 гг.” видаються; перший випуск – “Дело по обвинению академика С.Ф.Платонова” вийшов друком 1993 р. у С.-Петербурзі.

** Про все це докладніше в книзі С.О.Шмідта “Краеведение и документальные памятники”. – Твер, 1992.

житті середньої школи. Краєзнавство стало обов'язковим шкільним предметом, починаючи з молодших класів. У Москві раду з москвознавства очолює перший віце-мер, готуються підручники для різновікових школярів, які уряд Москви має намір безкоштовно надати в користування всім учням.

Ясно, що все це спричинить появу в архівах ще більшої кількості істориків-аматорів, осіб, які не мають серйозного досвіду роботи в сховищах документів, насамперед шкільних педагогів.

Яким шляхом задовольнити потреби любителів історії, що звертаються до архівної документації? Та ще й здебільшого з проблематики суто "приватної" і недостатньо пов'язаної з великими проблемами, що розробляються в науково-дослідних і вузівських центрах і відображені в спільній з ними роботі державних архівів?

Інтерес до архівної документації, здавалося б, варто лише вітати. Адже історик-архівіст, закоханий у свою справу й свої "документи", менш за все нагадує собаку на сіні. Він зацікавлений у їх використанні, але... у використанні вмілому й добросовісному, щоб не видавалися за істину випадково вихоплені, не зіставлені з іншими, факти. Тим більше, що поверхове використання архівних матеріалів, втілене в друкованому слові (та ще й із посиланням на архівну одиницю зберігання!), може й прикрити тему, створити видимість її достатньої вивченості.

І тут виникає чимало труднощів, особливо враховуючи те, що серед істориків-любителів – особи різного рівня наукової підготовки. Ймовірно, в кінцевому рахунку, варто було б закріпити практику обов'язкової підготовки до такої роботи ще в роки навчання (для тих, хто виявляє особливий інтерес до цього), навіть у середній школі, так, як це робиться в Петербурзі, Пензі, Твері й деяких інших містах. І вже безумовно закріпити практику обов'язкового навчання основам архівної справи в педагогічних й інших вузах, де готують шкільних учителів, оскільки вчителі (особливо в невеликих містах, селищах, селах) частіше, ніж інші, й самі захоплено займаються краєзнавством і покликані керувати школярами, які мають до цього задатки. До того ж, основи ці мають викладатися на всіх факультетах таких вузів (зрозуміло, у ширшому обсязі – на гуманітарних і географічному). Ймовірно, варто було б увести краєзнавчі факультативи і в інших вузах – технічних, медичних та ін. Скажімо, для агронома може мати практичний інтерес можливість отримання інформації про сільськогосподарський досвід тієї чи іншої місцевості. Не кажучи вже про те, що до архівних матеріалів неодмінно звертаються всі, хто займається – з метою як дослідницькою, так і навчальною – історією свого навчального закладу, діяльністю його викладачів і випускників. Звичайно, необхідно підготувати відповідного профілю навчальні посібники й підтримувати місцеві ініціативи в підготовці подібних посібників (а така ініціатива, до нашої радості, є – причому від Карелії до Сибіру й Далекого Сходу!). У новому виданні навчального посібника "Документальные памятники", що готується до друку, а вперше побачив світ у 1988 р., ще в 1991 р. (коли передбачалося нове видання за всесоюзною тоді навчальною програмою) додано великий розділ (понад п'ять аркушів) про краєзнавство й документальні пам'ятки.

Необхідно поширювати досвід Московського міського архіву, деяких обласних архівів, що видають збірники документів, пристосовувавши це і до навчальних програм школярів (що зроблено, для прикладу, в Твері). Словом,

слід більш дійово включитися в науково-популяризаторську й просвітницьку роботу на архівній ниві, а керівництву Росархіву та обласних архівів заохочувати тих працівників архівів, які особливо відзначилися на цій ділянці.

Важливим є надання допомоги тим, хто має намір упорядкувати свій архів (особистий чи сімейний), тим більше, опираючись на його матеріали, писати мемуари. Це полегшить і подальшу роботу архівістів у випадку, коли архів надійде згодом на державне зберігання (а про це також слід потурбуватися). Зараз інтерес до матеріалів особових фондів і особового походження посилюється – документи такого походження (особливо мемуари й листи) постійно друкуються в журналах широкого профілю, в газетах. У тижневику “Первое сентября”, який стає дедалі привабливішим не лише для вчителів, а й широкого читацького загалу, з’явився особливий розділ – “Семейный архив”, матеріали до якого добирає відомий журналіст Д.Г.Шеваров (він уже немало зробив у цьому напрямку на сторінках газети “Комсомольская правда”). Ще в 1970-1980-ті роки випускали методичні посібники по збереженню сімейних архівів та організації роботи по створенню спогадів. Такий розділ присутній і в згадуваній навчальній книзі “Документальные памятники: выявление, учет, использование” 1988 року. Особливу увагу варто було б звернути на допомогу мемуаристам, які звертаються до архівів для перевірки й поповнення власних спогадів.

Але необхідно не лише повернути увагу до архівних документів, заохотити до ознайомлення з ними, але й полегшити архівний пошук, розробити відповідні прийоми архівної евристики, причому для осіб різного рівня підготовки. Не варто нехтувати тим, що серед істориків-аматорів нерідко зустрічаються такі, що добре розбираються в новітніх інформаційних технологіях, є спеціалістами високого класу в інших (“своїх”) сферах наукового знання. Для таких людей є не лише цікавою можливість отримання нової історичної інформації, але й привабливою сама методика пошуку, вилучення, витлумачення цієї інформації – не лише хто, що, коли, чому зробив, але й як про це дізналися? Наскільки репрезентативні ці дані?

Відповідно, треба ознайомлювати і з системою довідників та принципами їх упорядкування, підготувати апробовані переліки друківаних і невиданих довідників про архівні документи, а також про інші довідкові видання, обов’язково посилаючись на загального типу видання на зразок праці “Справочники по истории дореволюционной России” під редакцією П.А.Зайончковського й більш конкретної тематики. Такі рекомендаційні списки мають бути в читальних залах архівів, причому – доступними. Ще краще, звичайно, якщо будуть самі видання та різноманітні енциклопедичні й інші словники. Слід рекомендувати відомості й про базу даних ширшого профілю (наприклад, у ВНДІДАС).

Суттєво важливим є ознайомлювати з діяльністю тих, хто вже займався такою чи подібною тематикою. Імена краєзнавців стали вносити до місцевих енциклопедій. Мосміськархів видав дуже корисні довідники про живих і покійних москвознавців: “Историки и краеведы Москвы. Некрополь: Библиографический справочник” (М., 1996) й “Московеды. Справочник о краеведах, обществах и научных учреждениях” (М., 1996). Приклад, вартий наслідування!

Необхідно строго стежити за змістовністю даних на листі користування: це має бути не лише прізвище, але й мета роботи. І рекомендувати тим, хто вперше звертається до архівних документів, з'ясувати: хто це робив до них, чи опублікував щось?

Окрім іншого, це стане й перешкодою для тих, хто хотів би видати себе за “першовідкривача”, стане пересторогою для поспішних на перо літераторів, схильних виправдовувати недоліки написаного ними ніби неможливістю отримати більше відомостей – і в друкованих творах, і в архівах – про те, про що вони хотіли б швидше видрукувати. Ймовірно, корисно було б завести в сховищах бібліографічні переліки виданого (хоча б протягом останнього десятиліття) на основі документів цього сховища – і документальні публікації (навіть у фрагментах), і статті (обов'язково включаючи газетні), і книги.

Зростаючий інтерес до багатств архівів – це запорука їх зростаючої ролі у формуванні суспільної свідомості, історичної пам'яті народу.

ЯКИХ ФАХІВЦІВ ПОТРЕБУВАТИМУТЬ АРХІВИ У ХХІ СТОЛІТТІ?

У Росії відсвяткували 425 років архівної справи, у Москві – 200-річчя московських архівів. Вік українських архівів ще не пораховано: це важче зробити, адже їх історія сягає часів Київської Русі. Але, попри плин часу, ця суспільна інституція до сьогодні зберігає функції, які були визначені їй при утворенні: організація зберігання документів та користування ними. Немає сумніву, що з цими функціями архіви увійдуть і в третє тисячоліття.

Чи буде завтрашнє суспільство задоволене роботою архіву – такого, яким він є сьогодні?

І так, і ні.

“Так” можна впевнено віднести на рахунок збереженої в архівах духовної спадщини нашого народу. Незважаючи на численні перешкоди, катаклізми, суспільні й природні, яких у нашій багатостраждальній історії вистачило б не на один народ, для нащадків вдалося зберегти значні масиви документів – свідчень нашої історії і в умовах бездержавності, й при спробах розбудови власної держави.

Суспільство має завдячувати архівістам також і за те, що ці документи можуть бути використані для висвітлення його історії, вивчення набутого в минулому досвіду.

А що може не влаштовувати суспільство в роботі архівів? Передусім, майбутнє прагматичне ринкове суспільство може закинути архівам, що вони не є рентабельними, що віддача архівів суспільству має бути більшою, ніж вона є сьогодні, коли використовується лише незначна частина архівних документів.

Чи все зробили архіви задля більшої доступності архівних документів? Сьогодні лише деякі з них здійснюють публікацію документів, слабо залучаються до цієї роботи вузівські та шкільні історики, музейні працівники, краєзнавці. Недостатньо використовуються можливості архівів для підготовки виставок архівних документів, які могли б урізноманітнити суспільне життя, долучити до архівних багатств широкі верстви населення. Інформаційні технології, з якими пов'язуються сподівання на більш ефективний пошук інформації, залишаються поки що на рівні окремих досвідів і не мають методичного, програмного, інформаційного й лінгвістичного забезпечення, необхідного для роботи з усіх напрямів застосування комп'ютерів.

А чи готові архіви прийняти на зберігання документацію в електронній формі? Ясно, що вони будуть продовжувати зберігати вже впорядковану інформацію за минулі століття. Але як документувати і більш раціонально

зберігати інформацію сьогоднішнього дня? Про це архівіст мусить турбуватися вже сьогодні, щоб завтра суспільство не втратило значної частини інформації, зафіксованої в електронній формі.

Навіть цей невеликий перелік можливих перспективних спрямувань у діяльності архівів примушує задуматись: чи володіють наші архівісти необхідними знаннями, передусім в галузі комп'ютерних технологій? Це є надзвичайно важливим, оскільки використання в галузі сторонніх розробників програмних систем може вдовольнити лише на першому етапі. Опанування практичних знань і навичок має також підкріплюватись умінням науково дослідити проблему, окрему ділянку роботи, щоб своєчасно й грамотно вирішувати нагальні питання архівної практики.

Потреба архівів у фахівцях, які б володіли знаннями й навичками в галузі інформаційних технологій зберігання й оброблення архівної інформації та забезпечували необхідний для розвитку суспільства рівень накопичення інформації на нових носіях, а також її використання, могла б бути вирішена шляхом їхньої підготовки у відповідних навчальних закладах. Але хто буде готувати їх? Адже сьогодні таких викладачів обмаль, існує проблема навіть із фахівцями цього профілю, і це в основному ті, хто прийшов працювати до архівів, володіючи комп'ютерними технологіями. У навчальних закладах, що готують істориків-архівістів, базовим блоком знань є історія. Більш наближеними до потрібного профілю є навчально-освітні програми, за якими готують архівістів на факультетах інформаційних та бібліотечних систем. Але відповідний рівень знань можуть дати лише навчальні заклади з достатньою та незастарілою комп'ютерною базою, чим сьогодні ще не можуть похвалитися вузи культури.

Мабуть, найбільш оптимальним міг би бути шлях перепідготовки, точніше – набуття архівістами нових знань у галузі автоматизованих технологій, але відпрацьована в минулому система перепідготовки кадрів у сучасних умовах потребує докорінної перебудови.

Урізноманітнення видів діяльності архівів, спричинене новими вимогами суспільства, потребує також знань у галузі управлінської, підприємницької та редакційно-видавничої діяльності, маркетингу й менеджменту, володіння іноземними мовами. Архівам потрібні фахівці, які в змозі зберегти унікальні документальні пам'ятки і за допомогою репрографії, а також ті, хто продовжить життя цих пам'яток шляхом реставрації. Архівістам потрібні навички роботи із сучасними аудіовізуальними засобами, щоб провести знімання певних подій, зафіксувати спогади їх учасників, у тому числі давно минулих. Актуальним є завдання підготовки фахівців для роботи в системі управління документацією в державних структурах із застосуванням комп'ютерних технологій.

1992 р. відбувся Міжнародний конгрес архівів за темою “Професія архівіста в епоху інформації”, лейтмотивом якого стала ідея необхідності дбати вже сьогодні, щоб архівісти майбутнього були підготовленими до вимог часу, закласти до професійної підготовки перспективи професійної діяльності випускника на 30-40 років.

Зважаючи на все це, проблема кадрів для архівів виходить у число пріоритетних у галузі, що спонукало до розроблення Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (виконана в УДНДІАСД на замовлення Головархіву авторським колективом у складі

І.Матяш – керівник, Я.Калакури, В.Лозицького, К.Селіверстової). Концепція архівної освіти розроблена з урахуванням сьогоденних і завтрашніх суспільних потреб, а також колективної думки як працівників архівної галузі, так і тих, хто навчає архівістів.

У галузі підготовки кадрів найбільш доцільним розробники концепції вважають створення самостійного спеціального багатопрофільного вищого навчального закладу, який міг би готувати фахівців для архівів, бібліотек, музеїв, інформаційних служб, тобто спеціалістів, предметом діяльності яких є документ. Ця пропозиція обумовлена тим, що професійний блок дисциплін у них – подібний і складається з курсів з комплектування, обліку, описування, систематизації, організації та зберігання документів (з особливостями, притаманними бібліотечним, архівним і довідково-інформаційним фондам); зближують їх і нові інформаційні технології.

У ряді зарубіжних країн практикується спільне навчання архівістів і бібліотекарів згідно з рекомендаціями ЮНЕСКО (1976). Цей крок був би доцільним для України в умовах економічної нестабільності, адже розпороченість підготовки кадрів споріднених спеціальностей не сприяє раціональному використанню матеріально-технічної бази (МТБ), наукового потенціалу. Утворення в майбутньому Інституту документних систем та комунікацій дозволить зосередити зусилля на створенні матеріально-технічної бази, єдиної для всіх цих спеціальностей, на формуванні викладацького колективу для комплексу дисциплін, пов'язаних із документацією та інформацією. В умовах такого вузу можлива підготовка фахівців у галузі створення єдиних систем пошуку інформації на базі автоматизованих інформаційних технологій. На практиці Україна вже має подібний досвід підготовки фахівців для бібліотек, інформаційних служб та архівів на факультетах інформаційних та бібліотечних систем вузів культури. Закладене в Концепції, це положення вже широко обговорювалося на різних рівнях, навіть на міжнародній конференції істориків і архівістів у 1997 р. у Москві (заперечень там не було, хіба що прозвучало: "не потянуть Україне").

Очевидно, що в такому вузі можуть бути створені можливості для підготовки фахівців споріднених професій по роботі з документною інформацією на базі новітніх інформаційних технологій. Для архівів це будуть: архівіст-технолог автоматизованих інформаційних систем, архівіст-адміністратор систем баз даних, архівний експерт з інформаційних систем, архівіст-консультант із бази даних та ін. Саме ці фахівці забезпечуватимуть виконання завдань з організації доступу до архівної інформації за допомогою інформаційних технологій, зі зберігання управлінської документації на електронних носіях.

Незаперечним є те, що архіви потребуватимуть також і архівістів-істориків, палеографів, археографів, які будуть забезпечувати роботу з накопиченими в архівах писемними документами на паперових носіях. Підготовку таких фахівців здійснюють університети. У зв'язку з реформуванням вищої освіти України, запровадженням в університетах відповідно до Закону України "Про освіту" багатоступеневого навчання, університети (а також технікуми та коледжі) упродовж 4-х років надають базову освіту з відповідною спеціальною підготовкою. Після складання державних іспитів та захисту бакалаврської роботи студенти одержують звання бакалавра історії з зазначенням архівної спеціалізації. Випускники бакалавріату мають

право навчатися ще один рік для отримання кваліфікації спеціаліста – історика-архівіста, викладача історії. А після проходження впродовж ще одного року магістратури найздібніші студенти отримують ступінь магістра архівознавства. Таким чином, університетська багатоступенева освіта сприяє реалізації творчого потенціалу студентів та забезпечує диференційовану підготовку різних категорій майбутніх фахівців архівної галузі.

Концепцією передбачено розширити коло таких університетів (зараз, крім столичного Київського, це Донецький, Харківський, Львівський, Східноукраїнський університети, які вже налагодили підготовку кадрів для архівів) та створити регіональні науково-освітні центри на базі історичних факультетів університетів та держархівів областей.

Залучення провідних спеціалістів державних архівів цих областей до читання лекцій, проведення практичних і семінарських занять на базі архівів, підготовка кадрів на замовлення архівів регіону, організація післядипломної освіти і перепідготовки архівістів на базі цих і, можливо, інших університетів (наприклад, Одеси) створять умови для розвитку й функціонування регіональних науково-освітніх центрів – прообразів Шкіл бібліотекознавства, архівознавства й інформаційних наук при університетах Західної Європи й Америки. На цій базі можна надавати другу вищу, архівознавчу освіту економістам, юристам, інженерам, спеціалістам з інформаційних технологій, організувати підготовку магістерських робіт і кандидатських дисертацій з архівознавства, можливі розроблення й апробація програм підготовки архівістів. Для України, як держави з розгалуженою мережею архівних установ, можна вважати за перспективний саме такий напрям, коли підготовку кадрів здійснюватимуть регіональні, державні університети або недержавні, професійні навчальні заклади.

Щоб зробити архівні документи більш доступними для суспільства, необхідний новий рівень знань – з паблік рілейшенз. На сьогодні лише в Івано-Франківській області, за опублікованими даними, готують до роботи з архівними документами зі шкільної лави. Залучення до опрацювання архівної інформації молоді підвищить її творчі здібності, привчить до дослідницької роботи, зробить відвідування читальних залів архівів її потребою. Тоді не будемо заздрити французьким архівам, де читальні зали архівів переповнені учнями й пенсіонерами.

Концепція враховує передбачену реформою про вищу освіту багато-варіантність форм освіти. Мають стати більш різноманітними форми навчання, які пропонуються для оволодіння спеціальністю або перепідготовки. Екстернат, курсова підготовка, дистанційні форми навчання вводяться в практику поряд з існуючими (стаціонарною, заочною, вечірньою). Можливість набуття другої спеціальності (спеціалізації) надається паралельно з оволодінням основною спеціальністю. Система післядипломної освіти може бути використана для отримання вченого ступеня магістра архівознавства тими, хто вже працює в архівних установах і має архівну або іншу вищу освіту. Практикам надається право індивідуального підвищення своєї кваліфікації або перекваліфікації за відповідними програмами й навчальними планами з отриманням сертифікату.

За спеціальними програмами архівну освіту, як другу вищу, зможуть здобути у вузах України історики-педагоги та журналісти, міжнародники; студенти природничих спеціальностей університетів матимуть можливість

паралельно навчатися за програмами хранителів фондів і реставраторів унікальних документальних пам'яток, а технічних спеціальностей – за програмами підготовки фахівців із репрографії.

Розширення кола архівних спеціальностей допоможе водночас вирішити проблему кращої адаптації випускників до ринкових умов та їх працевлаштування, підвищить конкурентноздатність спеціалістів та їх соціальний захист, сприятиме перепідготовці дипломованих архівних фахівців, які часто не готові до роботи в нових умовах і потребують оновлення знань, часом – перекваліфікації.

У концепції пропонується створення Центру архівної післядипломної освіти (ЦАПДО), який міг би зосередити всю роботу з підвищення кваліфікації працівників галузі, організувати підготовку кадрів на основі вивчення потреб не тільки державних, а й галузевих архівів, а також архівних підрозділів установ (вузів, підприємств, фірм тощо).

У плані підвищення кваліфікації особливої уваги, на наш погляд, заслуговує питання наукової підготовки кадрів для архівних установ. Значні напрацювання вітчизняного архівознавства були знівельовані в СРСР і подавалися як союзні надбання. Наукові дослідження не стимулювалися, тому не дивно, що на сьогодні дисертацій з архівознавства, які вже захищено, – одиниці. Між тим, треба зазначити, що в подібній ситуації в суміжній бібліотечній галузі наукові ступені отримали більш як сто фахівців з України. Відсутність наукових напрацювань у вітчизняному архівознавстві була особливо відчутною під час роботи над Термінологічним словником з архівістики; подібна ситуація – і з архівними технологіями. Це прикро, адже після виходу "Основних правил роботи державних архівів" (М., 1984) пройшло майже півтора десятка років. Щоб відкинути застаріле, потрібне ґрунтовне узагальнення практики, глибокі наукові дослідження на різних ділянках архівної роботи. Нагальною потребою вже довгі роки лишається, наприклад, розробка нової системи класифікації архівної інформації, особливо для новостворюваних автоматизованих ІПС. Діюча система класифікації не відповідає особливостям української історії і не задовольняє навіть традиційні СНДА; до того ж, літерно-цифрове зображення кодової частини ніяк не лягає на алгоритмізоване описування в комп'ютерах. Чекають на своїх дослідників й історичні аспекти архівної справи. Зараз УДНДІАСД розпочато видання "Пам'яток" на основі архівних документів, що зберігаються в архівах України; перші його випуски* будуть присвячені розвиткові архівної справи. Ці документи можуть прислужитися дослідникам вітчизняного архівознавства і стати матеріалом не одного наукового дослідження. Інститутом розроблено методичні матеріали, що допоможуть організувати дослідження.

Концепцією передбачено деякі організаційні заходи щодо залучення архівних фахівців, особливо молоді, до наукової роботи, розвитку наукових шкіл, а саме: створення Ради молодих фахівців при Спілці архівістів України; організацію архівознавчих гуртків на історичних факультетах університетів; проведення конкурсів на кращу наукову та науково-методичну розробку, документальну публікацію; організацію постійно діючого семінару при УДНДІАСД для працівників архівів з питань науково-дослідної

* Перший том "Пам'яток" уже побачив світ.

роботи: стажування за кордоном працівників архівів, які мають нахил до наукової роботи.

Одним із невикористаних повною мірою резервів розвитку й удосконалення професії архівіста можна вважати Спілку архівістів України. Звичайно, треба взяти до уваги особливості функціонування цього об'єднання, якому доводиться співіснувати з надзвичайно розвиненою й міцною системою державного управління й методичного керівництва архівною галуззю, до повноважень якої входять питання підготовки та перепідготовки кадрів для архівних установ. Тому заслуговує на увагу досвід країн, де цими питаннями опікуються професійні асоціації архівістів.

За даними відповідного путівника (*World guide to library, archive and information science associations* / J.R.Fang, A.H.Songe, A.J.Fang and others. – Munchen; London; New York; Paris, 1990. – 517 p.), на час його видання у світі діяли 511 національних архівних, бібліотечних та інформаційних об'єднань. Свої асоціації мають економічні архіви (у Німеччині, наприклад, така асоціація об'єднує 400 архівів), архіви радіо й телебачення тощо. Професійні об'єднання архівістів одними з головних напрямків своєї діяльності вбачають організацію спеціальної освіти, зміцнення престижу архівної професії в суспільстві. Асоціації сприяють спілкуванню й обміну ідеями шляхом публікації професійної літератури та організації професійних форумів різних рівнів – від робочих груп до семінарів і конгресів.

Американські асоціації здійснюють навіть акредитацію навчальних закладів і програм, на противагу європейській практиці урядового або церковного контролю за освітою. Потреба в громадській оцінці діяльності навчальних закладів виникла там як потреба захисту населення від некомпетентних навчальних закладів і програм, перш за все професійних. Асоціації здійснюють оцінку навчальних програм, професорсько-викладацького складу. Поряд із акредитацією асоціації проводять ліцензування й сертифікацію фахового навчання, встановлюють стандарти освіти.

Асоціації не лише контролюють якість освіти майбутніх фахівців, але й уважно слідкують за їхньою подальшою кар'єрою. У своїх часописах вони постійно публікують статистичні дослідження, в яких зіставляють число тих, хто здобуває фахову освіту, з кількістю робочих місць та вакансій, характеризують динаміку змін у зайнятості фахівців протягом певного часу, як правило – у межах десятиліть. В Америці перестали боятися “перевиробництва” спеціалістів з часу введення підготовки фахівців для бібліотек та архівів по інтегрованих з інформаційними науками програмах, оскільки цих фахівців із задоволенням поглинає нині інформаційна сфера. Асоціації вивчають потребу у фахівцях для найбільш дефіцитних ділянок роботи.

Концепція архівної освіти опублікована в 3-му випуску Студій з архівної справи та документознавства для широкого обговорення серед архівістів. Ми прагнули б отримати якомога більшу кількість відгуків, пропозицій, альтернативних думок, які будуть враховані при подальшому опрацюванні Концепції. Дуже хотілося б знати думку й тих, хто зараз навчається архівній професії, можливо, вони спробують розробити альтернативні проекти. Нехай розробка Концепції стане нашою спільною турботою про завтрашній день архівної справи.

К.Т. СЕЛІВЕРСТОВА,
кандидат педагогічних наук

ПУБЛІКАЦІЇ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

“ПРОСВІТА” В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

(за документами ЦДІАК України)

1998 р. Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, перша організація якого виникла 8 грудня 1868 р. у Львові, відзначає своє 130-річчя. За цей час воно не раз зазнавало злетів та падіння, занепаду та відродження, але завжди головною метою його діяльності залишалося розгортання серед широких мас українців активної культурно-просвітницької роботи, спрямованої на утвердження української мови та духовне відродження українського народу.

Документи Центрального державного історичного архіву України, м. Київ висвітлюють період становлення та діяльності мережі осередків “Просвіти” на тій території України, що перебувала у складі Російської імперії. Ці джерела зосереджені передусім у фондах центральних та місцевих органів влади, жандармських управлінь та охоронних відділень. Їх діловодна документація містить цінний фактичний матеріал з досліджуваного питання, але водночас потребує критичного підходу, оскільки характеристиці діяльності товариства з боку представників пануючого класу притаманна односторонність, упередженість в оцінці місця й ролі просвітніх організацій в Україні. Яскравим прикладом такого упередженого ставлення є повідомлення київського губернатора генерал-губернатору про діяльність у Київській губернії польських та українських просвітніх товариств (док. № 4).

У центральних та східних районах України товариства “Просвіта” почали створюватися на початку ХХ ст. У фондах архіву зберігаються статuti Київського, заснованого 1906 р. (ф. 275, оп.1, спр.1889, арк.15-20), Подільського, заснованого 1906 р. (ф. 442, оп. 636, спр.647, ч.1, арк.178-181), Житомирського, заснованого 1907 р. (там само, арк.712-721), товариств “Просвіта”, які вбачали своє завдання в культурному відродженні краю, піднесенні свідомості українців шляхом підвищення інтелектуального рівня найнижчих верств населення. Документи свідчать, що напрями діяльності регіональних відділень “просвіт” визначалися також загальними зборами їх членів. Так, у фонді Чернігівського ГЖУ (ф. 1439) збереглися повідомлення чернігівського поліцмейстера про установчі збори чернігівської “Просвіти” у 1906 р. (док. № 1), а також про загальні збори 22-23 березня 1908 р. (док. № 3), на якому затверджувався звіт про діяльність товариства у 1907 р. та визначалися завдання на майбутнє. Тут же подано списки членів товариства (ф. 1439, оп. 1, спр. 918, арк. 3, 5,6).

Одним із напрямів організаційної роботи “Просвіти” було створення та поширення на теренах України мережі філій товариства. У фонді

Катеринославського ГЖУ (ф. 313) зберігаються списки членів філій місцевих організацій, створених у населених пунктах Амурське, Мануйлівське, Синельниківське, Лозівське, Кам'янське, Діївка, Гупайлівка, Перещепине (ф. 313, оп. 2, спр. 2466, арк. 20, 24, 48, 49, 53; спр. 3041, арк. 571, 573, 574). В архіві відклався також список членів Подільського товариства "Просвіта" за 1914 р. із зазначенням розміру сплати кожним членським внесків у 1908-1913 рр. (ф. 301, оп. 1, спр. 2988, арк. 6,7,9 зв.). Агентурні розробки жандармських установ містять і списки членів Чернігівського (ф.1439, оп.1, спр.918, арк.5-6.), Київського (ф.276, оп.1, спр.1889, арк.1), Житомирського (ф.1335, оп.3, спр.175, арк.15, 36-37) товариств "Просвіта".

Організації "Просвіта" існували й за межами України. В архіві зберігаються, зокрема, статут Новочеркаського товариства "Просвіта", створеного у 1908 р. (ф. 705, оп. 1, спр. 889, арк. 8а), та агентурні відомості Донського ГЖУ, що свідчать про організацію під впливом українського товариства "Просвіта" "Студентської громади" при Новочеркаському політехнічному інституті (ф.705, оп.1, спр.889, арк.3 зв.), а також про закриття цього товариства у червні 1913 р. (ф. 705, оп. 1, спр. 1089, арк. 3).

Своєю діяльністю існуючі товариства сприяли виданню україномовних книг і газет, вони засновували установи клубного типу з бібліотеками і читальнями, влаштовували лекції з українознавства, музичні вечори, благодійні концерти. Так, Київське товариство "Просвіта" впродовж чотирьох років існування видало 34 книги (док. № 5).

Просвіт'яни активно займалися й розповсюдженням українських книжок. Про обсяг літератури, що розповсюджувалася серед населення, свідчить, наприклад, опис речових доказів із 307 найменувань, складений у Подільському ГЖУ під час слідства про діяльність учасників місцевого товариства. В описі значаться твори Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Григорія Чупринки, Сергія Єфремова, Олександра Олеся, журнали "Літературно-науковий вістник", "Українська хата" тощо (ф. 301, оп. 2, спр. 120, арк. 154-166).

Кам'янець-Подільська "Просвіта" у травні 1907 р. влаштувала народні гуляння на користь товариства (ф. 707, оп. 262 (1907 р.), спр. 1, арк. 225).

Представляє інтерес також лист, що містить інформацію про діяльність бібліотечної комісії Житомирського товариства "Просвіта" (док. № 6). Цінність документа пояснюється тим, що написала його безпосередня учасниця тих подій.

Документи, що публікуються нижче, дають уявлення про діяльність Київського, Одеського, Подільського, Чернігівського товариств "Просвіта". Ознайомлення з ними дає право стверджувати: завдяки натхненній та самовідданій праці членів "Просвіти" були закладені надійні підвалини для зміцнення самосвідомості українців та піднесення на більш високий рівень освітнянської діяльності. І хоч ці громадські організації не були численними і діяли короткий час, вони значною мірою вплинули на зростання національної свідомості народних мас.

Публікацію підготувала О.В.КУДЛА,
науковий співробітник
ЦДІАК України

№ 1

**1906 р., грудня 30. – Повідомлення чернігівського поліцеймейстера
начальнику Чернігівського ГЖУ про установчі збори
товариства “Просвіта”**

27 сего декабря в зале Черниговской городской управы под председательством И.Л.Шрага состоялось собрание Украинского товарищества “Просвіта”. При открытии собрания И.Л.Шраг прочитал устав Товарищества и объяснил содержание §§ 1 и 2 Устава.

М.Коцюбинский и Н.Вороний говорили об открытии в Черниговской губернии в украинском духе школ, библиотек и читален.

По рассмотрении вопросов были выбраны члены правления товарищества И.Л.Шраг, М.М.Коцюбинский, В.Т.Андреевский, Е.С.Шульга и В.И.Коцюбинская и кандидаты к ним: О.С.Левицкая, А.В.Лихникович и М.М.Жук.

О чем, с представлением списка членов общества “Просвіта”, докладываю Вашему превосходительству.

Черниговский полицеймейстер

[підпис]

Ф. 1439, оп. 1, спр. 918, арк. 4. Оригінал.

* Ця ж справа, арк.5,6.

№ 2

**1907 р., січня 8. – Повідомлення жандармського управління
м.Одеси директору Департаменту поліції про хід дізнання
щодо діяльності Одеського товариства “Просвіта”**

Секретно

В дополнение донесения моего от 21-го октября 1906-го года за №11787 докладываю, что при разработке взятого при обыске у земской учительницы Анастасии Плахотных материала, давшего основания для возбуждения в отношении Плахотнюк и Ковалея производства, в порядке 1035 ст. Уст. угол. судопр., дознания по обвинению их по 1 ч. 128 ст. Уголовного уложения, были обнаружены: у Плахотнюк – адрес дочери доктора медицины Анастасии Ивановой Луценко, а у Ковалея – адрес секретаря окружного суда Николая Дмитриева Клименко. При чем первый из адресов был сообщен 19-го того же октября начальнику Одесского охранного отделения на предмет выяснения личности и общественной деятельности сего лица и отношения его к существующим преступным политическим организациям.

3-го декабря того же года начальник Одесского охранного отделения представил мне обширную записку со сведениями агентурного характера как в отношении Луценко, так и связанного с нею дела “Украинского товарищества Просвіта”. При чем суть дела заключается в следующем: сведениями, собранными агентурным путем, обнаружено, что в помещении “Просвіта”, находящемся по Софиевской улице, в доме №30, кв.№3, имелся, сначала под видом библиотеки товарищества, склад нелегальной литературы, а затем в этом же помещении была поставлена тайная типография, обслуживавшая нужды Южно-Русского областного комитета партии социалистов-революционеров. Кроме того, в помещении того же общества “Просвіта” происходили, с ведома и согласия правления того общества, собрания активных членов вышеуказанной партии.

Помещением и библиотекой “Просвіта” заведывала дочь члена правления того же общества Анастасия Иванова Луценко, имевшая отведенную лично ей для жилья комнату в помещении общества, а ответственным членом правления, заведывающим библиотекой, оказался член Одесского окружного суда Сергей Павлович Шелухин.

Председателем правления общества состоит и по настоящее время одесский нотариус Михаил Федорович Комаров, остальные же члены правления представляют людей разных сословий и состояний.

Ввиду вышеизложенных сведений 29 и 30 ноября Анастасия Луценко, а по связи с ней и Шелухин, Комаров и другие лица были обысканы. При чем в комнате Анастасии Луценко, помещающейся, как указано, в квартире “Просвіта”, был обнаружен типографский для печатания материал, набранный шрифт преступного характера прокламации, медная печать со словами “Центральный комитет партии социалистов-революционеров” и весьма значительное

количество прокламации и литературы революционного содержания, всего свыше 1000 экземпляров. Кроме того, обнаружено около 300 брошюр на малороссийском языке, озаглавленных: "Новый закон", "Як збираються і куди повертаються народні гроші" и "8 годин праці" – печатанных явочным порядком (в) книгоиздательстве "Праця" и "Боротьба", направления противоправительственного, с призывом к борьбе за достижение Учредительного собрания и полной автономии Украины.

Обысками у остальных членов правления "Просвіта" обнаружена обширная переписка и литература на малороссийском языке, программы "Украинской демократической партии" и "Платформа" (представляются при сем по одному экземпляру) этой же партии, из коих можно усмотреть насколько задачи "украинофилов" расходятся с общими задачами, преследуемыми правительством.

Разработанный материал, взятый при обысках, дал вполне достаточные основания для привлечения к вышеупомянутому дознанию "О Плахотнюк и Коваль" лишь одной Анастасии Луценко, по обвинению ее по 1 ч. 126 ст. Уголовного уложения. Что же касается в отношении остальных обысканных лиц, то постановлено их к дознанию не привлекать, а допросить лишь в качестве свидетелей.

Дальнейшим дознанием устанавливается, что официально общество "Просвіта" в деятельности своей не уклонилось из рамок утвержденной ею программы, но, тем не менее, оказалось, что названные брошюры на малороссийском языке действительно получались библиотекой общества и даже продавались лицами библиотекой заведующими, хотя есть также указания на то, что брошюры эти были господином Шелухиным просмотрены и признаны подлежащими к возвращению книгоиздательствам или уничтожению.

Равным образом и в переписке, взятой в кармане А.Луценко, есть черновые записки, составленные до нее заведывавшими библиотекой лицами, из коих усматривается, что в библиотеке общества получались на малороссийском языке брошюры, подлежащие конфискации, как например: "Всенародное Учредительное собрание", "8-часовой рабочий день" и другие, а у некоторых членов этого общества найдены в значительном количестве, во множественных экземплярах, газеты на том же малороссийском языке, приостановленные дальнейшим выпуском распоряжениями местной администрации, за противоправительственное их направление.

Дав сего числа дальнейшее направление оконченому дознанию по делу Плахотнюк, Коваль и Луценко, мною представлены временному генерал-губернатору г.Одессы, согласно требования его, все изложенные сведения по делу общества "Просвіта" с моим заключением о необходимости прекратить существование этого общества в силу тех соображений, что члены общества не только не приносят стране существенной пользы, но вносят деятельностью своей тот внутренний общественный разлад, который нарождает и поддерживает современное политическое брожение.

Генерал-майор

[підпис]

Ф. 385, оп.1, спр.2059, арк 60 – 61.

№ 3

1908 р., березня 24. – Повідомлення чернігівського поліцеймейстера начальнику Чернігівського ГЖУ про загальні збори членів товариства "Просвіта"

22 сего марта в зале городской управы под председательством И.М.Руденко состоялось общее собрание членов общества "Просвіта", на котором присутствовал 81 член общества.

На заседании был рассмотрен отчет общества за 1907 год, который после продолжительных прений был собранием принят.

Заседание началось в 8 часов вечера и окончилось в 12 часов ночи и прошло без инцидентов.

23 сего марта в зале городской управы под председательством Руденко состоялось второе общее собрание членов означенного выше общества, на котором присутствовало 63 члена общества.

На заседании было постановлено: 1) чаще собирать собрания, 2) составить педагогическую комиссию из 5 человек, которая занялась бы устройством детских вечеров, а также образовывать библиотечную комиссию из 3-х человек, которая занялась бы устройством библиотеки и 3) составить лекционную комиссию.

После чего, закрытой баллотировкой были произведены выборы членов в лекционную и библиотечную комиссии, при чем в лекционную комиссию избраны: Коновалов, Ольшанский, Траубе, Руденко, Вороний, Дядеченко и Лихниевич, а в библиотечную – Шихуцкая, Балька и Гладкий. Выборы же в ревизионную комиссию не состоялись.

Заседание началось в 2 часа дня, окончилось в 5 1/2 часов вечера и прошло без инцидентов.

О чем сообщая Вашему превосходительству.

Черниговский полицеймейстер

[підпис]

Ф. 1439, оп. 1, спр. 999, арк. 222-223. Оригинал.

№ 4

1909 г., грудня 26. – Из повідомлення київського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору про діяльність товариства “Просвіта”

Руководствуясь указом Правительствующего Сената от 4 сентября сего года за №8321 и конфиденциальным предложением Вашего высокопревосходительства от 20 ноября сего года, довожу до сведения Вашего некоторые свои соображения, касающиеся существующих во вверенной мне губернии польских и малорусских обществ, преследующих просветительные цели.

В нижеследующих строках мною приводятся в извлечении из устава каждого общества те характерные черты, которые обнаруживают в задачах общества несоответствие с интересами государственной политики в Юго-Западном крае. Все общества реестрированы Киевским губернским присутствием...

Наличие польских просветительных организаций в Малороссии, где процент населения, говорящего по-польски, весьма мал, является вредностью медленноразвивающейся. Гораздо более опасной представляется программа “украинских” обществ, возникших в течение последнего трехлетия и ставящих своей задачей пропаганду среди местных городских и сельских жителей так называемого “украинского языка”, который является чисто искусственной помесью малорусского наречия с литературным галицко-русским.

Общества эти стремятся к изгнанию русского языка из житейского обихода и народных аудиторий, спектаклей и концертов. Следующим этапом “украинского движения”, намечаемым руководителями этих обществ в отдельных брошюрах и в сочувствующей им прессе, предполагается завоевание школы низшей, средней и высшей. Такая борьба с общерусской культурой, с государственным языком могла бы казаться нелепостью и ребячеством; но в сущности, движение это исходит из чисто политических мотивов, ибо главари его являются носителями социал-демократических и федералистических идеалов. Эти украиноредентисты говорят и пишут о возрождении украинского государства в исторических границах XV–XVI в., а именно от Сана (за Карпатами)** до Кубани и Дона. Столь химерические планы едва ли могут теперь встретить какое-либо доверие и даже сочувствие у населения, но важно то, что украинские общества сознательно сеют идеи сепаратизма и (пока) экономической обособленности малорусского племени от других племен русского народа, они подкапываются под взаимную солидарность русского юга и русского центра. Помимо чистых политических соображений, пропаганда украинского просвещения неминуемо, следовательно, повлечет пагубные последствия культурно-экономического свойства.

Проводимая нашим правительством программа всеобщего обязательного обучения, несомненно, поднимет благосостояние народных масс, разовьет промышленность и торговлю, увеличит заработную плату, сплотит весь русский народ против всемирной конкуренции. Каждая украинская школа, лекция или брошюра будет давать малороссийскому народу вместо хлеба камень, будет уменьшать его долю в благах русской культуры, воспринимаемой им легко в государственной школе, и в казарме, и на фабриках, и при всяком соприкосновении с городской жизнью. Поэтому, если с политической точки зрения украиноредентисты и могут казаться поверхностному наблюдателю невинными утопистами, то с точки зрения просветительно-экономической – эти “просветители” должны быть признаны крайне вредными фанатиками-обскурантами, врагами просвещения и прогресса того народа, из которого они вышли.

На киевском горизонте возникли следующие украинские общества:

Товариство “Просвіта”, дозволившее себе даже в наименовании следовать закордонному

правописанию, зарегистрировано 26 мая 1906 года и внесено в реестр Киевского губернского присутствия под №1. Цель общества (§ I устава) содействовать развитию украинской культуры и, главным образом, просвещению украинского народа на его родном (?) языке путем (§ II устава) организации библиотек, чтений, книготорговель, лекций, чтений, курсов, спектаклей, а также путем открытия школ и других просветительных учреждений. Район – Киевская губерния*.

Для иллюстрации того обстоятельства, насколько наши деятели “украинцы” сами сомневаются в легальности своих действий с общей государственной точки зрения, я процитирую (в русском переводе) часть доклада издательской комиссии общества “Просвіта” Общему собранию членов от 21 ноября сего года (“Рада” №265, стр.3):

“Издательская комиссия прекрасно понимает крайнюю необходимость в самой энергичной деятельности, чтобы заготовить достаточно материала на будущее время, ибо никто не знает, что может выпасть на долю украинскому делу в современную эпоху горьких неожиданностей, которая дает известные основания для пессимистических опасений, можно ли будет издательству “Просвіти” продолжать свое дело”.

Кстати добавлю, что “Просвіта”, как видно из протокола последнего общего собрания членов, приступает в скором времени к изданию периодического органа, который будет редактироваться школьно-педагогической подкомиссией “Просвіти”.

Представляя настоящий обзор местных польских и украинских обществ на благозвучие Вашего высокопревосходительства, не могу не остановиться еще на том интересном обстоятельстве, что “украинцы” и поляки в стремлении к национальной автономии хотя бы общими силами борются против обрусительной политики русского правительства. Такого направления придерживается издающийся в Киеве еженедельный польский журнал “Красное обозрение” (“Przegląd Krajowy”), а с нового года, как сообщают варшавские газеты, начнет выходить в Киеве, по почину одного из видных землевладельцев Юго-Западного края, ежедневная польско-украинская газета “Примирение” (“Pojednanie”) с двумя отделами – польским и украинским; по-видимому, поляки, верные своим вековым традициям, мечтают о колонизации “Правобережной Украины”.

И.д. губернатора,

в звании камергера Высочайшего двора

[підпис]

Зав. делопроизводством
Губернского Присутствия

С.Щеголев

Ф 442, оп 639, спр.797, арк 1, 2в, 3 - 4. Оригинал.

* Тут і далі пропущено текст із аналізом діяльності польських та інших українських просвітніх товариств.

** Тут і далі дужки в тексті.

№ 5

1910 р., квітня 1. – Із доповідної записки Київського губернского у справах про товариства присутствія київському губернатору з коротким викладом змісту видань товариства “Просвіта”, що вийшли друком у 1906-1910 рр.

Вследствие усного Форучения Вашего превосходительства, представляю в русском переводе характерные выдержки из популярных изданий общества “Просвіта” в Киеве, а также подлинные брошюры по одному экземпляру каждого наименования*.

Рассмотрены были 12 изданий “Просвіты” на малорусском языке, в том числе календарь на 1908 год и 11 популярных брошюр, изданных в 1906-1910 гг.:

Брошюры 1906 года: “Об украинских козаках, татарах и турках” и “Землеустройство в Новой Зеландии”.

Брошюры 1907 года: “Как освободились северо-американские штаты”, “Рассказы об Ирландии” и “Украинцы на Кубани”.

Брошюры 1908 года: “Тарас Шевченко” и “О Канаде”.

Брошюры 1909 года: “Гетман Петр Сагайдачный”, “Труд и Капитал” и “Братья Гракхи”.

Брошюра 1910 года “О Буковине”**.

В брошюре о Сагайдачном, одном из предшественников Хмельницкого, автор ставит

Великороссии на одну доску с многочисленными врагами Малороссии, говоря (стр.127): “Украина не ошиблась, избрав Сагайдачного своим гетманом; умный и образованный он хорошо понимал, что на Украину устраивают засаду все соседи: и Польша, и Московское государство, и турки с татарами; нужно было быть опытным политиком, чтобы не допустить Украину быть расхтанной на куски”.

Относительно воссоединения Великой и Малой Руси мы читаем в другой брошюре: “Украинский народ совсем отделился от Польского государства и присоединился в 1654 году к государству Московскому; но и тут ему не повезло: мало-по-малу московское начальство взяло верх над Украиной и уничтожило все наши вольные порядки” (Кубан. 9).

Дата смерти анафематствуемого нашей церковью изменника гетмана Ивана Мазепы (22 сентября 1709 года) чествуется в календаре “Просвіти” в рубрике достопамятных для Малороссии событий (стр.25), равно как и смерть социалиста М.Драгоманова (стр.19).

В том же календаре (стр.147-151) рассказывается, что “в 1767 году привезли в Петербург депутаты от Ленобережной Украины указы с рядом требований от дворянства, городов и козачества. Все депутаты сходились на одном пункте, что народ не имеет свободы, что права украинского люда, обеспеченные не раз царским словом, попораны без милосердия”.

“В статьях Богдана Хмельницкого (договор 1654 г.) обещано и царскою рукою подтверждено, что Украина остается на вольной воле. Обещаний этих царь Петр I и не собирался сдерживать, хотя в манифесте 1709 года давал новое заверение, что будет свято их держать”. “При царице Екатерине II ничего от вольностей малорусского племени не осталось, и (правительством) прилагалось много усилий, чтобы, если можно, уничтожить даже украинскую породу, чтобы всех превратить в русских”. “Как видим, – продолжает автор брошюры (стр.149), – все украинские депутаты сходились на том, что бесправная и рабская жизнь Украины на должна такой впредь оставаться: нужно вернуть украинскому люду давние права”. “Большая кривда была тогда нашему люду от чрезмерных податей; депутаты украинские в своем постановлении настаивают на том, чтобы на Украине никаких податей, без согласия народных уполномоченных в местных органах самоуправления, никто, “никакое правительство” не смело на народ накладывать или изменять их размер” (стр.150). Депутаты просили императрицу “оставить (малороссам) все давние привилегии, вольности, свободы и обычаи наши, организовать автономное правительство на основе этих вольностей и прав; но царица Екатерина II этих просьб не удовлетворила. Поэтому народ на Украине сложил такую песню: “Екатерина, Екатерина, что ты наделала? Ты погубила веселый край, широкие степи” (стр.151).

Переходя, в хронологическом порядке, к XIX веку, мы находим в брошюре “Тарас Шевченко” (стр.27-28) интерпретацию задач тайного киевского общества под назв[анием] “Кирилло-Методиевское братство”. “Братчики видели, глядя кругом вблизи себя, что на свете живет много родственных нам (малороссам) славянских народов, но почти все они живут в неволе то у немца, то у турка, а то и у таких же славян, как они сами. Вот братчики и проповедовали, что всем людям славянской крови нужно жить сообща – одним государством, но так, чтобы ни один народ не подчинял себе других, не господствовал бы, а все были бы равны, и каждый сам через выборных людей распоряжался бы своими делами. Такой строй зовется федерацией (по нашему сказать – союзом), и братчики хотели, чтобы ее образовали следующие славянские народы: великоруссы, украинцы, белоруссы, поляки, чехи, сербы и болгары ... и чтобы каждый народ учился на своем родном языке”.

В той же брошюре приводятся цитаты из стихотворений Шевченко, в коих он называет современную Украину “обкраденной” (стр.54) и “великой руиной” (стр.56); эпитет “обкраденных” дается и берегам Днепра (стр.55). Обрусевших, т.е. интеллигентных малороссов, над которыми Шевченко насмехается, автор брошюры называет изменниками (ренегатами) (стр.56). “Шевченко, – по уверению биографа, – прекрасно видел зло, вызванное тем строем, когда чиновники душили все живое и карали тяжело за всякую свободную мысль и слово. По его шуточному сравнению,

У нас только и свету,
Что одна необъятная Сибирь,
А тюрем, народу (в них) не сочтешь” (стр.59 – 60).

Известный пропагатор украинофильства М.Драгоманов стоит, в мнении членов “Просвіти”, на столь высоком пьедестале, что его образован даже специальный фонд на издание его сочинений (Календ. 118). В предисловии к брошюре “Об укр[аинских] козаках”

(стр.5-7) повествуется, что Драгоманов, побывав за границей, убедился, что в государствах с большими гражданскими свободами выше стоит и просвещение. Там людям легче живется, ибо они умеют завести у себя такие порядки, какие им кажутся наилучшими. Будучи и раньше сторонником гражданских свобод, он с этих пор стал и до конца своей жизни остался искренним защитником их и борцом за эти свободы для своего родного края (Малороссии)". Вскоре он потерял профессуру (в Киевск[ом] Университете). "но мог ждать для себя и худшей беды: пропагандировать необходимость лучших порядков и самостоятельности (воли) для украинского народа не было никакой возможности, так как это было запрещено. За границей (куда Драгоманов выехал) им пять лет издавался украинский сборник "Громада", где он поучал, как нужно переделать общественный строй, чтобы рабочим людям хорошо жилось".

Обзор брошюры мы закончим цитатами, характеризующими взгляды "Просвіти" на современное положение Малороссии.

Автор одной из брошюр оказывается защитником идеи папизма, столь опасного для наших западных окраин, ибо он уверяет будто-бы "разница между униатской и православной верой настолько невелика, что люди ее не знают вовсе" (Буков. 10).

К общерусской культуре брошюры относятся отрицательно. "В XIX веке, – говорит автор одной из них, – во всех европейских государствах, где жило несколько народов, причем один из них был господствующим, началось освобождение погребенных наций от духовного рабства у господствующей нации. Как мертвецы из гробов поднимались угнетенные, замученные народы и заявляли о своем праве на существование под своим именем и на собственную духовную жизнь, без цепей на своей душе. Так, в Австрии славянские и иные народы стали бороться против немеценья, в России же – против обрусения, которое особенно тяжело отразилось на нас, украинцах, ибо подкосило в корень нашу духовную самобытность и надолго заградило нам путь к истинному прогрессу в жизни общественной" (Ирланд. 57). "Украинский народ ходит в темноте и не знает правды (о своей национальности), ибо он не имеет просвещения и его украинский язык долгое время был под запретом, да и теперь на нем не позволено учить в школах, поэтому и школы наши не могут дать нашему народу доброй науки" (Календ. 56-[5]7).

"Современная Кубанщина – край малограмотный и полудикий. Половине жителей негде учиться, а кто учится, то на чужом (т.е. русском) языке. Если бы в школах (Кубанской области) учили на родном украинском языке, то школа действительно могла бы быть хорошей" (Кубан. 27-[2]8). "Если образованное общество будет пренебрегать своею родною (малорусскою) речью, то в его среде размножатся не умные и честные люди, а хищники-предатели, которые дикой саранчой объедут народ, будут из него высасывать силу и достатки, но ничем не будут помогать ему" (Календ. 144).

Последняя цитата не должна удивлять нас, если мы ее сопоставим со взглядами популяризаторов "Просвіти" на русскую государственность. В том же календаре (стр.58) мы читаем: "Из Украины в казну теперь поступает ежегодно не менее 520 милл. рублей, а тратится (казною) из этой суммы на нашу страну 280 миллионов; следовательно, ежегодно наших 240 милл. идет на нечто иное, на то, чего нам, быть может и не нужно совсем".

Автор биографии украинофила Б.Гринченко заканчивает ее так: "Отстаивая развитие украинской национальности, как неперемennого условия для культурно-политического прогресса украинского народа, Гринченко служил не узкой идее эгоистичного национализма, а великой задаче освобождения одного из наиболее угнетенных духовно и материально славянских народов" (там же 136).

"Народ (украинский) велик, пространства занимает много, да только та беда, что тяжело ему живется. Живет он в бедности, темный и бесправный, каждый его толкнет, либо на него прикрикнет. Какая же ему польза из того, что он велик и занимает большую территорию. Правда, не везло нашему народу в прошлом его житье. Испытал он нападения и разорения от лихих соседей, испытал и отступничество своей интеллигенции, испытал, что отняли у него родной язык, отнята возможность просвещаться и развиваться, отняты человеческие права, без коих нельзя жить человеку, и довели его до того, что стал он из богатого бедным, да так, бедствуя, живет и доселе, по словам Шевченка, на нашей славной Украине, на нашей "не своей" земле" (Календ. 90).

Приведенными цитатами далеко не исчерпывается тенденциозная муть и плесень рассмотренных изданий "Просвіти". Умножение выдержек явилось бы, однако, обременительным для внимания и представляется излишним по существу. Все брошюры, невзирая на различие

заглавий, занимаются социально-политическими вопросами и, при том, по довольно определенной программе: дискредитирования монархической власти и пропаганды республиканских идей, восхваления революционных и бунтовщических деяний, принципиального фетишизма пред политическими преступниками, подрыва авторитета законодательных административных органов правительства и проповеди решения аграрного вопроса по рецептам анархистов-коммунистов. К тезисам этим примыкают, также, защита антимилитаризма и патриотического индифферентизма, отрицание необходимости религиозного воспитания в народных школах и поднятие знамени узконациональной автономии для членов многоязычных государственных единиц. Соприкосновение с этой темой заставляет авторов украинофильских брошюр соскальзывать быстрым темпом и по крутой наклонной плоскости из области здравого смысла в область утопий: авторы восстают против приобщения малорусского племени к общерусской культуре, называют это племя лишенным всяких человеческих прав и мечтают о славянской федеративной республике с Малороссией в качестве самостоятельного члена этой федерации.

Таким образом, "просветительное" товарищество сеет в народных массах не зерна хлеба духовной о, а плевелы, или, правильнее сказать, усердно старается посеять ветер в надежде пожинать со временем бурю.

Подлинную подписал: заведывающий делопроизводством присутствия С.Щегелев.

С подлинным верно: за заведывающего делопроизводством губернского присутствия Б.Саковский.

Ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 25-27. Засвіднена копія.

* Брошури у справі відсутні.

** Далі пропущено текст, в якому проанотовано видання, що не стосуються України.

№ 6

1910 р., листопада 15. – Из листа, перлюстрованого жандармским управлінням м.Одеси, направленного з Житомира до Одеси, з описом діяльності бібліотечної комісії Житомирського товариства "Просвіта"

Записалась я в здешнюю "Просвіту". Пока еще не выбрана в члены, уже вошла негласно в библиотечную комиссию. Мой ближайший начальник по агрономическому отделу, в канцелярии которого я работаю, очень симпатичная личность, как человек и как идейный работник, с инициативой и энергией, и вот, благодаря ему, я вошла в курс здешней украинской жизни, такой же млявой, как и везде. О многом мечтаем, но что сделаем – неведомо.

Цель библиотечной комиссии рассылать по деревням легучие библиотеки, конечно на украинском языке; книжки популярные, по разным отраслям. Такая библиотечка, в 60-100 книжек, посылается надежному лицу, которое следит за чтением и сообщает сведения о том, на какие книги больший спрос, в каком возрасте что больше читают и т. д., словом, маленький отчет с статистическими данными, которые служат нам для руководства. После прочтения такая библиотечка должна быть возвращена и путешествует дальше.

Мы, члены, читаем эти книжки и даем о каждой книге маленький отзыв, т.к. некоторые книжки не могут быть пригодны для деревни, хотя написаны и популярно.

Для материальной стороны устраиваются вечеринки литературно-музыкальные, читаются рефераты, стихи и т.д. Беда только в том, что мало, почти нет, убежденных и желающих работать, – такая же развинченность, как и везде.

"Просвіта" многим напоминает наш (царство ему небесное) Литературный кружок. Так, напр[имер], если узнают о деятельности библиотечной комиссии (рассылка книг), то придут в немалый ужас от такой страшной деятельности. Это буржуазия, для которой "Просвіта" скорее клуб. Конечно, прояви она больше энергии, ее захлопнут. Если библиотечной комиссии предложения провалятся на общем собрании, то наверное будет разрыв меньшинства с большинством, и первое, выйдя из "Просвіти", будет работать за свой страх и риск, не связывая себя ничем*.

Ф. 268, оп.1, спр.415, арк.18. Машинописна копія.

* Далі пропущено відомості, що не стосуються теми.

№ 7

**1914 р., травня 22. – Із повідомлення начальника Подільського
ГЖУ директору Департаменту поліції про діяльність
товариства “Просвіта” у м.Кам’янці-Подільському**

Секретно

С начала сего года стали поступать во вр[еменно] вверенное мне управление агентурные сведения о том, что деятельность существующего в г.Каменец-Подольске так называемого “Украинского культурно-просветительного общества Просвіта” получила явно противоправительственное направление, выразившись в стремлении заправить этого “общества” насидить в Подольской губернии путем печати и агитации в профессиональных, кооперативных и культурно-просветительных организациях идеи украинского сепаратизма, возбуждением вражды малороссийского населения к великорусскому (“москалям”) и имея ввиду конечную цель отложения от России Юго-Западного края и образование “Независимой Украины” (“Самостійної України”) на началах социал-демократической автономной республики с “Радой” (“Советом”) во главе.

В числе идейных вдохновителей и наиболее практических деятелей членов “Просвіти”, насчитывающихся свыше 150 человек в пределах губернии, по сведениям агентуры состоят: ординатор губернской земской больницы врач Константин Григорьев Солуха, 52 лет, избранный 30-го марта сего года в годичном собрании “Просвіта” председателем правления (“Рады”) и в тоже время фактически состоящий казначеем правления этого общества, и ближайшие помощники его: делопроизводитель губернской земской управы Трофим Иванов Павловский, горный инженер Петр Васильев Головацкий, жена его Лидия Николаевна Головацкая, и[сполняющий] д[олжность] лесного техника лесоохранительного комитета Сергей Леонтьев Рудченко, писец губернской земской управы Юрий Иванов Гриб, учитель 2-х классного городского училища Никифор Яковлев Григорьев, жена его Анна Петровна Григорьева, служащий в губернской земской управе кандидат прав Виктор Кондратьев Прихолько и делопроизводитель городской управы крестьянин Леонтий Александров Езерницкий.

Для ближайшего единения членов этого общества последнее имело в г.Каменец-Подольске свое собрание, клуб с библиотекой-читальней по Александровской улице в доме Липмана, с довольно обширным при клубе залом для собраний и беседований, с эстрадой для рефератов и театральных представлений.

Библиотеку-читальню охотно посещали учащиеся всех средних учебных заведений г.Каменца, а также и ученики городского 2-х классного училища.

Из библиотеки общества производилась продажа книг, как собственных, так и взятых на комиссиях, а также нот, открытых писем, портретов малороссийских деятелей.

На всех вечеринках общества присутствовали учащиеся и в том числе гимназистки.

По сведениям агентуры в библиотеке “Просвіта” имелись следующие запрещенные издания: а) Драгоманов “Шевченко, украинофильство и социализм”, б) Костомаров “Письмо до издавца Колокола”, в) Каутский Карл “Історичне діло Карла Маркса”, г) Энгельс Фридрих “Людвиг Фейербах”, д) Грушевский Мих[аил] “Освобождение России и украинский вопрос”, е) его же “Движение политическое и общеукраинские мысли”, ж) его же “Национальный вопрос и автономия” и др. При чем большая часть таких изданий постоянно расходуется по рукам и главным образом среди учащихся, а большое количество тенденциозных и агитационных изданий, как например брошюры: “На громадской работе” (т.е. на работе среди народа), про Кулиша (стоит 3 коп.), “Народні вчителі, українські школи” (народный учитель и украинская школа), “Якої нам треба школи” раздаются крестьянам.

В целях ликвидации членов – деятелей названной “Просвіти” по моему распоряжению с 16-го на 17-е сего мая были произведены обыски у перечисленных лиц*.

Ф 274, on.1, спр.3320, арк.181-182.

* Пропущено відомості з результатами обшуків.

БРЕСТСЬКИЙ МИР У СВІТЛІ НЕВІДОМИХ ДОКУМЕНТІВ ЦДАВО УКРАЇНИ

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовському Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина) підписали з Українською Народною Республікою мирний договір. Він стосувався питань політичного й господарського життя обох сторін. Договір передбачав, що зі станом війни між УНР та країнами Четверного союзу покінчено. Одразу ж після його ратифікації між ними мали розпочатися дипломатичні й консульські зносини.

Особливе значення для майбутніх стосунків обох сторін відіграла 7-ма стаття договору, що регулювала господарські зносини. Саме вони мали зайняти головне місце після підписання угоди, навіть до її ратифікації: "Сторони, які заключили договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини й устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов. До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаємний обмін подвижок найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для задоволення біжучих потреб..."¹. Але, оскільки торговельний договір у Бресті не був підписаний, було укладено тимчасовий договір. Таким домовилися вважати відновлений німецько-російський торговельний договір від 1894 р., який діяв до 1904 року. Його чинність мала шестимісячний термін – до укладення миру з іншими європейськими державами.

Кількість товарів, що підлягали обміну, повинна була визначатися суміжними комісіями. Така спільна німецько-австро-українська комісія, створена згідно зі ст. 7-ю Брестського договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 року. Українську делегацію очолював М.В.Порш. На чолі німецької делегації стояв барон Мумм фон Шварценштейн, австро-угорської – граф Форгач. 28 березня розпочалися спільні засідання комісії, результатом яких стало підписання 23 квітня 1918 р. двосторонньої економічної угоди. Діяльність цієї комісії спеціально не досліджувалася, а протоколи засідань, що зберігаються у ЦДАВО України, не публікувалися. Це важливе історичне джерело суттєво розширює панораму Брестського миру в плані його реалізації урядами УНР та Центральних держав.

Публікацію підготував П. П. ПРИТУЛЯК

¹ ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 12, арк. 4.

№ 1

Протокол спільного засідання по товарообміну сільськогосподарськими продуктами, крім збіжжя

30 березня 1918 р.

Нім. На цій засіданню мають бути розглянуті питання про всі сільськогосподарські продукти, крім збіжжя, які Україна може дати Центральним державам.

Нім. Скільки Україна може дати сала і жиру?

Коліух. Цього продукту у нас мало і ми можемо дати на протязі 4 місяців 30 тис. пудів сала, причому в перші два тижні 10 тис. пудів.

Нім. Ця цифра для нас не має ніякої вартості і просить самим збирати цей продукт.

Нім. Дуже мала цифра.

Коліух. Крім сала, ми дамо 900 тис. пудів живої ваги скота, 100 млн. яєць, 100 вагонів цибулі, 100 тис. пудів картоплі зараз. Цукру 27 млн. пудів.

© П. П. Притуляк, 1999

Нім. Розчарований. Або інші цифри, або купувати іншим способом. Тобто вільна закупка продуктів.

Німці хотять: яєць – 3-4 тис. вагонів (по 144 тис. шт. у кожному), свиней – 1 млн. 300 тис. шт., скота (також вівці) – 300 тис. шт., жирів – 1 млн. пудів, цукру – 1/3 пропонованого, але по ціні фабрикантів (останні 2/3 по цінах, встановлених комісією).

Коліух. Справа про цукор належить державній комісії.

Нім. Чи можна знати, що буде посилатися за кордон. Просимо дати нам конкретні цифри. Український уряд може перешкодити вивезенню вказаної кількості за кордон.

Нім. Чи потрібні Україні вина, коньяк, мінеральна вода. Так, але в незначній кількості.

Нім. Як справи з насінням? В Україні скоро весняний засів. Скільки вам потрібно?

Барановський. Насіння цукрового буряка може бути вивезено 300-500 тис. пудів. Насіння кормових трав – 75 тис. пудів.

Нім. Просить подати цифри на всі продукти вивозу.

ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 2-3. Засвідчена копія. Машинопис.

№2

З протоколу засідання української комісії по інших, крім збіжжя, продуктах сільського господарства

1 квітня 1918 р.

Німці просять в'яснити питання про компетенцію і напрямки експортної комісії.

Барановський. Комісія по товарообміну розділилась на 4 підкомісії: експортну, імпорتنу, фінансову і юридичну.

Фрідолін. Примусове одбирання худоби у населення неможливе. Треба привабити до цього діла приватних покупців. Німці можуть оголосити окупацію України.

Барановський. Стоючи на монополізації торгу.

Фрідолін. Висловлюється за допуск німців-агентів до закупки продуктів з тим, щоб якась державна установа контролювала закупки. Коли німці пришлють своїх контрагентів, нам нічого буде робити в цій справі.

Фрідолін. Вказує про неможливість одбирання (примусового) скота у населення. В справі експорту за кордон продуктів широкого господарства треба дати можливість приватним особам і інституціям широку діяльність.

Розглянуті питання про ціни на скот.

Тьомкін. 1) Пропонує німцям, щоб вони змінили свої вимоги по вивозу скота, свиней, збіжжя: а) бажаєм виконати наші обов'язки. Але ще не вся Україна звільнена від більшовиків; б) час не зовсім відповідальний для заготовлянь запасів; в) війна з Росією знищила багато наших господарств. Пропонує замість 300 тис. пудів свиней – 100 тис. пудів.

Йде розмова про апарат для виконання вивозу з України.

Видає обов'язки, веде розрахунки і продає держава, включаючи і приватних осіб.

Шеметов. Пропонує посвятити питання про ціни одкритим. Німці зараз закуплять силу скота по ринкових цінах і платять своїми грошми. В такому разі товар може счезнути з ринку і достати його можна буде через монополізацію. Проведення закупок приватними інституціями може призвести і до того, що товар за кордон не піде, а повернеться на внутрішній ринок по підвищених цінах.

Фрідолін. Підкріплює необхідність зміни торгової політики Міністерства продовольчих справ у напрямку поширення приватної ініціативи, застосовуючи за собою тільки контроль.

Постановили: 1) питання про доставку скота не може бути розв'язане шляхом монополізації; 2) для виконання обов'язків до Центральних держав треба привабити приватні і торговельні апарати під контролем державних установ.

Там само, арк. 4-5. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 3

З протоколу спільного засідання Державної комісії з австро-німецькою делегацією по збіжжю

4 квітня 1918 р.

Порш. Предметом обговорення є план організації для виконання економічного договору України з Центральними державами. Основою цього плану є 2 принципи: 1) Центральні

держави організують одну централю (Wirtschaftzentrale) в Києві та на всю Україну; крім того, спеціальні органи в кожній губернії; 2) Допущення приватної торгової ініціативи до заготовки продуктів.

Ясно, що керівництво поставками належить державній установі; значить, Централь не може являтися самостійною організацією, а тільки органом допомоги Міністерству Харчових Справ.

Гаврилов. Читає про утворення Центрального Хлібного Бюро на Україні.

Фон Браун. Завдання Централі: 1) введення німецьких і австрійських органів для прийняття збіжжя; 2) зносини з Міністерством Харчових Справ і Українським Центральним бюро і взаємна поміч; 3) там, де окажется, що українська організація не в силі виконати своїх завдань, там Центральні держави самі це зроблять, уживаючи помочі українських торговців і кооперативів. Центральним державам треба, щоб до 31 липня було доставлене все обіцяне збіжжя, тому ми прохаємо допустити, крім українського бюро, і наші організації для співробітництва і допомоги.

Комісаром Херсонщини і Таврії дано наказ заготовити 25 млн. пуд. хліба. Вчора відправлено 90 вагонів збіжжя, сьогодні виходять із Києва 130 вагонів і 300 вагонів грузяться в Одесі на пароплавні.

Там само, арк. 6-7. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 4

З протоколу засідання хлібно-експортної комісії з представниками австро-німецької делегації

5 квітня 1918 р.

Зчитано проект організації Централі, вироблений українською комісією для експорту продовольства з України.

Там само, арк. 9. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 5

Протокол спільного засідання Державної комісії по товарообміну з представниками австро-угорського і німецького урядів

5 квітня 1918 р.

Питання: 1) про кількість збіжжя; 2) про ціни; 3) про кінцевий термін доставки збіжжя. Про заборону вивозу збіжжя з України в інші держави до виконання поставки Центральним державам 60 млн. пудів.

Порш. З боку Центральних держав названа цифра 1 млн. т. Формального договору про доставку до Центральних держав до 31 липня 1 млн. т. нема. Українська делегація в Бересті відмовилась підписати запропонований було їм такий договір, було лише указано в протоколі, що на Україні може бути лишку 1 млн. т. збіжжя, котре можна передати Центральним державам. Кількість лишків має встановити комісія України і Центральних держав.

Гертнер. В Бересті було дано письмове обязательство доставити Центральним державам 1 млн. т. збіжжя.

Порш. В наших інтересах є дати тим державам хліб, щоб доставити селянству товари, за котрі вони охотніше будуть давати хліб, який піде тоді до Центральних держав.

Фон Браун. Треба вжити заходів, щоб доставити Центральним державам не 39 млн. пуд. до 31 липня, а 60 млн. пуд., тоді можна давати другим.

Тимошенко. Коли б ми від Центральних держав одержали потрібні нам товари, тоді всі лишки могли б віддати їм. В іншому разі мусимо давати хліб іншим державам і цей хліб не може бути лишком.

Фон Браун. Україна повинна по мирному договору нам всі лишки. Ми певні, що збіжжя у вас багато.

Порш. Коли ми говорили про трудність доставки 60 млн. пуд. збіжжя, то лише тому, що ми не хотіли на себе брати більше, ніж можемо виконати. Браун вставив у договір лише одне слово, всі лишки, але там такого нема. Ми повинні в економічних справах договору підходити не тільки з правного, але і з економічного погляду. Людність наша є головним чином сільськогосподарська, через це вона потребує також і для себе індустриальних виробів.

В такім разі Держава, в якій хліб є монополізований, повинна задовольняти потреби селянства. Представники Центральних держав заявили нам у Бресті, що зможуть нам давати індустриальні вироби тільки тоді, коли одержать від нас сирові матеріали. Отже, для одержання необхідних нам текстильних виробів ми повинні попередю обмінять частину свого хліба в Туркестані на бавовну. Отже, лишки можуть бути лише ті, які залишаються після задоволення всіх потреб селянина. Ми не можемо трактувати лишки так, щоб не дати селянинові ні одежі, ні машин і тим довести його і його хазяйство до занепаду. Ваше бєжання не є в інтересах України і Центральних держав і не обґрунтовано юридично. Через те ми не візьємо такого нового договору, котрого не зможемо виконати без шкоди як для себе, так і для Центральних держав.

Фон Браун. Центральні держави, не зважаючи на тяжкі бої на Західному фронті, допомагають Україні своїм військом, це ж повинно йти в розрахунок. Україна повинна даги Центральним державам до 31 липня 60 млн. пуд. збіжжя.

Тимошенко. Ціни: пшениця – 5.80-6.40, жито – 4.48-5.18, овес – 4.90-5.00, ячмінь – 4.50-4.60, гречка – 6.00, просо – 5.30-5.60, горох – 6.00-6.60, чечениця – 6.00-8.00, квасоля – 5.40-6.60.

При дуже великій платні за кінний перевіз, ми лічимо надбавити за кожний пуд 75 коп.; крім того, накладні витрати: на розтрус, сушку і розсіпку – 2% від твердих цін. На пересипку в другі мішки – 5 коп. з пуда. На прокат мішків – 20 коп. з пуда. Комерційні видатки – 7 % твердої ціни. Окремі розходи по монополії 2%.

Там само, арк 9-11. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 6

З протоколу засідання Державної комісії з австро-німецькою делегацією

6 квітня 1918 р.

Питання: 1) Кількість щомісячної поставки Центральним державам; 2) Про ціни; 3) Про обов'язки України не вивозити збіжжя в інші держави до виконання договору з Центральними державами.

Порш. Я пропоную почати з другого питання. Україна може вивозити до виконання договору з Центральними державами збіжжя іншим державам за обопільною згодою.

Ми пропонуємо доставлять Вам: в квітні – 6 млн. пудів, в травні – 15 млн. пудів, в червні – 20 млн. пудів.

Далі йде спір про ціни за транспортування. Також про ціни на хліб. Німці й австрійці за тверді ціни, які потрібно зазначити в договорі, а їх зміни за згодою обох сторін. Німці запропонували проєкт договору про поставку збіжжя, а саме: Україна зобов'язується до 31 липня продати Центральним державам 60 млн. пудів продуктів. А саме: у квітні – 6 млн., травні – 15 млн., червні – 20 млн., липні – 19 млн. До доставки цієї кількості Україна може вивозити збіжжя в другі держави тільки за згодою Центральних держав. Зазначені ціни в протоколі є найвищі і можуть змінитися тільки за згодою.

Там само, арк. 13-14 Засвідчена копія. Машинопис.

№ 7

З протоколу спільного засідання по товарообміну

8 квітня 1918 р.

Порш. План організації прийнятий: 1) Централь дістає права юридичної особи; 2) Позаяк ця інстанція є не комерційна, вона звільняється від всяких податків і зборів; 3) Суб-комісіонери повинні платити всі податки, які існують для приватних комісіонерів в Українській Народній Республіці.

Що стосується проєкту договору, то Рада Народних Міністрів приймає цей проєкт взагалі.

Треба, щоб Центральні держави ускорили підписання Воєнної конвенції.

До останнього часу Україна доставляла хліб різним державам з добавкою 25% до умовної вартості хліба, а тепер український уряд згоджується на 10%, виходячи з того, що Центральні держави дали нам велику поміч своїм військом.

Там само, арк. 16. Засвідчена копія. Машинопис.

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА АРХІВНИХ ДІЯЧІВ

О. В. ЮРКОВА

ВОЛОДИМИР СТЕПАНОВИЧ ЄВФИМОВСЬКИЙ: БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ НАЧЕРК

Цій людині в житті поталанило: архівіст Володимир Степанович Євфимовський усе життя присвятив улюбленій справі. Та й нащадки про нього не забули: не раз у роботах істориків згадувалося прізвище В.С.Євфимовського¹, є й біографічний начерк про історика².

Але до останнього часу ми не знали долі дослідника після 1930 року. Вважалося, що В.С.Євфимовський був репресований на початку 1930-х рр.³ (в архівно-слідчих справах колишніх колег історика є дані про те, що він начебто “був засуджений у справі СВУ”⁴ тощо). Однак архівно-слідчої справи на самого Володимира Степановича розшукати не вдавалося. А подальші наші пошуки виявили, що В.С.Євфимовський прямих репресій взагалі не зазнавав.

Володимир Степанович Євфимовський народився 11 липня 1899 р. у селі Берестовці Борзнянського повіту на Чернігівщині у родині дяка-псаломщика. Середню освіту, як того і передбачало його соціальне становище, здобував у Чернігівській духовній семінарії⁵. Після закінчення 5-річного курсу навчання в семінарії у 1918 р. Володимир став студентом ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, що за кілька років перетворився на Ніжинський інститут народної освіти (ІНО). Але ці пертурбації не завадили Євфимовському в 1922 р. успішно закінчити історичний відділ факультету профосвіти: в його атестаті 35 відмінних оцінок із 44 предметів, що викладалися⁶. Програма інституту була не з легких: студенти вивчали грецьку, латинську, церковнослов'янську, українську, російську, французьку, німецьку та слов'янські мови, історію, географію, історію мистецтв тощо. Саме Інституту завдячував В.С.Євфимовський ґрунтовним знанням російської, латинської, грецької, французької, німецької, англійської та польської мов⁷.

В інституті студент під керівництвом проф. Г.А.Максимовича, що відразу помітив великий інтерес В.С.Євфимовського до історії України, написав кандидатську роботу “Суди і покарання в Лівобережній Україні”, яка була визнана відмінною. За поданням Г.А.Максимовича Володимира Степановича по закінченні інституту залишили аспірантом у секції історії України Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови при місцевому ІНО, що тільки-но була заснована. Науковець розпочинав глибоко вивчати шляхетське землеволодіння й взагалі історію українського шляхетства XVIII ст. на базі даних чернігівських архівів. Але наприкінці 1923 р. проф. Г.А.Максимович перейшов працювати до Кримського університету, і В.С.Євфимовський залишився без керівника. Не бажаючи

переривати аспірантської підготовки талановитого початківця, Г.А.Максимович дав йому рекомендацію до Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури акад. Д.І.Багалія. У рекомендації Г.А.Максимовичу вдалося напрощуд точно передбачити подальшу долю науковця: "Євфимовський, який має гарні здібності і любов до наукових студій, особливо архівних, буде дуже корисним працівником в галузі вивчення української історії"⁸.

Бюро Харківської науково-дослідної кафедри на засіданні 21 січня 1924 р. ухвалило задовольнити прохання В.С.Євфимовського про переведення його із Ніжинської кафедри і зарахувати аспірантом до своєї установи⁹, але Науковий комітет Наркомпросу УСРР не знайшов можливим затвердити його через надмірну завантаженість Харківської кафедри¹⁰.

3 квітня 1923 р. В.С.Євфимовський розпочав свою службу в архівах. Спочатку він працював ніжинським окружним інструктором Чернігівського губернського архівного управління, згодом перейшов на посаду архівного регістратора, пізніше – завідуючого бібліотекою та кабінетом наукових занять і, нарешті, став завідуючим рукописним відділом Чернігівського губернського історичного архіву¹¹. Його безпосередня участь у всіх науково-культурних заходах, які проводило губернське архівне управління (організація виставок, створення історико-архівного гуртка при Ніжинському ІНО¹² тощо), наукові студії із власної ініціативи дозволили керівництву Чернігівського губархіву невдовзі констатувати, що "працею такого серйозного співробітника, як т. Євфимовський, губарх цілком задоволений"¹³.

Неабияке значення для поглиблення знань В.С.Євфимовського з архівознавства мали й короткотермінові курси, організовані при Київському Центральному історичному архіві в серпні 1923 р. для працівників архівів Вінниці, Одеси та Чернігова¹⁴. Молодий архівіст мав змогу прослухати лекції з архівознавства, архівного законодавства, історії України тощо. Під час занять науковець познайомився з проф. О.С.Грушевським, який читав курси "Архіви УСРР" та "Українські архівні матеріали в західних архівах"¹⁵.

Краєзнавець за покликанням, В.С.Євфимовський на початку 1920-х рр. став активним членом Чернігівського наукового товариства. Його цікавило все, що було пов'язано з історією Чернігівщини. Зосібна, у 1923 р. він бере участь у архітектурно-археологічному вивченні Спасо-Преображенського собору в Чернігові, допомагає завідуючому 2-м Чернігівським Радянським музеєм (колишній історико-археологічний музей Чернігівської архівної комісії) П.І.Смолічеву впорядковувати й каталогізувати експонати¹⁶.

Та найбільше В.С.Євфимовського приваблює архівна справа. Не покладаючи рук в історичному архіві, він водночас опрацьовує матеріали Чернігівського архіву Революції. На підставі знайдених там улітку 1924 р. матеріалів дослідник написав і видрукував статтю "Селянський рух на Чернігівщині у 1905 р."¹⁷, де окреслив динаміку селянських розрухів, а також змалював найголовніші епізоди селянських заворушень.

Улітку 1924 р. Володимир Степанович встановлює зв'язок із Археографічною комісією ВУАН, яку тоді очолював визначний український історик акад. М.С.Грушевський. Молодий дослідник починає виконувати доручення комісії, зокрема складає картковий опис документів XVIII ст. (універсалів, грамот, купчих записів, духівниць, судових декретів та ін.) з архіву Чернігів-

ського дворянського зібрання. Лише за рік (з жовтня 1924 р. до жовтня 1925 р.) ним було описано 800 документів¹⁸.

У той же час В.С.Євфимовський стає позаштатним співробітником Постійної комісії ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, директором якої був проф. О.С.Грушевський. Науковець завзято збирає матеріали для написання історії міст та сіл Чернігівщини.

Імовірно, не без впливу Олександра Сергійовича Грушевського, який присвятив багато часу дослідженню Румянцевського опису, В.С.Євфимовський почав вивчати м. Стародуб на підставі цього цінного й унікального історичного джерела. Переносючи на картки відомості про стародубські двори, він дуже жалкував, що в Чернігові тоді зберігалася лише перша частина опису Стародубу¹⁹.

Сумлінна праця історика-архівіста не пройшла повз увагу М.С.Грушевського. Вчений саме в цей час створював свою Науково-дослідну кафедру історії України, що мала готувати високопрофесійних фахівців (кафедра була затверджена Науковим комітетом НКО УСРР у жовтні 1924 р.). І кандидатуру В.С.Євфимовського як майбутнього аспіранта кафедри М.С.Грушевський уважав вповні придатною.

Та й сам Володимир Степанович прагнув продовжувати свою освіту. Навчання ж у найбільшого авторитета історичної науки України було для нього таким бажаним після перерваного аспірантського стажу в Ніжинській кафедрі.

Отже, у лютому 1925 р. В.С.Євфимовський подав заяву²⁰ і був зарахований кандидатом у аспіранти науково-дослідної кафедри М.С.Грушевського. Проте того року наукову працю дослідника дещо загальмувала обов'язкова служба в Червоній армії²¹. Але, повернувшись до улюбленої справи, дослідник присвятився розшукам по чернігівських архівах матеріалів до історії гайдамацьких рухів. В архіві колишнього Чернігівського окружного суду він знайшов справу Генерального Суду 1752 р. про гайдамаку Семена Тихого. Результатом дослідів стала стаття "Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним судом (1752-3)", яка після розгляду її керівником секції методології й соціології обґрунтування історії Науково-дослідної кафедри професором О.Ю.Гермайзе (а він спеціально досліджував гайдамаччину) була надрукована в часопису "Україна"²².

1926 р. В.С.Євфимовський продовжував свою активну архівну працю, зокрема опрацьовував томи Румянцевського опису, які зберігалися в Чернігівському історичному архіві. З його справоздання про цю працю в лютому 1926 р. дізнаємося, що протягом того місяця досліднику вдалося описати 79 документів XVII століття, що стосувалися Городницької, Сосницької, Мринської, Ніжинської, Кролевецької, Стародубської, І-ої Почепської, Топальської і Новгородської сотень²³.

Тоді ж до Історично-географічної комісії надійшли ґрунтовні нариси, присвячені рідним містам історика – містечкам Березному та Борзні²⁴. А в червні того ж року до них додалися описи мм.Бахмача та Воронежя²⁵.

У червні 1926 р. акад. М.С.Грушевський подав до Укрнауки клопотання Науково-дослідної кафедри історії України про зарахування В.С.Євфимовського аспірантом, відзначаючи, що дослідник "до аспірантури вповні підготовлений"²⁶. А вже 31 грудня Президія Укрнауки це клопотання задовольнила²⁷.

На кафедрі основним предметом дослідів В.С.Євфимовського стала тема "Московські воєводи в українських містах у другій половині XVII ст."²⁸. Згодом вона хронологічно звузилася до часів Богдана Хмельницького²⁹. Прагнучи розкрити її якнайкраще, науковець вивчав внутрішнє життя та політичні відносини в Україні у другій половині XVII ст., звертаючи особливу увагу на українсько-російські взаємини. Дослідник багато працював і в архівах над вивченням актового матеріалу.

У великій пригоді В.С.Євфимовському стала участь у роботі Археографічної експедиції до московського "Древлехранилища" Централізованого Радянського Архіву РСФРР (таку назву у 1920-ті роки мали об'єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ). Загалом, Археографічна експедиція, яка була організована Археографічною комісією ВУАН та Науково-дослідною кафедрою історії України, – окрема тема для дослідження³⁰. Відзначимо лише, що, мабуть, жоден із її учасників не прислужився експедиції так, як Володимир Степанович.

Проводячи підготовчі роботи до видання автентичних універсалів Б.Хмельницького як 1-го тому "українського дипломатарію", дослідник у 1927-1928 рр. склав повний реєстр усіх відомих із попередніх друкованих джерел і знайдених за попередні роки як в архівосховищах СРСР, так і за кордоном універсалів гетьмана з точним означенням їх автентичності, місця зберігання, попередніх публікацій тощо. Окремо ним було складено й аналогічний реєстр листів Б.Хмельницького державно-дипломатичного характеру³¹.

Знання та навички архівіста допомагали й під час пошуку документів (евристична археографія), і при виконанні камерально-археографічної та просто архівно-впорядкувальної роботи, адже документи (стовбці), з якими працювали дослідники, не мали попереднього реєстру, сторінки були надзвичайно переплутані тощо³². Співробітники експедиції описували стовбці за схемою, складеною В.С.Євфимовським. Так, необхідно було: "1) З'ясувати точно, до яких часів торкаються документи стовбця (роки і місяці); 2) Перечитати (чи уважно переглянути) "Акты Южной и Западной России" за ці місяці (також Костомарова – Соловйова); 3) Кожний документ перевірити по картках каталогу (чи нема цього документа на картці, всі схожі й близькі документи переглянути й порівняти); 4) Зробити виборку для копіювання. Документи описувати й реєструвати за хронологічним порядком; 5) Після остаточної обробки скласти окремо опис стовбця"³³. Тільки одна ця схема дає можливість уявити обсяги робіт, які виконували учасники Археографічної експедиції.

Але була ще й необхідність перевірки скопійованих матеріалів: на передачі тексту документів "буква в букву" при публікації збірок джерел особливо наполягав акад. М.С.Грушевський. Крім того, Михайло Сергійович використовував віднайдені документи при написанні чергових томів "Історії України-Руси". І, оскільки збірки джерел з різних причин готувати до друку було важче, виходило так, що документи вперше використовувались у синтетичній праці М.С.Грушевського.

Надзвичайно пунктуальний і відповідальний в усьому, що стосувалося дорученої йому праці, В.С.Євфимовський з цього приводу восени 1927 р. пропонував М.С.Грушевському: "Пишучи далі історію Хмельниччини, Ви наводите мабуть у своїй праці уривки з тих документів, які ми [учасники

археографічної експедиції. – О.Ю.] вибрали в Архіві. Було б дуже прикро, коли б у тексті цих документів трапились помилки або неточності... Щоб уникнути можливих помилок у архівних документах, які будуть наведені у Вашій праці, – ми думаємо, що було б краще всього, аби Ви вислали нам для остаточної перевірки з оригіналом друковані на машинці ті місця Вашої праці, де наведено архівні документи”³⁴.

Але зазвичай такого суперприскіпливого перевіряння джерел М.С.Грушевський не робив, лише просив археографів уточнити деякі “непевні місця”.

Друкуючи “Історію”, Михайло Сергійович не забув про своїх помічників: на першій же сторінці першої частини 9-го тому, що побачив світ у 1928 р., академік склав щире подяку гурту дослідників, які “особливо попрацювали і цінну поміч дали”. Серед названих зустрічаємо й прізвище В.С.Євфимовського³⁵.

Енергійна праця в архіві, втім, дещо загальмувала проходження В.С.Євфимовським обов’язкових аспірантських перевірок з історії, марксизму, європейських мов. Як писав сам Володимир Степанович, “архівна робота забирає ... в де-які дні не 5 годин, а трохи більше: доводиться робити довідки по виданих актах, упорядковувати вибраний в Архіві матеріал, перевіряти копії... Три дні на тиждень в Архіві бувають вечірні заняття, і іноді не вдержишся, щоб не просидіти в Архіві годин 8, коли хочеться закінчити якийсь стовбець чи проробити чорнову роботу, на яку шкода витратити денний час”³⁶. Це самовіддане заглиблення у скарбницю архіву дало привід одному з учасників Археографічної експедиції викладачу Ніжинського ІНО М.Н.Петровському жартома зауважити, що В.С.Євфимовський “у Москві зовсім акліматизувався. Скоро, напевно, буде прохати, аби його, як і Брюховецького, було одружено на московській дівчкѣ”³⁷.

Володимир Степанович виконував також приватні доручення свого вчителя. Зокрема, у листопаді – грудні 1927 р. він допомагав оформляти паспорти і візи для закордонної подорожі Катерини Михайлівни та Марії Сильвестрівни Грушевських³⁸.

Продовжував дослідник розробляти й свою наукову тему. Так, на підставі матеріалів, знайдених у “Древлехранилищі”, він написав розвідку “До історії військового суду та земельних відносин за часів Б.Хмельницького”. Після прилюдного обговорення статті на засіданні Науково-дослідної кафедри 12 квітня 1927 р.³⁹ було ухвалено надрукувати її в “Науковому збірнику”⁴⁰. А 15 та 29 січня 1929 р. на Історичному відділі кафедри аспірант В.С.Євфимовський, студіями якого керував сам М.С.Грушевський, зачитав перші розділи своєї промоційної праці “Московські воєводи на Україні за часів Богдана Хмельницького”⁴¹.

Таким чином, праця аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України В.С.Євфимовського над темою з історії України XVII століття під безпосереднім керівництвом акад. М.С.Грушевського, опрацювання ним архівних фондів у цих хронологічних рамках, близькі особисті стосунки із визначним істориком дають підстави зарахувати Володимира Степановича до числа представників київської історичної школи М.С.Грушевського⁴².

Але завершити свої аспірантські студії захистом промоційної праці під керівництвом визначного вченого досліднику не судилося. Принаймні, в архіві Науково-дослідної кафедри нам не пощастило знайти навіть згадки

про захист В.С.Євфимовського, між тим промоції інших аспірантів скрупульозно зафіксовані. Втім, у автобіографії, написаній 1938 р., В.С.Євфимовський зазначав, що він у 1930 р. захистив аспірантську працю і отримав звання наукового співробітника⁴³.

Думаємо, відгадка полягає в тому, що науковець відбував захист у Харківському науково-дослідному інституті української культури імені акад. Д.І.Багалія, до якого були переведені аспіранти Київської науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського після ліквідації останньої у вересні 1930 р.⁴⁴

На користь цього припущення свідчить і факт праці В.С.Євфимовського у Харківському центральному історичному архіві на посаді вченого архівіста з 15 березня 1930 р.⁴⁵ до кінця 1933 р.⁴⁶ (До речі, з 1931 р. у тому ж архіві працював також інший колишній аспірант Київської кафедри, а з 1930 р. – аспірант Харківської кафедри Іван Данилович Бойко⁴⁷.)

Науковець і тут сумлінно вивчає архівні фонди. Разом із тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого архівом В.О.Барвінським він пише оглядову статтю “Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові”⁴⁸, де вчені викладають історію архівосховища та описують його фонди. Цікавиться Володимир Степанович і постановкою архівної справи у сусідній Польщі⁴⁹.

Водночас – з 1932 по 1933 рр. – В.С.Євфимовський працює асистентом по курсу джерелознавства в Інституті червоної професури у Харкові. Проте подальша політизація навчального процесу, прийом лише партійних слухачів (та й то з не менш як 3-річним стажем) унеможливили подальшу працю для безпартійного викладача, до того ж “сина дяка”.

Шукаючи роботу за спеціальністю, Володимир Степанович виїздить з України. Думаємо, це врятувало життя дослідника: переїхавши у Росію на постійне проживання, Євфимовський уникнув репресивних переслідувань за добросовісну працю в історичних установах М.С.Грушевського. Адже ще в 1929 р. він перебував на оперативному обліку ДПУ УСРР як “буржуазний націоналіст”⁵⁰.

Спочатку кілька місяців – з квітня по серпень 1934 р. – дослідник працює архівістом у Новгородському відділенні Ленінградського обласного архіву, а потім обіймає посаду наукового співробітника відділу радянського будівництва Ленінградського обласного архіву Жовтневої Революції. Невдовзі – у квітні 1935 р. – сумлінний архівіст стає старшим науковим співробітником. Його ретельна архівна діяльність неодноразово заохочувалась. Варто відзначити, що в 1935 і 1937 рр. за ударну працю він отримав премії, а у 1938 р. – подяку⁵¹, а для тих часів це були високі відзнаки.

Проте В.С.Євфимовський не обмежувався працею в архіві. Високо-професійний дослідник ділиться своїми знаннями з іншими архівними працівниками. У 1938-1939 рр. він керує практичними студіями на архівних курсах Центрального архівного управління СРСР та на курсах з технімуму Ленінградського обласного архівного управління⁵².

У лютому 1939 р. В.С.Євфимовський став науковим співробітником іншої архівної інституції – Центрального державного архіву народного господарства (з жовтня того ж року – старшим науковим співробітником). Паралельно з цим він викладав курс палеографії в Архівній школі в Ленінграді.

Не полишав науковець і дослідної праці. Так, у 1938 р. він подає до журналу "Красный архив" рукопис "Комитеты деревенской бедноты Ленинградской области", а згодом на базі фонду Головного управління уділів архіву підготував до публікації документи про заворушення селян в Грузії 1905-1906 рр. Друга робота була надрукована в останньому номері архівного часопису, що вийшов напередодні війни⁵³.

У травні 1941 р. Центральний державний архів народного господарства було об'єднано з Центральним архівом внутрішньої політики, культури і побуту й перейменовано на Центральний державний історичний архів СРСР (у м. Ленінграді). Та працювати у цій установі Володимиру Степановичу судилося недовго. Почалася війна, блокада Ленінграда, голод...

5 січня 1942 р. Володимир Степанович Євфимовський був викреслений із списку особистого складу Центрального державного історичного архіву як померлий...⁵⁴

Лише 42 роки прожив цей архівіст. Та й, здавалося б, перелік його наукових студій – невеликий. Але важко перерахувати все те, що він встиг зробити за свій короткий вік. Бо куди б не закидала його доля, науковець завжди працював сумлінно і з душею, якнайкраще виконуючи всі поставлені перед ним завдання. Годі й казати, що саме завдяки таким дослідникам, що віддавали роботі всю свою душу, всупереч перешкодам розвивалася архівна справа.

ПРАЦІ В.С.ЄВФИМОВСЬКОГО*

1. Слідство над миргородським полковником Капністом (1747 р.) // Селянське життя. – Чернігів, 1924.
2. Друкарство на Україні // Селянське життя. – Чернігів, 1925. – № 35.
3. Крестьянское движение на Чергиговщине в 1905 г. // Летопись Революции. – 1925. – № 2. – С. 174-204.
4. Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752-3) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 108-110.
5. Березне // ІР НБУ, ф. Х, № 11605, арк. 1-5. Машинопис (лютий 1926 р.).
6. Борзна // Там само, № 11606, арк. 5-11. Машинопис (лютий 1926 р.).
7. Бахмач // Там само, № 11603. 10 арк. Машинопис (червень 1926 р.).
8. Вороніж // Там само, № 11604, арк. 1-8. Машинопис (червень 1926 р.).
9. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 р. Записки УНТ в Києві. – Т. XXVI. – К., 1927. – С. 27-35.
10. Археографічна праця в московських архівах катедри історії України // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 219-221 (у співавтор. з Юркевичем В.Д.).
11. Археографічна експедиція катедри історії України ВУАН // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 204-207 (у співавтор. з Юркевичем В.Д.).
12. Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С. 167-169 (у співавтор. з Кравцовим Д.О.).
13. [Рец. на:] В.Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губ. (1861-1866 рр.). – Т. 1. – ДВУ, 1928. – Стр. 216 с приложением карты // Каторга и ссылка. Историческо-революционный вестник. – Москва, 1929. – Кн. 53. – С. 200-203.

* Бібліографічний покажчик складено за хронологічним принципом.

14. Архівна справа у Польщі // Радянський архів. – 1931. – № 4-5. – С. 93-97 (підпис – В.Б[арвінський] і В.Є[вфимовський]).

15. Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові // Архів Радянської України. – 1932. – № 2 (у співавтор. з В.Барвінським).

16. [Рец. на:] Підручник “Архівознавство” // Ленинградский архивист. – 1936. – Вып. 3.

17. Комитеты деревенской бедноты Ленинградской области // Рукопис не знайдено, ймовірно, знаходиться в архіві часопису “Красный архив”.

18. Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905-1906 гг. // Красный архив. – 1941. – Кн. 3 (106). – С. 40-57 (Підпис – Ефимовский В.).

¹ Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К., Нью-Йорк, Торонто, 1995. – С. 74, 79; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 157 та ін.; *Аксютін Ю., Табачник Д.* Український синодик Хрущова // Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С. 33, 46; *Юркова О.В.* Українська Сівера в працях істориків київської школи М.С.Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. – К., Новгород-Сіверський, 1996. – С. 73-74; *Юркова Оксана.* Археографічна експедиція науково-дослідної кафедри історії України (1926-1930 рр.) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 464, 466, 468-469; *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти // Укр. історик. – 1996. – № 1-4. – С. 275, 279-280.

² *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович. Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 340.

³ Там само.

⁴ Державний архів СБУ, спр. 49863 ФП (Архівно-слідча справа К.Т.Штеппи), арк. 54, 220.

⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ), оп. 3, спр. 172, № 14 (Особова справа В.С.Євфимовського), арк. 4.

⁶ Там само, арк. 6-7.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 14, оп. 1-л, спр. 16, арк. 173.

⁸ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 2.

⁹ Там само, арк. 5.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2506, арк. 5.

¹¹ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 7.

¹² *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович. – С. 340.

¹³ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 7.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 1057, арк. 8.

¹⁵ *Матлш І.* Перший і олова Бібліотечно-архівного відділу (До 100-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1997. – Т. 2. – С. 108.

¹⁶ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович. – С. 340.

¹⁷ *Евфимовский В.* Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 г. // *Летопись Революции.* – 1925. – № 2. – С. 174-204.

¹⁸ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 10.

¹⁹ Там само, арк. 9 і зв.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2506, арк. 18.

²¹ Там само, ф. 14, оп. 1-л, спр. 16, арк. 173 зв.

²² *Євфимовський В.* Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752-3) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 108-110.

²³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1057, арк. 46.

²⁴ ІР НБУ, ф. X, № 11605, 11606.

²⁵ Там само, № 11601, 11604.

- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2506, арк. 19.
- ²⁷ Там само, оп. 6, спр. 601, арк. 17.
- ²⁸ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 11.
- ²⁹ Там само, спр. 170, № 3, арк. 77.
- ³⁰ Див. докладніше: *Юркова О.* Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України (1926-1930). – С. 458-473.
- ³¹ *Євфимовський В., Юркевич В.* Археографічна експедиція кафедри історії України ВУАН // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 206-207.
- ³² *Євфимовський В., Кравцов Д.* Археографічна експедиція кафедри історії України ВУАН // Україна. – 1929. – Грудень. – С. 168.
- ³³ ІР НБУ, ф. 262, № 64, арк. 11.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 470, арк. 3 зв. (лист В.С.Євфимовського до М.С.Грушевського від 26 вересня 1927 р.).
- ³⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 1. – К., 1996. – С. 5.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 470, арк. 4 і зв. (лист В.С.Євфимовського до М.С.Грушевського від 16 жовтня 1927 р.).
- ³⁷ Там само, спр. 692, арк. 3 зв. (лист М.Н.Петровського до М.С.Грушевського від 27 червня 1927 р.).
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 470, арк. 8-9, 11-12, 13, 14-14 зв., 17-17 зв., 18 зв., 20, 21, 22, 25-26.
- ³⁹ НА ІУ, оп. 3, спр. 172, № 14, арк. 11.
- ⁴⁰ Євфимовський В. До історії військового суду за Хмельниччини // Науковий збірник за рік 1927. Записки УНТ в Києві. – Т. XXVI. – К., 1927. – С. 27-35.
- ⁴¹ НА ІУ, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 77.
- ⁴² Див.: *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти. – С. 275, 279-280.
- ⁴³ Російський державний історичний архів (далі – РДІА), Архів архіву, оп. 3, спр. 296, арк. 6.
- ⁴⁴ *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 123.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1-д, спр. 54, арк. 123.
- ⁴⁶ РДІА, Архів архіву, оп. 3, спр. 296, арк. 6.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1-д, спр. 54, арк. 23; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури акад. Д.І.Багалія. – Харків, 1994. – С. 184.
- ⁴⁸ Див.: Архів Радянської України. – 1932. – № 2.
- ⁴⁹ Див.: Радянський архів. – 1931. – № 4-5. – С. 93-97.
- ⁵⁰ *Аксютін Ю., Табачник Д.* Український синодик Хрущова. – С. 46.
- ⁵¹ РДІА, Архів архіву, оп. 3, спр. 296, арк. 6-7.
- ⁵² Там само, арк. 7.
- ⁵³ Див.: *Ефимовський В.* Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905-1906 гг. // Красный архив. – 1941. – Кн. 3 (106). – С. 40-57.
- ⁵⁴ Довідка РДІА за № 89 від 21 січня 1998 р. (З особистого архіву автора).

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

І. СРІБНЯК,
кандидат історичних наук,
О. ЛУК'ЯНЕНКО

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ МУЗЕЮ-АРХІВУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

21 листопада 1920 р. Українська Армія під тиском більшовицьких військ із боями відступила за р. Збруч, на територію Польщі. Відповідно до міжнародних норм, особовий склад відділів Армії УНР було інтерновано в таборах на теренах Польщі (Олександрів, Ланцут, Каліш, Вадовиці, Петроків і Пикуличі), в яких на 20 січня 1921 р. нараховувалося 17464 військовиків-українців. Усі зусилля Державного Центру УНР були спрямовані на збереження та реорганізацію збройних сил, його заходами на початку лютого 1921 р. було досягнуто політичного порозуміння більшості українських партій та організацій у рамках Ради Республіки, що почала з 3 лютого 1921 р. діяти в Тарнові (Польща)¹.

Перебування українських військ у надзвичайно важких умовах інтернування нагально вимагало піднесення морального духу вояцтва, оскільки лише національно свідомий громадянин – військовик Армії УНР міг до кінця витримати всі випробування тяжких поневірянь на чужині, не піддавшись відчаю й деградації. Одним із напрямків зміцнення національно-державницьких прагнень інтернованої Армії УНР було збереження всіх історичних пам'яток доби визвольних змагань українського народу за соборність і самостійність України. Це мало велике виховне значення власне не лише для вояцтва, а і для всіх осередків українства в справі майбутнього відновлення національної державності.

Історію заснування майбутнього “Музею-Архіву Визволення України” слід почати ще 4 листопада 1920 р., коли наказом Головної Команди Військ УНР усі командири окремих частин армії були зобов'язані вжити заходів щодо збирання та подальшого збереження всіх документів, матеріалів і особистих речей вояків, що мали історичну вартість². А після того, як минулися перші труднощі перебування на чужині, при Генеральному штабі Армії УНР 1 січня 1921 р. почав діяти військово-історичний відділ на чолі з військовим урядовцем М.Обідним. Штат відділу складався з двох співробітників, що було вкрай недостатньо з огляду на величезний обсяг роботи. Початково відділ було розташовано в нерегулярно опалюваному загальному приміщенні Генштабу, де була скупчена більшість його співробітників. Зрозуміло, що ці обставини аж ніяк не сприяли нормальному функціонуванню військово-історичного відділу. Крім того, через катастрофічну нестачу коштів у Державній скарбниці співробітники центральних урядових і військових інституцій УНР по кілька місяців не

отримували належної їм платні. Щоб якось прохарчуватися, вони були змушені шукати приватної праці. Не був винятком у цьому й начальник військово-історичного відділу, який протягом тривалого часу не мав змоги повною мірою зосередитися на справах відділу³.

Проте, навіть такі обставини не зупинили остаточно поточної роботи відділу, до якого продовжували надходити документи центральних військових установ УНР і накази Генштабу, що мали історичну вартість, різні часописи й газети, які видавалися дивізіями Української Армії. М.Обідний також налагодив постійний зв'язок із культурно-освітніми відділами дивізій, з військовими організаціями Армії УНР у Румунії, Болгарії, Туреччині, надавав постійну допомогу Військово-історичному товариству Української Армії⁴.

Збільшення з часом обсягу діяльності військово-історичного відділу вимагало й зміни форм організації цієї установи. Весною 1921 р. відділ було реорганізовано на Військово-історичну управу Генштабу, яку з 11 травня 1921 р. тимчасово очолював генштабу генерал-хорунжий О.Порохівщиків. А з 2 липня 1921 р. наказом Головної Команди Військ УНР при Військово-історичній управі було створено Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР. Наступним наказом, від 25 серпня ц.р., у Музеї-архіві мали бути зосереджені всі історичні матеріали доби визвольних змагань українського народу. Начальником Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР 22 листопада 1921 р. було призначено колишнього керівника військово-історичного відділу адміністративного хорунжого М.Обідного, його помічником – адміністративного підхорунжого Й.Уланівського⁵. З метою полегшення для його співробітників збору відповідних документів Музей-архів було вирішено розгорнути в місці перебування Уряду УНР – м. Тарнові.

Майже повна відсутність фінансування на потреби Музею-архіву продовжувала серйозно гальмувати його роботу. Спочатку він навіть не мав власного приміщення. Не вистачало приладдя для палітурних робіт, полотна, паперу, сургучу, ниток⁶. Намагання скоротити штат Музею-архіву до одного чоловіка та обережні спроби польської влади перенести фонди до одного з таборів інтернованих, що практично майже б паралізувало його роботу, переконали М.Обідного в необхідності шукати нейтральну, політично стабільну країну для розміщення там національних історичних пам'яток.

З цією метою співробітниками Головного військово-історичного музею-архіву було складено проект статуту Музею-архіву визволення України. Влітку 1921 р. було скликано представників українських наукових товариств і університетів для обговорення питання заснування цієї установи. Після чотирьох засідань робочої групи проект статуту було доопрацьовано, а водночас вирішено, що Музей-архів Армії УНР, маючи власні, окремі фонди, буде разом із тим органічною часткою загальних фондів Музею-архіву визволення України. На заключній нараді представники українських наукових осередків підписали спеціальний меморандум до Уряду УНР про створення Музею-архіву визволення України. Але й після цього рішення М.Обідному і Й.Уланівському довелося докласти багато зусиль, щоб провести меморандум законодавчим шляхом.

1 вересня 1921 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила Закон про заснування “Музею-Архіву Визволення України”, куди мали бути зібрані всі

пам'ятки національно-визвольного українського руху для їх збереження та наукового дослідження. Відповідно до Закону керівництво Музеєм-архівом визволення України мало бути доручено комітету у складі представників І-го відділу Української Академії наук, Наукового товариства ім. Т.Шевченка, Українського наукового товариства у Києві, Українського військово-історичного товариства, Українського державного університету в Кам'янці та Київського державного університету. Всі ці установи делегували до комітету по одному члену. До складу комітету мали також входити чотири представники від Уряду УНР. Як загальноукраїнська інституція Музей-архів визволення України мав збирати історичні пам'ятки з усіх регіонів України. Особливо підкреслювалося, що "...зібрати і схоронити національні скарби-пам'ятки визвольного руху Комітет зможе при щирій допомозі українського громадянства", тобто утримання Музею-архіву покладалося на всю українську націю (шляхом сплачування кожним свідомим громадянином УНР членських внесків)⁷.

Наступні події підтвердили правильність заходів М.Обідного. Фінансовий стан Головного військово-історичного музею-архіву значно погіршився у зв'язку з наближенням зими. Гроші на придбання палива для Музею-архіву видавалися випадково і лише на кілька днів. Як зазначав у своєму звіті військовому міністру Уряду УНР М.Обідний, "...часом помешкання ставало пустою, стіни покривалися сніговим наморознем, навіть примерзали картини..."⁸. Не було коштів і для своєчасної сплати домовласникам вартості оренди приміщення, де зберігалися фонди.

Проте, незважаючи на ці прикрі обставини, діяльність Музею-архіву тривала: за період від 2 липня 1921 р. по 1 січня 1922 р. до музею надійшло 2620 одиниць зберігання різних документів і матеріалів. До них входили малюнки, портрети та світлини, військові статuti, напрaви та збірки наказів, пресові звіти, табірні газети й часописи, афіші й плакати, лібретто й релігійні журнали, печатки та штампи, відозви та оголошення, зразки уніформи та ін. Роботі щодо поповнення фондів активно сприяло Військове міністерство, керівники якого постійно опікувалися цією надзвичайно важливою справою. Заслугує на увагу його циркуляр, підписаний генерал-хорунжим Генерального штабу і направлений командирам усіх дивізій і начальникам окремих частин, які не входили до складу дивізій, де наголошувалося:

"Ні одно страчене життя козацьке, ні одна крапля крові, пролита в боротьбі за визволення України, не повинні загладитись безслідно. Славні бойові вчинки, як цілого війська, так і поодиноких героїв – вимагають найширшого, найяскравішого і найбільш правдивого освітлення. Це потрібно для історії, потрібно для поколінь наших, потрібно для пошани славних лицарів.

Зараз ці відомості в інтересах нашої національної справи вельми потрібні для правдивого освітлення нашої героїчної армії та її боротьби перед всіма народами світа.

Тому пропоную надіслати не пізніше 5 березня б.р. в одному примірникові такі матеріяли:

1) Фотографії й малюнки: баталій та з життя війська (ріжні групи, знімки з життя старшин і козаків, як в поході, так і в таборі, під час назчання і розваги), знімки з військових церков, шкіл, театрів, шпиталів, коопере-

тивів і инше. Замість оригіналів малюнків можна надсилати фотографічні знімки з них.

2) Фотографії і портрети командного складу та різних видатних героїв, як живих, так і полеглих.

3) Фотографії чи малюнки різних зразків уніформи українського війська, а, по можливості, і самі відзнаки, як в кого схоронились, бажано за весь час – від 1917 р.

4) Всі періодичні і неперіодичні друковані і писані видання війська.

5) Зразки різних кустамерних виробів вояків і все инше, що на Ваш погляд матиме значіння в очах світа.

Крім того, потрібно негайно приступити до виготовлення історії частин війська, яку по мірі виготовлення негайно представляти до Канцелярії Військового Міністра. Вкупі з історією надіслати і журнали бойових подій, мапи і схеми бойових операцій, реляції, копії наказів про особливі відзначення в боях військових частин та поодиноких героїв*.

Генерального Штабу Генерал-Хорунжий**.

Справі збирання та збереження історичних пам'яток доби визвольних змагань українського народу приділяв велику увагу Голова Директорії і Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра, який у чималій низці своїх листів, адресованих до вищих посадових осіб Армії УНР, неодноразово підкреслював виховне значення цієї справи, цікавився рівнем опрацювання військово-історичних матеріалів у дивізіях⁹.

Зусиллями співробітників Музею-архіву фонди було упорядковано, а для полегшення роботи з ними складено докладні описи. Після опитування учасників бойових дій армії та повстанських загонів було створено реєстр загиблих у боях та померлих під час інтернування, а також налагоджено сталі зв'язки з осередками української еміграції в різних країнах. М.Обідний і Й.Уланівський готували методичні та лекційні матеріали щодо історії визвольних змагань українського народу, в "Українській трибуні" з'являлися їх статті, присвячені необхідності збереження й охорони історичних пам'яток.

Практичне формування фондів Музею-архіву визволення України почалося весною 1922 р., коли 22-23 квітня на першій сесії комітету було обрано президію в складі: голова – проф. П.Холодний, заступник голови – проф. М.Кордуба, секретар – М.Обідний. Тоді ж було призначено й дирекцію: директором став проф. В.Прокопович, його помічником – проф. І.Шендрик, ученим секретарем – Ф.Слюсаренко. Тимчасовим місцем перебування Музею-архіву визволення України було вирішено обрати Відень¹⁰. Подальша історія діяльності цього українського архівного осередку була пов'язана з Прагою¹¹.

Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР та заходи його співробітників щодо створення Музею-архіву визволення України мали велике значення для збирання національної історико-культурної спадщини. Зусиллями вищого політичного й військового керівництва УНР та кращих представників української інтелігенції, що

* ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 838, арк. 80. Наводиться зі збереженням мови оригіналу.

** На копії циркуляру підпис нерозбірливий.

перебували в еміграції в дуже складних матеріальних умовах, було збережено для нащадків найцінніший скарб народу – його історичну пам'ять.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1429, оп. 2, спр. 32, арк. 75.

² Там само, ф. 1075, оп. 4, спр. 29, арк. 38.

³ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 827, арк. 228-233.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 229 зв.

⁷ Там само, ф. 4186, оп. 2, спр. 15, арк. 11.

⁸ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 827, арк. 231.

⁹ Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 215.

¹⁰ Там само, ф. 4186, оп. 2, спр. 15, арк. 11 зв.

¹¹ Докладніше див.: *Лозенко Л.* До історії Празького українського архіву // *Генеза.* – К., 1995. – № 1 (3). – С. 141-146.

І. І. ТЮРМЕНКО

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ ПРОФЕСОРА В. ПЕРЕТЦА В КИЄВІ

З іменем проф. В.Перетца (1870-1935) пов'язано створення в Київському університеті св. Володимира наукової школи, яка виявила таку величезну життєздатність, що навіть після смерті свого засновника продовжувала діяти протягом багатьох років, знаходячи щирих послідовників та палких прихильників. Історію ініційованого вченим “Семінарію російської філології” загалом можна умовно поділити на декілька періодів, найважливішими з яких є київський та петербурзький. Для нас науковий інтерес представляють саме найперші кроки “Семінарію”, пов'язані з Києвом. Саме тоді визначалося його наукове кредо, було вироблено методологію та основні напрями досліджень, відпрацьовувались організаційні та наукові засади його існування, формувалася наукова еліта, з якою був пов'язаний подальший розвиток української науки як на українських теренах, так і за їх межами. Мабуть, київський період був найпліднішим й найщасливішим і для самого В.Перетца. Переїхавши на північ, учений, як пригадував В.Домонтович, втратив той яскравий смагляво-червоний колір обличчя, який мав у Києві. Втративши темпераментну потужність, він набув імпазантної поважності академіка¹.

Уже невдовзі після приїзду в 1903 р. до Києва В.Перетц став душею історико-філологічного факультету. Згуртувавши навколо себе талановиту молодь, він прищеплював їй любов до української історії та літератури, інтерес до вивчення джерел, сприяв виробленню в неї методології наукового дослідження, яка визначила пізніше високий науковий рівень їх праць. Програма наукової школи, створеної в Києві, виходила далеко за межі студентського гуртка. Її члени ще зі студентської лави опановували методи наукового аналізу, орієнтувалися на глибоке наукове дослідження. Практично всі вони стали послідовниками “наукового методу проф. Перетца”, сутність якого полягала в дотриманні емпіричного підходу та високої

ерудиції, забезпеченні максимальної повноти у вивченні матеріалу, вирішенні поставлених завдань та доведеності зроблених висновків².

Проте вага та значення школи проф. В.Перетца як у науковому житті Києва, так і у виробленні української наукової традиції ще не отримали належної оцінки в літературі. Хоча з часу виходу в світ ювілейного видання – праці “Семинарий русской филологии Академика В. Н. Перетца” (1927), присвяченої 35-річчю наукової діяльності вченого та 20-річчю заснування його наукового дітища, де поряд із короткою історією цього наукового гуртка подано й широкий бібліографічний опис наукових праць учасників “Семинарию” різних поколінь, і до сьогодні минуло понад сімдесят років, але з прикрістю можна констатувати, що ця проблема ще залишається малодослідженою, вимагає доповнень та уточнень, уведення до обігу нових джерел.

Наступний етап у дослідженні діяльності “Семинарию” припадає на період відлиги. Саме тоді, у 60-і рр., з'явилася низка спогадів учнів В.Перетца про свого вчителя та створену ним методологію наукового пошуку, яка пережила свого засновника, незважаючи на абсолютну несумісність із панівною ідеологічною системою³.

Дослідження питання поновилося лише зі здобуттям Україною незалежності. Сьогодні вчені знову звертають свою увагу на першооснови української науки, які, безперечно, пов'язані й з науковою школою В.Перетца. У цьому контексті слід згадати наукову розвідку Т.Щербань, яка, досліджуючи багатогранну творчість В.Перетца, не оминула й роботи “Семинарию”⁴.

Діяльність “Семинарию” під кутом зору його ролі у формуванні І.Огієнка як науковця розглянув у своїй публікації В.Ляхоцький⁵. Як зазначає науковець, до вивчення цієї теми його спонукала світлина учасників “Семинарию”, знайдена у фонді С.Щеглової, що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. На жаль, фотографія не була продатованою, тому В.Ляхоцький встановлює ймовірну дату її появи – 10 жовтня 1907 р. Не названо й осіб, зображених на світлині (крім І.Огієнка). Між тим, у особовому фонді С.Маслова, який під № 33 зберігається в тому ж Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, зберігаються ще три, не менш цікаві, по суті – унікальні, фотографії. Вони датовані С.Масловим 1909-м та 1914-м рр. і є “живим” свідченням засідань семінару проф. Перетца, дають уявлення про його склад в різні роки та найактивніших членів (названо всіх зображених на фото). Зокрема, фотографії 1 та 2 С.Маслов підписав: “На дачі у В.М.Перетца, на ст. Ворзель”. Їх було зроблено 6 травня 1909 р.⁶ Третя фотографія має таку підтекстовку: “Філологічний семінарий проф. В.М.Перетца. Київ, 30 травня, 1914 р.”⁷. Отже, знімок зробили буквально через кілька днів після вшанування В.Перетца (25 травня 1914 р., 20-00, готель “Прага”). По суті, ця світлина є останнім документальним свідченням зібрання київського “Семинарию” за участю В.Перетца.

У архіві С.Маслова зберігаються й інші, не менш важливі документи, які висвітлюють питання діяльності історико-філологічного семінарию В.Перетца. Це, зокрема, листи, рецензії, нотатки, вирізки з газет, документи визначних учених. Заслужовують на увагу, наприклад, рецензії Маслова на праці І.Огієнка, добірка вирізок із газет, присвячених йому ж, а також три, значимі за інформаційним навантаженням, листи І.Огієнка до С.Маслова за 1920 та 1926 рр.

Порушену нами тему значною мірою висвітлюють і матеріали особового фонду І.Огієнка (ф. 1871), що зберігається у ЦДАВО України. Зокрема, тут відклялися 1 лист (з Петербурга) та 11 невеликих листівок київського періоду від В.Перетца до І.Огієнка. Характер листування дає підстави стверджувати, що В.Перетц ставився до своїх учнів як до колег, передусім поважаючи в кожному з них особистість⁸. Заслужують на увагу й листи та листівки від Є.Бражнікова, О.Грузинського, О.Зморовича, С.Маслова, С.Щеглової та ін.⁹

Фактично роботу "Семінарію" було започатковано 1904 р., коли найбільш обдаровані студенти, що цікавилися науковою роботою, почали гуртуватися навколо проф. В.Перетца та А.Лободи, збираючись у них на квартирі. Проте офіційною датою його заснування вважається 10 жовтня 1907 р., коли з метою зарахування до "Семінарію" проводився відбірковий фаховий колоквиум. Робота "Семінарію" в Києві під керівництвом проф. Перетца продовжувалася до 1914 р. За цей час учасниками наукового гуртка стало більш як 80 чоловік¹⁰. На жаль, з ряду причин, передусім через складну ситуацію, що склалася на історико-філологічному факультеті Київського університету, де В.Перетц, за його власними словами, прийшовся "не ко двору"¹¹, вчений, тоді вже академік Петербурзької Академії, був змушений переїхати до Петербурга.

"Семінарій", без перебільшення, відіграв визначальну роль у житті кожного з його членів. Це пояснювалося значною мірою й різноманіттям форм наукової роботи Перетца зі студентами. Як правило, практичні заняття проводилися вдома або на дачі у В.Перетца, оскільки "Семінарій" мав неофіційний характер і до розкладу занять історико-філологічного факультету не вносився¹². Переважала кропітка особиста робота Перетца з кожним студентом. Він слідкував за складанням плану, ходом написання робіт, відвідував разом зі своїми учнями бібліотеки, допомагав зчитувати рукописи, вишукував нові матеріали в бібліотеках та архівах інших міст, замовляв копії текстів, ділився своїми ідеями, нерідко навіть віддавав учням власні незавершені статті для подальшої праці над ними. Готові роботи заслуховувалися й обговорювалися у гострих дискусіях на засіданнях "Семінарію" з обов'язковим рецензуванням двома опонентами й остаточними висновками самого професора.

Теми для членів "Семінарію" пропонувалися В.Перетцом відповідно до наукових інтересів та здібностей молодих дослідників. Так, згідно з нотатками С.Маслова, у 1907 р. І.Огієнко обрав тему самостійного дослідження "Література про Галятовського", Є.Тимченко – "Західний вплив на стародавню руську літературу", О. Грузинський – "Піітики XVII–XVIII вв. та їх погляди на поезію", О.Назаревський – "Дослідження тексту та інші початкові заходи наукової критики" тощо¹³. Кожен із членів "Семінарію" з 1907 по 1912 рр. виступав по декілька разів на його засіданнях з доповідями, рецензіями, доповненнями, інформаціями¹⁴.

Вихованців проф. Перетца об'єднував інтерес до української історико-літературної спадщини. Сам він, надаючи великої ваги українському національно-культурному надбанню в сузір'ї слов'янських культур, у 1906 р. публічно виступив із проектом реформування вищої освіти, пропонуючи відкрити в Київському університеті кафедру української історії та літератури, мови, етнографії, звичаєвого права тощо¹⁵. Серед учнів

В.Перетца найбільш національно визначеним був на той час Євген Тимченко, про якого І.Огієнко писав: він значною мірою вплинув “на вироблення українського мовознавчого світогляду й на зріст національного почуття взагалі”¹⁶. Про високу національну свідомість Є.Тимченка згадував у своїх записках і С.Маслов, зазначаючи, що Є.Тимченко з’ясовував зі студентами, зокрема, такі питання, як час походження українського народу, його історія та література, фактори, що спричинили денационалізацію українців та сприяли їх національному самовизначенню. На формуванні світогляду самого С.Маслова певною мірою позначилась, зокрема, його участь у літературно-музичних вечорах, що проходили на квартирі у М.Лисенка та О.Косач, які він відвідував під час навчання в Київському політехнічному інституті (1898-1900 рр.)¹⁷. Викликає інтерес і такий факт: з 1905 р. І. Огієнко почав писати українською мовою¹⁸.

Надзвичайно важливими для формування у студентів якостей дослідника стали наукові екскурсії до Вільно, Санкт-Петербурга, Полтави, Катеринослава, Житомира, Москви, Ніжина, які регулярно проводилися з 1910 по 1915 рр. Під час таких поїздок науковці-початківці вивчали архівні джерела, читали рукописи, вчилися їх описувати та досліджувати, робили з них копії, готували наукові доповіді та виступали з ними на засіданнях наукових товариств, знайомилися з провідними ученими¹⁹.

Серед активних членів наукового семінару були В.Адріанова, Л.Білецький, Є.Бражніков, О.Грузинський, М.Гудзій, В.Маслов, С.Маслов, А.Назаревський, Е.Неверова, І.Огієнко, Є.Тимченко, Д.Сушицький, С.Шевченко, С.Щеглова та ін. Їх, різних за віком та походженням, об’єднувала любов до наукового пошуку, надихала постать самого проф. Перетца, який був “душею” “Семінарію”, “дбайливим другом, старшим товаришем, якого любили синовньою любов’ю”²⁰. У листі до І.Огієнка від 25 травня 1915 р. В.Перетц писав: “Як у перших роках моєї педагогічної праці в університеті, так і тепер я тільки тоді почуваю у себе силу й здоров’я духу, поки можу спостерігти, що моя праця йде на користь молоді”²¹.

“Семінарію” являв собою, по суті, дружну, згуртовану та пов’язану спільними науковими інтересами сім’ю. Старший за своїх вихованців лише на 10-15 років, В.Перетц був з ними на рівних. Студенти без попередження могли в будь-який час прийти до помешкання професора в пошуках життєвої поради чи потрібної книжки з його величезної бібліотеки, приїхати на його дачу у Ворзель. Він охоче вів зі студентами довгі бесіди, а часом і сам приходив до них у гості, запрошував відвідати разом міський парк або послухати музику. Проте, згадував М.Гудзій, усі завжди пам’ятали про відстань між “ним і нами” і його дружні відносини сприймали як “щедрий дар”²². Незабутніми для гуртківців були оди В.Перетца, що писалися ним на дні народження своїх учнів. Одну з них, якою професор шанував день народження двох Олександрів – Назаревського і Грузинського, С.Маслов пам’ятав протягом багатьох років²³.

Добрі, теплі стосунки, які культивував талановитий учений та педагог, поклали початок приязні, яка з роками не втратила своєї міцності й була пронесена крізь усі життєві негаразди та скрути. Дружба, закладена в “Семінарії”, позначилася не тільки єдністю наукових інтересів, а й спільністю духовно-етичних цінностей, глибокою повагою один до одного. Яскравим свідченням цього є листи до С.Маслова від І.Огієнка,

А.Назаревського, О.Грузинського та ін. “Дорогі і близькі по душі Сергій Іванович та Василь Іванович”, – так звертався О. Грузинський до С.Маслова в останньому своєму листі від 29 грудня 1953 р., написаному ним за декілька днів до смерті²⁴; “Як же поживають мої дорогі колишні приятелі, тепер такі далекі Н[азаревський], Ш[евченко] та брат ваш В[асиль] І[ванович]? Як живуть, що роблять?”, – запитував Іван Огієнко у С.Маслова в листі від 23 вересня 1926 р.²⁵

Усі вихованці Перетца назавжди зберегли в своїх серцях щире вдячність за школу життя, пройдену в “Семінарії” професора. Вони вшановували ювілеї улюбленого вчителя, видавали на його честь збірники, присвячували йому свої праці. Зокрема, І.Огієнко написав на монографії “Українська літературна мова XVI століття і Крехівський Апостол”, за яку отримав ступінь доктора філософії, такі теплі слова: “Високодостойному і Дорогому учителеві своєму академікові Володимирові Перетцю... на знак глибокої пошани та щирої вдячності”. “Професор Перетц, – зазначав пізніше Іван Огієнко, – досконалий педагог-учений, сильно впливав на своїх учнів”.

Теми досліджень, які пропонувалися В.Перетцем, стосувалися найрізноманітніших проблем історіографії, археографії, палеографії, діалектології, текстології, історії давньоруської літератури та письменності, методології літератури, поетики, історії церковнослов'янської літератури, міфології тощо. Ці напрями досліджень, закріпившись у наукову традицію, визначили творчість його учнів.

Одним із талановитих учнів проф. Перетца був Олександр Адріанович Назаревський (1887-1977). У 20 років (1907 р.) він уже мав першу друковану працю. З 1914 р. і до останніх днів життя викладав у Київському університеті, спочатку – як приват-доцент, пізніше – як професор. Основний фах – стародавня російська та українська література. Сферами особливої зацікавленості були текстологія, стародавня українська повість, фольклористика, бібліографія, мистецтвознавство. Багато працював над виданням невідомих текстів, епістолярної спадщини, особливо М.Гоголя та Т.Шевченка²⁶.

Олександр Сергійович Грузинський (1881-1954) – також активний член “Семінарію”. Протягом багатьох років працював у галузі історії мови та палеографії, вивчав стару українську літературу. Ще 1912 р. він знайшов у м. Летках Чернігівської області рукописне слов'янське Євангеліє кінця XVI ст., яке ґрунтовно дослідив у статті “З історії перекладу Євангелії у Південній Росії у XVI віці”. Протягом багатьох років працював над вивченням Пересопницького Євангелія 1556-1561 рр. Професор вищих навчальних закладів м. Ніжина, Харкова, Ленінграда, Києва. Його праці – різноманітні за тематикою: це й історія мови, і графіка орнаменту староукраїнських писемних пам'яток, і наукові дослідження про Г.Сковороду, Д.Прокоповича та ін. Перебуваючи в еміграції, І.Огієнко пильно слідкував за науковим доробком В.Грузинського. У листах до директора бібліотеки НТШ у Львові Івана Кревецького від 18 жовтня 1928 р. та 23 травня 1933 р. він просив надіслати праці Грузинського, які його дуже цікавили в контексті роботи над історією українського правопису²⁷.

Трагічно склалася доля одного з найталановитіших учасників “Семінарію” В.Перетца – В.Отроковського, який написав дипломну працю обсягом 3 тис. сторінок, що принесла йому золоту медаль. Проф. Перетц

відзначав її як зразкову, навіть ставив її за взірець іншим авторам магістерських дисертацій. Проте така титанічна робота підірвала організм. “За право бути залишеним в Університеті він заплатив ціною життя”, – зазначав В.Домонтович. Щоправда, за спогадами О.Назаревського, В.Отроковський помер від “іспанки” у 1918 р.²⁸

Великі здібності до наукової роботи виявляв і вже згадуваний С.Маслов (1880-1957). Проф. В.Перетц зробив його своїм найближчим помічником на заняттях з палеографії, що часто поєднувалось із заміщенням самого Перетца в разі потреби й на заняттях філологічного семінару. В.Перетц високо цінував аналітичний підхід С.Маслова до наукової праці, ґрунтовність та повноту його досліджень²⁹. Після того як В.Перетц залишив Київ, С.Маслов протягом 1914-1915 рр. посідав вакантне місце завідувача кафедри. За радянських часів С.Маслов намагався по можливості уникати ідеологічних питань, з головою занурювався в наукову роботу, цілком присвячуючи себе вивченню історії стародавньої української мови і літератури, стародруків, рукописів, палеографії, бібліографії та бібліології. Ще в студентські роки він зібрав бібліографічну картотеку, яка станом на 1927 р. налічувала 15000 карток, а на 1938 р. – 20000. Його бібліотека була найповнішою і найціннішою з приватних колекцій (на 1917 р. – 7000 назв)³⁰. Маслов був одним із найкращих знавців “барочного стилю” в українській літературі і першодослідником бароккознавства. “Його праці визначаються як класичні в своїй галузі”, – зазначив В.І.Крекотень³¹. 17 грудня 1935 р. С.Маслову було присвоєне звання професора літературознавства, а в лютому 1939 р. – члена-кореспондента АН УРСР.

Та були на життєвому шляху вченого й нелегкі часи: С.Маслов пережив страшні хвилини, коли його брата Василя без будь-яких пояснень 1929 р. звільнили з посади завідувача Прилуцького окружного музею, коли його матір, Анну Никифорівну Карамзіну, 82-річну жінку, виселяли з квартири, у якій вона мешкала протягом 50 років, а сина Юрія, талановитого лінгвіста, змушували публічно зрікатися теорії Марра, послідовником якої він був³². Але навіть за цих, найнесприятливіших і найскладніших обставин, С.Маслов знаходив для себе вихід у одному: самовідданій праці “на чорному дворіщі науки”.

Між тим, найґрунтовніші дослідження вченого довгий час лишалися невидрукованими. Лише в 1984 р. побачила світ праця С.Маслова “Кирил Транквилион-Ставровецкий”. Ще чекають на видання праці “Киевский библиотечарь П.П.Должник и его библиотека “Аптека для души”, “Латинские и польские панегирики украинских писателей конца XVII и начала XVIII ст.”, “Иоанн Величковский, украинский писатель конца XVII – начала XVIII ст.” тощо. Сергій Маслов завжди ставився надзвичайно вимогливо до своїх праць, друкував їх лише тоді, коли вони були вже бездоганно опрацьованими. На це звернув свого часу увагу й В.Перетц: “Немилосерно строгий та занадто критичний до самого себе в погоні за досконалістю”. Саме це, як вважав В.Крекотень, було причиною того, що праця “Кирил Транквилион...” не була вчасно видрукована, хоча й була закінчена в першій редакції ще у 1908 р., а її науковий рівень високо оцінив В.Перетц³³.

Але причина, мабуть, полягала, все ж, в іншому. Науковий світогляд вченого виходив далеко за межі офіційної радянської догматики. Маслов, незважаючи на ідеологічний тиск системи, не зраджував тим традиціям, в

яких пройшло формування його як ученого та особистості. Його потужний інтелект не міг дозволити крвати свої праці відповідно до методологічних вимог радянської системи. Тому вони й лежали в рукописах. Так, праця про Транквіліона, побудована на аналізі релігійного сприйняття оточуючого світу українським письменником XVII ст., не вписувалась в рамки атеїстичного суспільства. Сам С.Маслов, як свідчить коротке звернення до О.Назаревського – “молитствуй за мене”, та відвертий лист О.Грузинського до нього про Різдвяну ніч, проведену на патріаршій службі в Москві³⁴, змушують думати, що С.Маслов попри все залишався стійким прибічником старої традиції, однією з ознак якої був світогляд православного християнина. Він замкнувся у власному світі, яким для нього стала науково-педагогічна діяльність, і за його межі так і не вийшов.

Як уже наголошувалося, значення семінарію В.Перетца в науковому житті Києва та авторитет його учня С.Маслова сприяли тому, що навіть після від'їзду Перетца його справа була продовжена. Віддаючи данину традиції, семінар продовжував носити неофіційний характер. Пізніше, разом з О.Назаревським, С.Маслов відродив у Київському університеті історико-літературний семінар, який зберіг традиції “Семінарію” проф. В.Перетца.

¹ Див.: *Домонтович В.* Болотьяна Люкроза (Фрагмент: Університетські роки) // *Календар-Альманах на Ювілейний 1948 рік (1648-1848-1918)*. – Авгсбург-Мюнхен: Накладом гуртівної палери в Авгсбурзі, 1948. – С.115.

² Див.: *Семинарий русской филологии Академика В.Н.Перетца (1907-1927)*. – Ленинград: Издание Семинария русской филологии, 1929. – С. 29.

³ Див.: *Гудзий Н.* Памяти учителя (В.Н.Перетца) // *З іменем святого Володимира*. У 2 кн. - Т.1. - К.: Заповіт, 1994. – С.310-314; *Його ж:* Гудзій М. Із спогадів // Там само. – С.314-318; *Назаревский А.* Из далекого и недавнего прошлого // Там само. – С.318-321.

⁴ Див.: *Шербань Т.* Видатний внесок у становлення української науки. До 125-річчя від дня народження академіка В.М.Перетца // *Вісник Національної Академії наук України*. – 1995 – № 1-2. – С. 67-75.

⁵ Див.: *Ляхоцький В.* “Семінарії російської філології” В.Перетца та його учасники // *Бібліотечний вісник*. – 1997. – № 3. – С.27-29.

⁶ Інститут рукописів (далі – ІР) НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од.зб. 4051, арк.1; од. зб. 4052, арк. 1.

⁷ Там само, од.зб. 4056, арк. 1.

⁸ Систематизовано автором за: ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр. 4, арк. 26-26 зв., 27-27 зв., 37- 37 зв., 44-44зв.; спр.5, арк. 22, 38, 46, 61, 63, 64, 102, 125.

⁹ Там само, спр. 4, арк. 16-16 зв., 34-34 зв., 38-38 зв., 57-57 зв.; спр.5, арк. 102, 118-119, 122-123; спр.5, арк 102.

¹⁰ *Шербань Т.* Названа праця. – С.73.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1871, оп.1, спр. 4, арк.44 зв.

¹² Див.: *Гудзий Н.* Памяти учителя // *З іменем святого Володимира*. – С.311.

¹³ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од. зб. 3310, арк. 1-1зв., 3.

¹⁴ Див.: *Назаревский А.* Из далекого и недавнего прошлого. // *З іменем святого Володимира*. – С. 321.

¹⁵ Див.: *Шербань Т.* Названа праця. – С. 70.

¹⁶ Див.: *Огієнко І.* Моє життя // *Наша культура*. – 1935. – Ч.7. – С.447.

¹⁷ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.33, од.зб. 3488, арк. 2 зв.

¹⁸ Див.: *Огієнко І.* Названа праця. – С.447.

¹⁹ Систематизовано автором за: *Огієнко І.* Названа праця. – С. 449; ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од. зб. 3310, арк. 3, 9, 37; од. зб. 3488, арк. 8; од. зб. 4052; *Гудзій М.* Із спогадів; *Його ж.* Памяти учителя // *З іменем святого Володимира*. – С. 313, 316.

²⁰ *Гудзій Н.* Памяти учителя... – С. 314.

²¹ ЦДАВО України, ф.1871, оп. 1, спр. 4, арк. 44 зв.

- ²² Гудзий Н. Памяти учителя. – С. 314.
- ²³ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од. зб. 4946, арк.1.
- ²⁴ Там само, од. зб. 5368, арк.1.
- ²⁵ Там само, од. зб. 6040, арк.2 зв.
- ²⁶ Там само, од. зб. 3053, арк.1-1зв.
- ²⁷ Там само, од.зб. 742, арк.1-2.
- ²⁸ Див.: Домонтович В. Болотьяна Люкроза. – С.113-144; Назаревский А. Из далекого и недавнего прошлого... – С. 318.
- ²⁹ Див.: Перетц В. Нарис наукової діяльності проф. С.І.Маслова // Сергій Маслов. 1902-1927. – К.: УНІК, 1927. – С. 20, 31.
- ³⁰ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од.зб. 1706, арк.3; Іванченко М. С.І.Маслов – біографічні дані // Сергій Маслов. – С.7, 10.
- ³¹ Крекотень В.И. Сергей Иванович Маслов и его исследования о Кириле Транквилионе-Ставровецком / Передмова до книги: Маслов С.И. Кирил Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 10.
- ³² ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 33, од.зб. 3527, арк. 5-6; од. зб. 3529, арк. 21; од.зб. 3534.
- ³³ Перетц В. Нарис наукової діяльності проф. С.І.Маслова. – С. 24, 25; С.І.Маслов. Некролог // Радянське літературознавство. – 1957. – № 1. – С.155.
- ³⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 33, од.зб. 5368, арк. 1; од.зб. 4905, арк. 1.

Ф.І.КОКОШКО

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1917 – кінець 1920-х рр.)

У державних архівах України зберігається чимала кількість документів з історії діяльності на її теренах культурно-освітніх установ. Між тим, значна їх частина ще не введена до наукового обігу, не використовувалася при підготовці численних досліджень з проблем культурного будівництва або ж трактувалася дещо однобоко. Крім того, документи різних періодів використовувалися не однаковою мірою, діяльність культосвітніх установ аналізувалася, як правило, узагальнено, в межах усієї України, без акцентування уваги на їх роботі в певних регіонах. Автор цієї публікації, спираючись на наявні результати дослідження проблеми¹, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, переслідує мету висвітлити на основі невідомих та маловідомих архівних джерел діяльність культосвітніх установ Півдня України з 1917-го по кінець 1920-х років та проаналізувати основні напрями їх роботи. Цей період, як відомо, став на теренах Росії та України часом створення численних культурницьких товариств, через посередництво яких ідеологічна машина державної влади поряд з іншими питаннями прагнула розв'язати встановлене вищим радянським керівництвом надзавдання – будь-що перебудувати стару свідомість мас, розпочати формування людини нового типу.

Джерела, що висвітлюють діяльність у досліджуваний період клубів, бібліотек, хат-читалень, сельбудів, просвіт, гуртків і т. ін., можна поділити на такі основні групи: законодавчі акти вищих органів влади України, звіти Головполітосвіти УРСР, плани та інформації агітпропу ЦК КП(б)У,

документи наркоматів освіти і робітничо-селянської інспекції УСРР, резолюції губрадпрофу, тези доповідей всеукраїнських нарад, протоколи губвідділів народної освіти, матеріали діяльності повіт- і волвиконкомів, статистичні дані, циркулярні листи, інструкції, положення, телефонограми, записки, довідки. Дослідження діяльності культурно-освітніх організацій потребує комплексного використання всіх названих груп архівних джерел.

Значна частина архівних матеріалів, пов'язаних з організаційною, статутною та фінансовою діяльністю культосвітніх громадських осередків Півдня України, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, передусім у ф. 1 "Всеукраїнський Центральний Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів", ф. 2 "Рада Народних Комісарів Української РСР", ф. 166 "Народний комісаріат освіти УРСР", ф. 539 "Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР", а також у Центральному державному архіві громадських об'єднань України – ф. 1 "Центральний комітет Комуністичної партії України".

Висвітленню різних аспектів культосвітньої роботи названих установ значною мірою сприяють документи фондів держархівів Одеської, Донецької та Миколаївської областей. Це, відповідно, ф. П-3 "Одеський губком КП(б)У", ф. Р-7 "Одеський окружком КП(б)У", ф. П-1 "Донецький губком КП(б)У", ф. П-1 "Миколаївський окружком КП(б)У", ф. П-179 "Гур'ївський волвиконком", ф. П-211 "Воскресенський волвиконком", ф. П-1463 "Братський волвиконком" та ін.

Підґрунтям створення культосвітніх установ згаданого періоду певною мірою стали установи громадського характеру, що діяли в Україні ще задовго до 1917 року. Так, тоді в містах функціонували купецькі клуби й дворянські зібрання; після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. на Наддніпрянщині відбулось юридичне оформлення просвіт. У великих промислових центрах, а також на значних підприємствах працювали бібліотеки та робітничі клуби, при яких діяли хоріві, драматичні та музичні гуртки. У 1910 р. у містах України нараховувалося 48 клубних установ та 66 бібліотек¹. Загалом разом із сільськими налічувалося 2130 бібліотек². Станом на 1912 р. в Україні діяло більш як 100 гуртків. Водночас силами кооперації у великих селах велось будівництво народних будинків. На українських теренах, що входили до складу Російської імперії, в 1914 р. діяли 35 театрів (з них тільки 5 українських) та 224 кіноустановки (на селі – лише 15)³.

З початком першої світової війни посилювався наступ царського уряду на національно-визвольний рух народів Росії та їх культуру. Друковані органи, культурно-освітні товариства, культурні заклади переслідувалися та заборонялися. Переломним моментом у цьому плані стала Лютнева революція. На місцях з'являлася значна кількість культосвітніх осередків, що діяли, як правило, під керівництвом міських дум і земств, учительських організацій, просвіт і кооперативів. З початком ідеологічної боротьби між українським і більшовицьким таборами за вплив на народні маси названі установи було втягнуто в політику. Культурництво відійшло на другий план. Політична агітація виявилася найдійовішим засобом освіти та інформації широких мас народу, а мітинги – основною формою агітації.

¹ Враховано лише народні бібліотеки при школах. Відомості про самостійні масові бібліотеки відсутні. – Ф.К.

У роки громадянської війни, в умовах стрімкої зміни ситуації, масова робота набула значних масштабів, пристосувавшись до швидкого обслуговування мас. З метою посилення ефекту форми масового впливу часто комбінувалися, набуваючи вигляду мітингу-спектаклю, мітингу-концерту і навіть грандіозного концерту-мітингу-спектаклю (Держархів Донецької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 290, арк. 49).

З метою об'єднання й керівництва всією політосвітньою роботою Раднарком УСРР 27 лютого 1919 р. прийняв Декрет про утворення Наркомату радянської пропаганди (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 3). У містах, на залізничних та великих поштових станціях і пристанях створювались агітпункти (Держархів Донецької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 290, арк. 117). Найбільш мобільні інфраструктури культури – преса, театр, фольклор – було підпорядковано революційній практиці й перенесено “на колеса”. Набули поширення агітпоїзди та агітпароплави. Так, агітпоїзди “Жовтнева революція”, ім. В.І.Леніна та інші, завантажені в Москві пресою та агітаційними листівками, вирушали в Україну.

На початку 1920-х рр. практикувалося й проведення агітаційних кампаній загальнодержавного й місцевого рівня. Під гаслом широкої допомоги незаможному селянству в серпні 1920 р. в Україні відбувся, наприклад, “Тиждень селянина”, під час якого членів партії вивільняли від роботи і відправляли на село для проведення масової агітації (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 589, арк. 4).

Проводилися й заходи місцевого масштабу. Зокрема, з метою збирання коштів для надання допомоги голодуючим у межах Вознесенського повіту Одеської губернії з 15 вересня по 15 жовтня 1921 р. відбулася відповідна кампанія (Держархів Миколаївської області, ф. Р-179, оп. 1, спр. 168, арк. 44). А в сусідньому Миколаївському повіті з 19 серпня по 20 вересня 1921 р. пройшов “Місяць на книжку і письмові приладдя для села” (там само, ф. Р-211, оп. 1, спр. 94, арк. 7). Учителі й аматорські гуртки були мобілізовані до сіл Ганнівської волості Єлисаветградського повіту Одеської губернії під час проведення в середині 1920 р. “Тижня пораненого і хворого червоноармійця” для збирання матеріальної допомоги (там само, ф. Р-1469, оп. 1, спр. 86, арк. 25). Лише протягом червня 1923 р. у Одеській губернії були проведені: “Тиждень матері-пролетарки”, “День юнацького руху”, “Липневі дні”, “Пушкінський тиждень”, “День кооперації” і т.д. (Держархів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 793, арк. 41). Не обходилося й без політичних кампаній. Так, 20 червня 1921 р. у Єлисаветградському повіті було проведено день допомоги англійським страйкуючим шахтарям. На концертах та мітингах солідарності влаштовувався збір коштів. Тільки від вистави, поставленої на користь страйкуючих, надійшло 60 тис. крб. (Держархів Миколаївської області, ф. Р-1469, оп. 1, спр. 85, арк. 246; спр. 86, арк. 28).

Водночас у короткій доповіді відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, датованій червнем 1920 р., повідомлялося, що в Україні є досить багато різного роду культурно-освітніх осередків, дуже популярних серед населення, які ще лишилися поза впливом державних і партійних органів. Головним чином ішлося про просвіти. У цьому зв'язку ставилося завдання – зробити їх осередками комуністичної освіти і пропаганди комуністичних ідеалів. Відділ ЦК КП(б)У по роботі на селі разом із Наркомосом провели

роботу у відповідному напрямку за принципом класового розшарування товариств (ЩДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 355, арк. 68, 114).

14 грудня 1920 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла декрет про утворення при Наркомпросі Головного комітету політосвіти⁴. Було взято курс на жорстку централізацію культурно-освітньої роботи як у місті, так і на селі. Час мітингів минув. Партією ставилася нова мета – формування в населення цілісного марксистського світосприйняття. Треба було переходити від випадкових лекцій до партійної школи (Держархів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 329, арк. 27). Головополітосвіта висунула принцип “клубного комбінату” – об’єднання всіх політосвітустанов навколо єдиного організуючого центру. У місті таким центром став робітничий клуб – достатньо глибока й життєва форма, якій, як вважалося, було під силу розв’язати нові культурно-історичні завдання (там само, спр. 791, арк. 137). Їх кількість швидко зростала. Якщо до жовтневої революції робітничих клубів на Україні нараховувалося лише кілька десятків, то на 1 січня 1923 р. – уже 621, а через чотири місяці – 8965. Клуби поділялися на фабрично-заводські, районні та центральні. Перші з них, що проводили роботу безпосередньо серед робітників підприємств, були найбільш масовими, становили понад 61% від усієї кількості клубів. Районні клуби, що також проводили масову роботу серед робітників, водночас спрямовували діяльність фабрично-заводських клубів та подавали їм методичну допомогу. Центральні клуби, поряд з масовою роботою, подавали допомогу всім культосвітнім профспілковим установам губернії чи округу, зокрема організували лекційні бюро, створювали показові художні колективи для обслуговування клубів та ін. Клуби були осередками організації культурного відпочинку й дозвілля. Понад 90% їх мали свої бібліотеки з читальними залами, 31% – кінозали⁶. Робота клубів на місцях спрямовувалася місцевими партійними організаціями через культвідділи фабзаккомів та клубним відділом Головополітосвіти.

Клуби нерідко відкривалися в приміщеннях колишніх комерційних клубів, у робітничих казармах, іноді для них будували нові приміщення. Так, Миколаївський партійний клуб мав 10 кімнат і великий глядацький зал. У клубі діяв буфет, де за невисокими цінами відпускали готову їжу та чай. Щоденно працювала шахова кімната, діяли більярдна й тир. Щомісячно в середньому проводилося 6 лекцій загальноосвітньої, антирелігійної, політичної тематики, які іноді супроводжувалися концертами, виставами діючого при клубі драмгуртка (Держархів Миколаївської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 113, арк. 11, 12). Жваву роботу проводили клуби в шахтарських районах Донбасу. У деяких із них нараховувалося до 400 членів⁷.

Робітничі клуби Донбасу поділялися за професійною приналежністю. На 1 березня 1924 р. існували клуби гірників (144), металістів (31), хіміків (9), будівельників (20). За рік клубна мережа зросла тут на 26% (Держархів Донецької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1260, арк. 45).

Клуби за професійною ознакою діяли й в інших регіонах України. Так, Одеський союз хіміків, який нараховував 1500 членів, у будинку № 34-а по Старопортофранківській вулиці мав свій професійний клуб, що складався з 5 кімнат і глядацького залу (ЩДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч.2, спр. 2492, арк. 35, 38). У 1926 р. кількість членів на 1 клуб по Україні складала в середньому 330 чоловік (там само, арк. 61).

Значно складнішим виявилось завдання по створенню радянських культурно-освітніх центрів на селі, де комуністичних осередків на початку 1920-х рр. було ще дуже мало.

У розпорядженні Наркомосу від 30 травня 1920 р. йшлося про залучення просвіт до проведення позашкільної освіти в українських селах⁸. Спираючися на комітети незаможних селян, партія з середини 1920 р. розпочала радянізацію просвіт. У них запроваджувався новий статут, за яким членами просвіти мали право бути лише громадяни з правом голосу. Основним завданням товариства “Просвіта” за новим статутом була пропаганда політики радянської влади, комуністичної партії та боротьба з ворожою ідеологією. Перехід на цей статут став початком тривалої й складної перебудови діяльності просвіт, а разом з ними й інших культурно-освітніх установ.

Боротьба за завоювання просвіт, незважаючи на всі зусилля партійних органів, дала загалом незначні результати⁹. Між тим, їх діяльність, спрямована на освічення народу, розвиток культури й освіти рідною мовою, виховання селян у дусі національної свідомості, суперечила планам борців за “казармений соціалізм”.

На 1 листопада 1920 р. в Україні, за неповними даними анкети з питань роботи на селі, налічувалося 1067 просвіт*, з яких перебували під комуністичним впливом усього 224, тобто 20,9% (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 2, спр. 355, арк. 147).

Оскільки просвіти так і не стали “червоними”, було прийнято рішення замінити їх новоутвореними установами – селянськими будинками. Ініціатором їх організації навесні 1920 р. був Народний комісар земельних справ України Д.З.Мануїльський¹⁰. Стати притулком для приїжджаючих до міста у справах селян – такою вбачалася головна мета створення сельбудів.

У травні 1920 р. у Харкові було урочисто відкрито перший в Україні селянський будинок, для якого на Павлівській площі відвели велику споруду – колишній приватний готель “Селект”. Пізніше сельбуду було організовано в усіх губернських і повітових містах України. На кінець року їх налічувалось уже близько 40. Проживання в сельбудах було безплатним, кімнати були погано упорядкованими, кількість селян у них – незначною¹¹. На початку 1921 р., за ухвалою того ж Д.З.Мануїльського, був вироблений перший проект організації сільських сельбудів. Друга Всеукраїнська нарада по роботі на селі, що відбулася в лютому 1921 р., у своїй резолюції звернула увагу на необхідність утворення нових сельбудів як єдиних політосвітніх і економічних центрів на селі (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 844, арк. 5).

Розпочалася боротьба за українське селянство між новими й старими культурно-освітніми установами – сельбудами й просвітами. Її без перебільшення можна назвати боротьбою двох культур. У цьому протистоянні перемогла б, звичайно, міцніша культура, але за однієї умови – якби не втручалася держава¹².

Щоб перетягти селянство на бік сельбудів, їм було надано знаряддя культурного господарювання, вони одержали землю, прокатні пункти, майстерні й т.ін., що давало змогу залучати селян до корисної й зрозумілої їм роботи. Велику увагу господарчій діяльності сельбудів приділяли,

* З 11 представлених регіонів України дані по 4-х відсутні. – Ф.К.

наприклад, у Старобільському, Бахмутському та інших повітах Донбасу (Державний архів Донецької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1582, арк. 91).

Спостерігалось значне різноманіття форм господарювання сельбудів. Так, джерелом прибутку Вільховатського сельбуду, що в Сталінському повіті, було вугілля, яке видобувала працююча поруч шахта. Кошти від експлуатації своїх млинів отримували сельбуди села Дробишево Бахмутського повіту Донецької губернії та села Полянецьке Балтського повіту Одеської губернії. Основним джерелом прибутків районного сельбуду міста Токмак Бердянського повіту Катеринославської губернії були заїзні двори. А сельбуд 5-го району, що на околиці Олександрії, відкрив м'ясну лавку і більярдну (ЦДАВО України, ф. 539, оп. 2, спр. 1073, арк. 95; спр. 1119, арк. 56, 57, 71, 72, 75). У липні 1923 р. при сельбудах Одеської округи діяло 12 заїзних дворів з їдальнями й буфетами (Держархів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 793, арк. 39).

У жовтні 1924 р. господарчу базу 58 сельбудів Миколаївської округи складала 17 млинів, 4 готелі, 7 заїзних дворів, 4 їдальні, 3 кузні, а також 627 десятин землі (Держархів Миколаївської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 115, арк. 9).

Таким чином, з 1921 р. тривало невпинне зростання кількості сельбудів, у той час як кількість просвіт зменшувалася. Про це свідчать такі дані: станом на 1 червня 1921 р. діяли 118 сельбудів і 4003 просвіти, а на 1 вересня 1923 р. – уже 721 сельбуд і 573 просвіти¹³.

Загальна кількість культурно-освітніх організацій в Україні після 1917 р. з об'єктивних причин різко змінювалася. Стихійне, викликане небаченим доти натхненням народних мас, зростання мережі культосвітніх установ на кінець червня 1921 р. досягло цифри 18643.

Важке економічне становище України внаслідок безперервних воєнних дій, зняття культурно-освітніх організацій з місцевого бюджету, яке поставило їх на шлях самовиживання, призвело до того, що на 1 жовтня 1921 р. їх налічувалося вже 10725.

Подальша "голодна смуга", яка тривала більше року, спричинила зменшення кількості установ культури на початку 1923 р. до 8980.

Відбудова народного господарства, економічна стабілізація сприяли зростанню мережі позашкільних установ – 11093 у травні 1923 р.

Дані по окремих видах культосвітніх товариств за 2 роки – з середини 1921 до середини 1923 рр., – мають такий вигляд. Збільшилася кількість: народних будинків – зі 151 до 180; пунктів з ліквідації неписьменності – з 2283 до 3082. Поменшало за цей час клубів – з 1170 до 972, що пояснюється їх централізацією і побудовою за принципом районного поділу. Зменшення числа бібліотек з 4040 до 1591 і хат-читалень з 4795 до 2831 можна розцінити скоріше як позитивне явище, бо обслуговування літературою, якої завжди бракувало, меншої кількості цих установ підвищувало загальну якість їх діяльності.

Відомості про роботу на місцях маємо тільки часткові, але вони дають уявлення про масштаби всієї культосвітньої роботи в Україні.

З 1 квітня по 1 липня 1923 р. клубна діяльність у трьох губерніях* – Донецькій, Київській і Одеській – мала такий вигляд: відбулося 897 лекцій, 1645 політсудів і мітингів, 502 клубні вистави, 35 концертів, 234 клубних

* В архівному документі не виділено цифр окремо по губерніях. – Ф.К.

кіносеанси і 31 музичний вечір, які відвідало 189 466 чоловік. У цих же губерніях на 1 липня 1923 р. діяли 1645 гуртків, 139 студій з кількістю членів 14 539. Було проведено 872 екскурсії, в яких взяли участь 38 223 чоловіка.

За вказаний період у двох губерніях – Донецькій і Одеській – у 620 бібліотеках і хатах-читальнях число абонентів налічувало 143 727, до них звернулися 129 898 відвідувачів (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 1779, арк. 7,8).

Мережа культурно-освітніх установ до кінця 1920-х рр. безперервно зростала. У 1927 р. загальна кількість сельбудів (3597) і хат-читалень (7114) перевищила кількість сільрад, але була меншою, ніж число релігійних громад (11 835).

Соціально-політичні зрушення на селі кінця 1920-х рр. – зростання темпів колективізації, будівництво нових радгоспів, машинно-тракторних станцій та ін. – вимагали перебудови всієї культосвітньої роботи, а також керівництва нею. Оскільки стан політосвітньої діяльності не завжди відповідав потребам життя, було видано розпорядження щодо ліквідації розриву поміж темпами соціалістичної перебудови сільського господарства та розгортання культурної революції на селі (там само, ч. 2, спр. 2918, арк. 25).

XVI з'їзд партії (липень 1930 р.) у своїй резолюції наголосив на недостатності темпів розгортання культурного будівництва в країні¹⁴. До того ж, суттєво погіршилася якість культосвітньої роботи.

Звіти агітпропу Одеського окружкому КП(б)У, датовані першою половиною 1929 р., повідомляють, наприклад, про численні випадки зриву лекторської роботи в клубах і низових осередках, велику кількість “мертвих душ” серед членів селянських будинків, інші негаразди (Держархів Одеської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 2421, арк. 13, 14, 16, 19, 21).

Культурна освіта завжди була культурно-політичною. У нових реаліях цю основну функцію культурно-освітніх організацій перебирали на себе інші державні установи, якими фактично керувала через відповідну мережу партійних осередків комуністична партія.

Усе зазначене дає підстави зробити висновок: діяльність культурно-освітніх організацій потребує дальшого об'єктивного і повного дослідження. Необхідне наукове переосмислення всього процесу культурного будівництва в Україні після 1917 р., що можливе лише за умови широкого залучення архівних джерел.

¹ Валько І., Міневич І. Клуби і бібліотеки Радянської України. – К., 1960. – 222 с.; Гутяньський С.К. В.І.Ленін і культурне будівництво на Україні (1917-1920 рр.). – К., 1965. – 199 с.; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К., 1961. – 424 с.; Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927. Збірник документів. – К., 1979. – 667 с.; Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920. – К., 1967. – 304 с.; Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – 367 с.; Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.). – К., 1957. – 209 с.; Українська культура: історія і сучасність. – Львів, 1994. – 455 с.; Українська радянська культура. – К., 1957. – 260 с.; Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963. – 435 с. та ін.

² Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. – К.: Радянська школа, 1940. – С. 61, 63.

³ Там само. – С. 66-67.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. В 2-х томах. Збірник документів. – К.: Держполітвидав, 1960. – Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. – С. 81.

⁵ Політосвітпраця на Україні // *Путь просвещения*. – 1923. – № 7-8. – С. 285.

⁶ *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 77.

⁷ *Рашков Л.* Главполитпросвет. Клубная работа // *Путь просвещения*. – 1923. – № 3. – С. 324.

⁸ Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти УСРР. Вип. перший. – Харків: Видання Народного Комісаріату Освіти, 1920. – С. 39.

⁹ *Волобуев М.* Пути и достижения политпросвета // *Путь просвещения*. – 1924. – № 10. – С. 122.

¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927 / Ред. кол. Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 600.

¹¹ *Пилипенко С.* Як народились сельбуду // *Селянський Будинок*. – 1924. – № 1. – С. 38.

¹² *Николишин С.* Культурна політика большевиків і український культурний процес. – Б.м., 1947. – С.7.

¹³ *Озерський Ю.* Шляхи розвитку сельбудів // *Селянський Будинок*. – 1925. – № 5. – С. 6.

¹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Сборник документов. – Т. 4. – М.: Политиздат, 1970. – С. 415.

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

О. М. БАЗАНОВА

ЦДКФФА УКРАЇНИ: ПОДІЇ І ЛЮДИ

*Пам'яті
Гордія Семеновича Пшеничного
присвячується*

Історія Центрального державного кінофотофоноархіву України повоєнного часу тісно пов'язана з ім'ям його творця й незмінного, протягом 35-ти років, директора, з ім'ям людини, для якої архів був дітищем, неподільною любов'ю, станом душі...

Архіву він віддав себе сповна: невгамовний характер, безкорисливість, працьовитість, високі моральні принципи, винахідливий розум, добре серце.

Гордій Семенович Пшеничний...

В архіві він працював 50 років і неповних 3 місяці – з 1 грудня 1943 року, коли діяльність архіву було відновлено після визволення Києва від гітлерівських окупантів, і до часу своєї наглої смерті – 23 лютого 1994 року.

Згадувати про архів і не говорити про Г.С.Пшеничного неможливо. Це – одне ціле.

Навіть зараз, коли його вже немає з нами, ми повсякчас подумки звертаємося до нього.

1943-го, ще воєнного року, коли постало питання про призначення директора кінофотофоноархіву, міркувати довго керівництву, мабуть, не довелося. Звичайно, він – молодий, енергійний, натхненний технік-лейтенант Г.С.Пшеничний.

Захоплення фотографією й технікою зробило його професіональним керівником цієї специфічної установи архівної системи. Лише він, ніхто інший (неправда, що незамінних людей немає), спромігся перетворити невелику установу з 12-ма штатними одиницями на одне з найбільших у колишньому СРСР сховищ спеціальної документації.

Вперше я побачила Гордія Семеновича 1948 р., коли ми, студенти архівного відділення істфаку КДУ ім. Т.Г.Шевченка, прийшли на екскурсію до ЦФФКА. Директор архіву демонстрував нам шафи для фотонегативів і каталогів, зроблені за його проектом, якими він дуже пишався. Вони й зараз вірно служать архіву. А потім нам показали трофейний німецький фільм – “Пани та слуги”. Гордій Семенович власноручно крутив його на трофейній кіноустановці, супроводжуючи показ особистим коментарем... Це було захоплююче!

Мої спогади про архів, як очевидця, починаються з травня 1953-го, коли я перейшла до архіву на посаду начальника фотовідділу із ЦДІА УРСР. Та багато знаю про його становлення й діяльність з документів діловодства, розповідей самого Гордія Семеновича.

Наприкінці 40-х, у 50-ті роки провадилася інтенсивна робота зі збирання кіно-, фото-, фонодокументів, створення документальної бази архіву. Це було суперзавданням.

Вирішити його було нелегко. Під час окупації Києва більшість документів архіву пограбували або знищили, переважну частину фото-негативів німці вивезли за межі нашої країни. Було втрачено також кінофільми, що знаходилися на студіях і не встигли потрапити до архіву.

Отже, розпочинати доводилося з нуля.

1948 р. міністр внутрішніх справ УРСР*, генерал-лейтенант Т.А.Строкач у листі до заступника міністра внутрішніх справ СРСР генерал-лейтенанта Ряснова зазначав: "... архівом проводиться велика робота з поповнення втрачених документів, у зв'язку з цим прошу дати вказівку ГАУ МВС СРСР про передачу з ЦДАКФФД СРСР кінофотофонодокументів – оригіналів української тематики або, в крайньому разі, копій їх ЦДАКФФД УРСР".

Зрештою архіву вдалося таки одержати з Москви від Центрального державного архіву кінофотофонодокументів СРСР оригінали 126-ти номерів кіножурналу "Радянська Україна" виробництва Укркінохроніки за 1938-1941 рр. і декілька документальних фільмів. Ці кінодокументи, ймовірно, було відправлено свого часу з Києва до Москви на тиражування.

У них – хроніка мирного життя. Наприклад, у чотирьох довоєнних журналах "Радянська Україна" (№№ 24, 28, 35, 37 за березень, квітень, травень 1941 р.) ще нібито ніщо не віщує трагедії. Павло Тичина читає друзям свої нові вірші, Ілля Еренбург зустрічається з українськими письменниками, редколегія журналу "Перець" готує перший номер журналу і т.д. Водночас вміщено сюжети про тактичні заняття осоавіахімівців під назвою "Бій за місто", "Бій під Кедовою горою". (До чого ж ми готувалися – до оборони чи до нападу?)

Останнім перед війною парадом у Києві командує генерал-лейтенант М.П.Кирпонос (фільм "Перше Травня", 1941 р.). На трибуні – М.О.Бурмістенко. Вони загинуть через 5 місяців у важких боях за Київ.

Мабуть, надходження цих кінодокументів поклало початок, як зараз прийнято говорити, поверненню в Україну культурних цінностей.

У 1956 р. за розпорядженням союзного главку з ЦДАКФФД СРСР нам передали кіножурнали й фільми виробництва кінофабрики ВУФКУ та Українфільму за 1923-1931 рр. у кількості 345 одиниць зберігання. Це було справжнє багатство!

Архів поповнився оригіналами кінострічок, на яких зафіксовано найважливіші історичні події й найвидатніші люди надзвичайно важливого для України періоду. На них знайшли відбиття індустріалізація промисловості, будівництво таких гігантів, як Дніпрогес, ХТЗ, бурхливий розвиток соцзмагання, суцільна примусова колективізація в сільському господарстві, розкуркулювання, політичні репресії щодо української інтелігенції, звинуваченої в "українському буржуазному націоналізмі".

Зараз ці документи активно використовуються творчими працівниками кіно і телебачення.

У ці роки ми копіювали багато кіно- й фонодокументів української тематики в архівах і музеях Москви й Ленінграда, в ЦДАКФФД СРСР. З цією метою нам спеціально виділяли кошти.

* Архівна служба в СРСР з 1938 по 1960 рр. перебувала у віданні МВС.

У результаті архів збагатився копіями ряду безцінних фільмів, зокрема одного із засновників документального кіно Дзиги Вертова “Одиннадцатый” (1928), “Симфония Донбасса” (1930), “Небывалый поход” (1931), талановитого українського режисера М.Левкова “Конец Пекина” (1935), “Алексей Стаханов” (1936), цікавими стрічками, створеними 1940 р., – “Буковина – земля украинская” (реж. Ю.Солнцева), “Жемчужина Карпат” (реж. М.Шапсай), “Советский Львов” (реж. Я.Авдеєнко) та ін.

До архіву надійшли й фільми, що відбивають події Великої Вітчизняної війни: “Битва за Радянську Україну” (1943), “Перемога на Правобережній Україні” (1944) – режисером обох фільмів є О.Довженко; “Крымская конференция” (1942), “Берлинская конференция” (1945), “Суд народов” (1946), а також десятки тисяч метрів кінолітопису про визволення українських міст і сіл.

Ми одержали десятки тисяч копій фотодокументів різноманітної тематики, що стосуються історії України. Для відбору документів і оформлення замовлень працівників архіву відряджали до м.Красногорська Московської області, до ЦДАКФФД СРСР. Слід віддати належне його працівникам, їх доброзичливості і допомозі. Щоправда, одного разу директор архіву М.Мишко, одержавши наше чергове замовлення, зауважив: “Чи не створює Г.Пшеничний філіал нашого архіву на Україні?”.

Уже в той час основними джерелами комплектування архіву були державні, відомчі, любительські кіностудії, комітети телебачення та радіомовлення, редакції газет – від центральних до районних, міських, відомчих багатотиражок, фотолабораторії заводів, шахт, інститутів, клубів, музеїв і т.ін., а також приватні особи. Здавалося, ми прагнемо досягнути неосяжне.

Ми їздили по всій Україні, пояснювали, доводили, просили, вимагали. Вчили на місцях, як потрібно зберігати цінні в історичному відношенні кіно-, фото-, фонодокументи, здійснювали розробку методичок, форм обліку, зразків карток, конвертів і т.д.

Тривалий час ЦДАКФФД УРСР лишився єдиним сховищем, де зосереджувалася кінофотофонопродукція з усієї республіки. Лише на початку 60-х років функції контролю за станом обліку й зберігання фотодокументів у відомчих архівах областей було передано архівним відділам облвиконкомів. Пізніше Архівне управління при Раді Міністрів УРСР за нашою ініціативою прийняло рішення про організацію зберігання також кінофонодокументів обласних телерадіокомітетів та інших установ в облдержархівах. Ці заходи були новим, прогресивним кроком у розвитку архівної справи в Україні.

Не все відбувалося так, як хотілося б. Опір з боку відомств мав місце, і, мабуть, у столиці він був більш відчутним, ніж у областях.

На кіностудіях Києва було важко домогтися порядку з обліком і забезпеченням збереженості кінодокументів. Умови зберігання бажали кращого, здійснювався масовий друк позитивних копій для широкого прокату з негативів, була нагальна потреба в їх реставрації. З готової продукції вирізали окремі плани й цілі сюжети для використання в інших фільмах, були відсутніми монтажні листи, описи зйомок, акти технічного стану. Скільки було потрібно терплячості й наполегливості з нашого боку!

З місяця в місяць, з року в рік ми перевіряли, складали акти, нагадували, скаржилися, навіть погрожували. Однак зрушити стіну байдужості окремих керівних осіб Української студії хронікально-документальних фільмів, яка переважно створювала документальне кіно, нам не вдавалося.

1956 р. начальник Архівного управління МВС УРСР С.Д.Пількевич направив прокурору республіки наші висновки (на 10 аркушах) про незадовільну підготовку кінодокументів Укркінохроніки до передавання на державне зберігання і просив порушити кримінальну справу щодо осіб, винних у втраті документів.

У своєму поясненні на ім'я міністра культури Р.Бабійчука тодішнє керівництво студії звинуватило архів “у незнанні технології виробництва і монтажу кінофільмів”, доводило, що “... окремі плани не пропали безслідно, а є нічим іншим, як художнім прийомом ... і називається затемненням, який застосовується з дня народження кінематографу...”.

Зрештою по міністерству культури було видано наказ від 11 квітня 1957 р. № 240, де все було розставлено по своїх місцях. Відтоді студія відмовилася від таких “художніх прийомів”. Ми, звичайно, знали авторів цих “наукових” пояснень, але сьогодні, мабуть, не варто називати їх імен.

Водночас у 60-ті рр. окреслилася тенденція зберігати фільми республіканських студій, що вийшли на союзний екран, в ЦДАКФФД СРСР. З'явився навіть офіційний термін: “кінодокументи загальносоюзного значення”. Протягом багатьох років ми категорично заперечували проти такої постановки питання, доводили, що всі документальні фільми мають надходити до державних архівів тієї республіки, де їх створено. Інше протирічить незмінному принципу – архівний фонд поділу на частини не підлягає і має зберігатися в одному державному архіві.

На жаль, це був голос волаючого в пустелі. З 1964 р. положення про кінодокументи загальносоюзного значення увійшло до “Инструкции о передаче кинодокументов на государственное хранение” (Москва), а надалі, у 1980 р., було закріплене в “Основных правилах работы государственных архивов с КФФД” (Москва).

Це шкідливе, на наш погляд, рішення стало причиною того, що до архіву не надійшли фільми Укркінохроніки “Живи, Украина” (1961), “Земля Донецкая – море житейское” (1961), “Сто дней за океаном” (1966), “По Дунаю и Черному морю” (1966), “Утро республики” (1983), “Тревожное небо Испании” (1984) та ін.

Фільмів, створених на студії Київнаукфільм, не надійшло до нас значно більше.

Певні труднощі виникали і в комплектуванні архіву фотодокументами. Фотокореспонденти центральних та обласних газет вважали фотонегативи своєю власністю, часто тримали їх удома, не погоджувалися передавати до архіву, посилаючися на авторське право. Водночас ми були переконані (я і зараз так вважаю), що передавання фотонегативів на державне зберігання не позбавляє автора авторських прав.

Заради розв'язання цієї проблеми ми змушені були уживати крайніх заходів – скаржитися, апелювати до вищих партійних органів – ЦК КП України і обкомів. Це впливало!

Зрештою деякі фотокореспонденти знайшли вихід із цієї ситуації, почали робити так, щоб і свій архів поповнювати, і задовольняти вимоги

державного архіву (як кажуть, щоб і кози були ситі, і сіно – цілим). Цього вдалося домогтися завдяки технічним можливостям дублювання кадрів при фотозйомках.

У приватних архівах колишніх воєнних фотокореспондентів зберігався неоціненний фотолітопис Великої Вітчизняної війни (розлучатися з яким вони, звичайно, не хотіли). І тільки у 80-90-ті роки багато фотоколекцій із приватних архівів знайшли свій прихисток у сховищах Центрального державного кінофотофоноархіву України. У цей час було одержано десятки тисяч фотонегативів із особистих архівів колишніх воєнних журналістів: фотокореспондента газети “За честь Родины” 1-го Українського фронту В.П.Юдіна, фронтового кінооператора, заслуженого діяча мистецтв України В.І.Орлянкіна, фронтового фотокореспондента, протягом багатьох років фотокореспондента газети “Правда Украины” К.І.Лішка, фронтового фотокореспондента М.А.Мельника, відомих фотокореспондентів українських центральних газет і журналів Б.Д.Градова, І.М.Хижняка, Б.А.Бабанової та ін.

Перед від’їздом на постійне проживання до США в 1994 р. нам передав свій воєнний і повоєнний архів (а це сотні тисяч фотонегативів) відомий фронтовий і партизанський фотокореспондент, заслужений журналіст України, лауреат державної премії ім. Т.Г.Шевченка Яков Борисович Давидзон. А нещодавно з-за кордону надійшла сумна звістка: Я.Б.Давидзон – чудова людина, легенда і класик української фотопубліцистики – пішов із життя.

Забезпечення збереженості кіно-, фото-, фонодокументів на плівкових носіях має свої особливості. Слід врахувати до того ж, що в 40-ві–50-ті рр. усі кінодокументи мали горючу вибухонебезпечну основу, зберігати їх було необхідно в спеціальних умовах, якнайдалі від жилих будинків. Кіносховище знаходилося досить далеко від архіву. Спочатку ми орендували бокси на Київській студії художніх фільмів ім. О.П.Довженка, пізніше, у 60-ті рр., було зведено спеціальне кіносховище по вул. Солом’янській, 24, де в той час ще не було головного корпусу центральних архівів, а тим більше – будинку нашого архіву.

Коли з’явився наказ, що забороняв зберігання горючої плівки в межах міста, нам довелося вивезти частину негативів до боксів Вінницького обласного кінопрокату, які знаходилися в лісі. Все це створювало чималі незручності, адже необхідно було проводити науково-технічну обробку документів, їх реставрацію, видачу в тимчасове користування та ін. Добре, що в той час за архівом було закріплено машину, а обов’язки водія виконував... сам Г.С.Пшеничний.

Про специфіку роботи з КФФД Гордій Семенович, не втомлюючись, говорив на всіх зборах, нарадах, конференціях, писав у статтях, доповідних записках і т.ін. Його виступи завжди були запальними, він не користувався жодними записами, ніби намагаючись таким чином переконати слухачів у своїй правоті. Його мова завжди була колоритною, а виступи – викликали інтерес аудиторії. Найчастіше Г.С.Пшеничний говорив, звичайно, про специфіку нашої праці. А вона дійсно існує. Кіноплівка та магнітна стрічка за найсприятливіших умов мала невеликий, приблизно 25-річний, термін зберігання; у нас же фільми й фотонегативи на плівці зберігалися і за 20-ті–40-ві рр., а негативи-оригінали на склі – навіть за 90-ті рр. XIX ст.

Отже, була потреба в спеціальному обладнанні, лабораторіях, спеціалістах, коштах.

У Москві тоді вже діяв Всесоюзний науково-дослідний кінофотоінститут (НДКФІ), що працював над проблемами розвитку і вдосконалення техніки та технології професійної кінематографії, у тому числі обробки і випробування кіноплівок, реставрації та зберігання фільмів. Ми нерідко зверталися туди за допомогою і порадою, користувалися їх рекомендаціями та розробками. Працівники інституту подеколи приїздили до нас самі, читали лекції.

1975 р. здійснилася наша заповітна мрія – ми переїхали до нового триповерхового будинку загальною площею 3265 кв.м, що було спеціально зведене для архіву, з автоматичною системою кондиціонування повітря. У новому приміщенні було обладнано 7 кіносховищ для зберігання 50 тис. коробок кінодокументів, 3 сховища, розрахованих на зберігання 20 млн. фотонегативів, та 3 спеціальні сховища фонодокументів, розраховані на зберігання 100 тис. коробок магнітних та інших звукозаписів.

Архів мав відтепер окремі, добре оснащені кіно-, фото-, фонолабораторії для профілактичної обробки та реставрації документів, їх копіювання, кінозал на 60 місць, читальний зал для користувачів, методичний кабінет, просторі світлі робочі кімнати, холи для розміщення фотовиставок тощо.

З великим ентузіазмом усі працівники – і наукові, і технічні – мили, чистили, шкребли, наводили красу в новому приміщенні. Замість кількох кімнат у головному корпусі та частини гаража ми одержали тепер справжній палац, де змогли навіть надати притулок одному з відділів іншого архіву.

Кіносховища у новій споруді були обладнані (вперше у світовій практиці!) спеціальними металевими стелажми унікальної конструкції, які винайшов Г.С.Пшеничний. Ці стелажі забезпечують відокремлене зберігання кожної коробки фільмів, якнайраціональніше використання корисної площі. І, до того ж, вони значно полегшують працю охоронців фондів, переважно жінок, при видаванні й підкладанні важких коробок.

Відомо, що винахіднику легше винайти, аніж засвідчити авторство. У цьому зв'язку доречно згадати одну надзвичайно цікаву, майже детективну, історію. Гордій Семенович надзвичайно довго, буквально роками, тягнув з оформленням документації на винахід, нам доводилося навіть підштовхувати його. Нарешті все було готово, від імені архіву документи надіслали до Москви, до Державного комітету СРСР у справах винаходів та відкриттів. Але через деякий час нам повернули їх для уточнення якихось незначних деталей. Гордій Семенович знову затягнув із відповіддю. Коли ж ми направили документи повторно, нам повідомили, що документація на винахід подібних стелажів вже надійшла раніше з Грузії від якогось науково-дослідного інституту. Все це справило ефект бомби, що розірвалася.

Усе ж таки ми зрозуміли, чим це спричинено. Свого часу до нас приїздив начальник науково-технічного відділу Головархіву СРСР Єльський, обіцяв допомогу й сприяння в оформленні винаходу. От і допоміг! Як директор архіву я відразу ж виїхала до Москви, до Держкомітету по винаходах. На щастя, там все зрозуміли; питання було вирішене на нашу користь.

Авторське свідоцтво за № 1082386 від 27 травня 1981 р. на винахід “Стелаж Пшеничного для хранения предметов” одержав його справжній автор.

Пізніше, 1984 р., Г.С.Пшеничний одержав Золоту медаль ВДНГ СРСР за розробку спеціалізованого стелажа для зберігання документів, що забезпечує оптимальні умови зберігання документів та скорочує працевитрати. Сьогодні "стелаж Пшеничного" встановлено у багатьох фільмосховищах України, Росії (в тому числі і РДАКФД), інших країн.

Значна увага в роботі архіву від початку його існування приділялася проблемі створення науково-довідкового апарату, який би забезпечував якнайкращі умови для всебічного використання кіно-, фото-, фонодокументів. І це цілком зрозуміло. Специфіка організації їх обліку в описах за принципом безперервного запису в міру надходження виключає можливість пошуку інформації без застосування каталогів.

Саме тому в архіві майже водночас здійснюються і облік, і каталогізація всіх документів, що надходять; проведено стовідсоткову (і це не перебільшення) каталогізацію документів.

Наприкінці 60-х рр. співробітниками архіву було підготовлено й видано анотований каталог кіножурналів і документальних фільмів українських студій за 1923-1941 рр. під назвою "Кинолетопись" (К., 1969). Робота над виданням коштувала великих зусиль. По-перше, ми не мали досвіду такої роботи, не існувало, по суті, аналогів. Щоправда, суттєву допомогу нам надав завідувач видавничого відділу Архівного управління УРСР, кандидат історичних наук Іван Лукич Бутич, за що щиро йому вдячні. І от, коли вже було, як кажуть, що покласти на стіл, виявилось: наша праця не передбачена видавничим планом Управління. Ми були в розпачі. Вирішили з Гордієм Семеновичем, на той час директором архіву, іти до відділу науки ЦК КП України. Свята наївність! По дорозі зустріли І.Л.Бутича. Він упевнено зауважив: "Даремно". Ніби у воду дивився. Зустріли нас, м'яко кажучи, прохолодно. Запропонували (як на сміх) віддрукувати на друкарській машинці чотири примірники та й досить (лише для кого?).

Всупереч цьому у 1969 р. "Кинолетопись" таки було видано. І ось уже впродовж багатьох років цей довідник використовують кіномитці не лише в Україні, а й за її межами. До речі, передбачаючи це, видали його російською мовою. Надалі ми підготували анотований каталог "Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг." (К., 1975). А нині, у 90-х рр., майже всі кінодокументи архіву включено за хронологією до анотованих каталогів, які підготовлено до друку.

Неправильним було б не згадати й про використання аудіовізуальних скарбів архіву. Саме цей напрям його діяльності спричинив наше знайомство й спілкування із багатьма цікавими людьми – відомими діячами в галузі музичного й театрального мистецтва, літератури.

Так, десь у 50-ті рр. до архіву завітав як користувач соліст Київського театру опери і балету ім. Т.Г.Шевченка, народний артист СРСР Михайло Степанович Гришко. Його цікавили грамзаписи Федора Шаляпіна. Саме так були започатковані теплі, дружні стосунки відомого українського співака з Гордієм Семеновичем Пшеничним. А ми завдяки цьому мали приємність багато разів чути лірико-драматичний баритон неперевершеного українського виконавця арій, романсів, народних пісень. Михайло Гришко охоче співав перед архівістами на влаштовуваних нами святкових вечорах. Неодноразово митець повідомляв нам про транслявання своїх виступів по

радіо, а потім цікавився справленим враженням. Одного разу він запросив нас (Гордія Семеновича, мене і ще кількох співробітників архіву) на прем'єру опери К.Данькевича "Богдан Хмельницький" у новому варіанті. З п'ятого ряду партеру ми захоплено слідкували за грою актора в ролі славетного гетьмана. Як відомо, М.Гришко за створення цього образу був нагороджений орденом Леніна.

Другом Гордія Семеновича і користувачем фонодокументів архіву був і український композитор Климентій Домінчен. Значною подією стали виступи перед архівістами талановитого українського письменника Олеся Гончара, а також російського письменника Іраклія Андроннікова з його усними оповіданнями.

У 1964 р. до архіву завітала група акторів Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Серед них були заслужені артисти УРСР (згодом – народні артисти України) Анатолій Решетников і Микола Рушковський. Актори переглядали в архіві кінострічки німецької хроніки, готуючися до спектаклю за драмою Вадима Собка "Киевская тетрадь". Микола Рушковський прослуховував також у архіві виступи І.В.Сталіна – вивчав його голос та інтонацію (він виконував роль Сталіна у спектаклі за п'єсою Любомира Дмитерка "Генерал Вагутін"). Документами архіву нерідко користувалися й відомі кіномитці – сценаристи й режисери, у тому числі заслужені діячі мистецтв В.М.Кузнецов, А.В.Федоров, О.Ф.Швачко, В.М.Шевченко. На жаль, останній із них, який здійснював зйомки на Чорнобильській АЕС у перші ж дні після аварії, невдовзі по тому пішов із життя.

Запам'яталася й наша зустріч із російським письменником К.М.Симоним, яка відбулася в Москві 1973 р., під час Всесоюзного семінару з питань роботи архівістів з кіно-, фото-, фонодокументами. Костянтин Михайлович у своєму виступі, говорячи про збирання історичних фотографій, кінострічок, звукозаписів, порушив тему "зникаючих об'єктів", тобто нагадав про увагу до людей, голоси яких слід поспішити записати й зберегти. Іноді важливо не те, про що людина говорить, наголосив письменник, а як вона говорить. Він запропонував, зокрема, створити всесоюзну картотеку воєнних фотокореспондентів, взяти на облік усі фотодокументи воєнної тематики, що відклялися в архівних установах країни та приватних колекціях.

Висвітлювати діяльність архіву без згадки про людей, які працюють у ньому, – неправильно й несправедливо. Девіз "кадри вирішують усе" є актуальним, на мій погляд, і сьогодні. Збільшення документальної бази архіву вплинуло і на зростання кількості наших працівників.

До війни Центральний фотокіноархів знаходився в одному з корпусів Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Музейне містечко), в ньому зберігалися 105330 негативів та 9655 позитивів фотодокументів, 5 тис. м плівки кінодокументів. Штат архіву складали 13 працівників. Як уже згадувалося, відступаючи з Києва, фашисти вивезли більшу частину фотонегативів на склі. Ми одержали їх із Дрездена і Відня уже в 1946, 1947 рр. (та й то не повністю).

Заново створений наприкінці 1943 р. кінофотоархів власного приміщення не мав і розміщувався в будинку Центрального державного історичного архіву по вул. Володимирській, 22а, де займав 13 кімнат. У кінці 40-х–50-ті рр. персонал архіву дорівнював 10–12 особам, у 1965 р. – 22, а у 1980 р. у новому приміщенні архіву працювали вже 85 співробітників. У цей

час тут зберігалось вже більш як 250 тис. фотонегативів на склі й плівці, 36 тис. одиниць зберігання кінодокументів, 13 тис. фонодокументів на магнітній стрічці, 5 тис. грамзаписів.

Звичайно, архів завжди мав певні труднощі з добором кваліфікованих наукових та науково-технічних кадрів, фахівців у галузі роботи з кіно-, фото-, фонодокументами. Цьому не вчили в жодному навчальному закладі. І лише 1976 р. на історичному факультеті Київського університету на кафедрі архівознавства було введено спецкурс "Кінофотофоноархіви".

Підвищення кваліфікації працівників архіву завжди відзначалося різноманіттям. Однією з форм такої роботи був щорічний курс лекцій, що супроводжувався практичними заняттями за спеціальним планом, із залученням лекторів – фахівців кіностудій, радіокомітету, НДКФІ та ін. Ми вивчали історію фотографії та кіно, фізичні та хімічні властивості плівки, її обробки, питання роботи з фото- та кіноапаратурою, різними контрольно-вимірювальними приладами та ін. Наші працівники стажувалися на кіностудіях та кінокопіювальній фабриці, виїздили з метою обміну досвідом до ЦДАКФФД СРСР, Держфільмофонду СРСР (Білі Столби Московської області), до НДКФІ.

Досвід роботи ЦДАКФФД СРСР ми широко використовували в роки становлення нашого архіву. Неоціненною була й допомога працівників цього архіву – вони ділилися з нами своїми методичними розробками, сприяли поповненню наших фондів оригіналами та копіями документів української тематики та ін. Водночас і ми використовували лише найкраще і найкорисніше, вносячи свої корективи до методики роботи, форм обліку та ін.

Г.С.Пшеничний надзвичайно скрупульозно ставився до питань підвищення ділової кваліфікації та виховання кадрів. Він вважав, що наукові співробітники архіву мають бути освіченими в усіх галузях знань, оскільки документи, з якими вони працюють, відбивають усі сторони життя суспільства і надзвичайно важливо правильно їх класифікувати, описати, донести до користувача. Саме тому ми завжди передбачали своїми планами відвідання музеїв, виставок, перегляд документальних фільмів. Дбали ми й про постійне ознайомлення з періодикою.

Під час відряджень до фотоархівів промислових підприємств ми завжди намагалися побувати безпосередньо в цехах, дізнатися про щось нове, цікаве. Так, на Макіївському, Дніпропетровському, Запорізькому металургійних заводах я на власні очі побачила заправку мартенівських печей, розливання сталі, роботу листопрокатних станів та ін. Я відвідала також цехи Новокраматорського машинобудівного заводу, турбінний зал Дніпрогесу та ін. На все життя запам'яталося й перебування у штреках шахти "Північно-Черкаська" № 2, розташованої в 40 км від Луганська, де я провела 6 годин – повну шахтарську зміну. Саме з того часу я вважалася в архіві спецом із фотодокументів цієї тематики.

Керівний та науковий склад архіву вже в той час відзначався стабільністю, а це – позитивний фактор роботи нашої установи.

Центральний державний кінофотофоноархів України (так він називається з 1992 р.) існує вже 54 роки. 35 років (1943-1978) ним керував Г.С.Пшеничний, 6 років (1978-1984) – О.М.Базанова, 6 років (1984-1990) – О.М.Коваленко. Ось уже 8 років архів очолює заслужений працівник культури України Н.М.Слончак.

Слід згадати й те, що за 8 довоєнних років існування ЦФКА змінилося чотири директори. Першим був П.Т.Маринчук (1934-1936), потім архів очолювали С.І.Прийменко (1936-1938), Лібман (три місяці 1938 р.), А.Є.Безуглий (1938-1941). Подальша доля цих осіб, на жаль, невідома.

Ніна Миколаївна Слончак прийшла до нас у 1965 р., після закінчення історико-філософського факультету КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Швидка, кмітлива жінка невдовзі опанувала премудрості нашої праці, її специфіку, поступово пройшла чи не всіма сходинками на шляху професійного зростання – від молодшого наукового співробітника до керівника архіву.

Про стабільність кадрів архіву свідчать такі цифри: 5 з 35 спеціалістів працюють понад 30 років, 10 – більш як 20 років, близько 10 – понад 15 років. До того ж, це переважно жінки. Чоловіки, за незначним винятком, не витримали, мабуть, випробування низькою платнею.

Усіх нас об'єднує цікава робота, відчуття корисності того, що ми робимо. А результатом нашої праці є передусім всебічне використання кіно-, фото-, фонодокументів – свідчень історії, духовного і матеріального життя суспільства.

Водночас ми розуміємо, що значна частина роботи архівістів завжди залишається в затінку, не є і не може бути предметом громадської уваги, і треба бути психологічно готовим до цього. Жінки – співробітниці архіву виходили заміж (деякі прийшли сюди вже одруженими), народжували дітей, окремі з них вже стали бабусями, та це не перешкоджало їм плідно й самовіддано працювати, виконувати службові обов'язки. Більшість із них обіймають в архіві керівні посади. Це Ніна Слончак, Людмила Пількевич, Софія Скарбовійчук, Антоніна Шелест, Ніна Топішко, Світлана Рижавська, Ганна Школьник, Лідія Ятченко, Галина Божук, Тетяна Думанчук, Наталія Щербакова, Лариса Малькова, Ольга Мисюкевич, Тетяна Шейка, Ірина Славінська. Кожна з них зробила чималий внесок у роботу по забезпеченню комплектування, схоронності та використання кіно-, фото-, фонодокументів, у розвиток архівної справи.

Людмила Броніславівна Пількевич, за фахом – викладач іспанської мови, працює в архіві з 1954 р. Обіймала посади наукового співробітника, завідувача відділу, заступника директора. Зараз вона головний архівіст – на ній тримається вся методична робота архіву. Нагороджена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. До речі, про нагороди. Архівістів, звичайно, не нагороджували так часто, як шахтарів, металургів, доярок, космонавтів. Разом із тим, Грамоти Президії Верховної Ради УРСР одержали Г.С.Пшеничний, Н.М.Слончак. Кавалерами Ордена Трудового Червоного Прапора стали Г.С.Пшеничний, О.М.Базанова. П'ять співробітників архіву відзначені знаком "Відмінник кінематографії". Це Г.С.Пшеничний, О.М.Базанова, Л.Б.Пількевич, Н.М.Слончак, С.М.Скарбовійчук. Шість працівників удостоєні знаком "Відмінник архівної справи": Г.С.Пшеничний, Н.М.Слончак, Л.Б.Пількевич, Т.П.Філіпова, А.М.Шелест, В.С.Шульга.

У 1988 р. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР було нагороджено сам архів.

Провідний архівіст Тамара Петрівна Філіпова працює в архіві майже 38 років. Через її руки пройшли сотні тисяч фотонегативів, з яких вона ретельно відбирала найцінніші, ті, що заслуговують на зберігання в архіві.

23 роки працювала у нас Олічка Полонська, завідувала кадрами й канцелярією. Її лагідний, урівноважений характер, позитивна енергетика сприятливо впливали на колектив. Її любили. На жаль, ця весела, життєлюбна жінка пішла з життя дуже рано, у 46 років. Ми її пам'ятаємо.

У фотолабораторії завжди працювали переважно чоловіки. Слід згадати її завідуючого у 40-60-х рр. Георгія Івановича Мінченка. Він чимало зробив для архіву – вносив і впроваджував різноманітні рацпропозиції щодо вдосконалення фотопроцесів. Безперечною заслугою Г.І.Мінченка є виготовлення для фототеки спеціальних карток на цупкому фотопапері з високоякісним зображенням з одного боку й описовою частиною – з другого, що замінили картки з наклеєними фотовідбитками. Це дало значний економічний ефект і водночас набагато поліпшило зовнішній вигляд каталога.

Пропозиція Георгія Івановича була сприйнята не відразу. Навіть Гордій Семенович – прихильник новаторських ідей, боявся, що нові картки швидко стануть непридатними для використання. Щоб прийняти остаточне рішення, ми включили частину нових карток до каталога і перевірили їх на міцність. Нове перемогло! Протягом кількох років картки каталога фотодокументів було повністю замінено – а було їх тоді вже 250 тисяч. Як результат – і економічний ефект, і естетика та зручність, і уникнення такого непродуктивного виду роботи, як виготовлення і наклеювання фотовідбитків.

1966 р. учнем Георгія Івановича став 19-річний Коля Курін. Невдовзі він пішов до війська, а потім знову повернувся до нас. Сьогодні він – інженер відеозапису. Важко підрахувати, скільки фотовідбитків різного розміру для каталогів, виставок, різноманітних експозицій виготовлено його руками.

Заслуговує на згадку й Іван Георгійович Штиюк, який понад двадцять років обіймав посаду завідувача науково-технічного відділу. Не буде перебільшенням зазначити: душею він буквально прикипів до архіву.

Г.С.Пшеничний виступив ініціатором створення фонду архівного кінофотолітопису, мета якого – зафіксувати всі найважливіші події в діяльності центральних архівів та Головархіву, відзняти нові споруди архівів, сховища та інші приміщення, дати уявлення про виробничі процеси. Ці зйомки проводили і Г.Пшеничний, і Г.Мінченко, і М.Курін, і Е.Колосов, і А.Мусейчук.

У архіві було створено фільми, які й досі викликають інтерес: “Архівіст України” (1962), “Радянське архівне будівництво на Україні” (1975), “XVI Международная конференция Круглого стола архивов” (1976).

Якось один із колишніх працівників Головархіву, спостерігаючи за Г.С.Пшеничним, який швидко пересувався по залу з кінокамерою, дещо зневажливо зауважив: “Директор, а бігає як хлопчик”. Добре, що Гордію Семеновичу не була притаманна така гординя. Він усе робив із захопленням, з горінням, тому й результати були.

Про Гордія Семеновича, його особистість, вміння горіти й водночас запалювати інших, домагатися поставленої мети, справжнє подвижництво можна говорити багато, та всіх цих слів буде замало, щоб повною мірою охарактеризувати цю людину.

Для нас він був не тільки вимогливим керівником, але й учителем, наставником, старшим товаришем. Любов до архіву та відданість йому передалися нам саме через нього. У 50–60-ті рр. різниця у віці давала йому право і полаяти нас, і подеколи підвищити на нас голос (саме так він

“розряджався”, як ми говорили). Із часом же, після опанування “специфіки”, ми вже стали однодумцями. Ми цінували його поради й зважали на його думку. Коли, наприклад, мені доводилося щось “творити” – ті ж методички або тексти наукових виступів, статей, я завжди хвилювалася – а що скаже Гордій Семенович? Його думка була вирішальною. Якщо він схвалював, це дійсно було непогано. А подеколи він говорив: “Гора народила мишу” (цей вислів був його улюбленим), а потім радив, що можна змінити, виправити, додати.

Про стосунки Гордія Семеновича з людьми – колегами, друзями, просто знайомими – говорити складно. Він був різним, іноді здавався непривітним або навіть грубим. Але це зовнішня сторона, оболонка. Насправді він був розумною, інтелігентною, скромною і доброю людиною, і до того ж – надзвичайно вразливою.

Його любили, але навіть і ті, хто не любив, як правило, поважали. Багатьом він допомагав, причому не тільки в роботі або побутових питаннях, адже його золоті руки вміли надзвичайно багато, але й у більш серйозних, життєво важливих ситуаціях, що подеколи могло навіть позначитися на його благополуччі. Йдеться передусім про загальну обстановку в державі в ті роки, тодішню ідеологічну систему. Люди, яким він допоміг свого часу, сподіваюсь, пам’ятають про це.

Чим для нього був архів? Усім – дітищем, домом, місцем роботи, духовним храмом, нескінченною любов’ю. Чи міг Гордій Семенович працювати десь в іншому місці? Навряд чи. Наприкінці 40-х йому пропонували очолити ЦДАКФД СРСР. Велика зарплата, квартира... Виїжджати з України він відмовився. Запрошували його і на один із заводів. Він лишився в архіві.

Зараз прийнято аналізувати, хто і як сприймав свого часу епоху, в якій нам довелося народитися, жити, працювати. Але не слід забувати, що всі ми зростали з усвідомленням думки: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек”.

Тепер, звичайно, все це сприймається абсолютно по-іншому, відбулася переоцінка цінностей. Між тим, Гордій Семенович уже тоді краще за багатьох із нас розумів потворність тоталітарного режиму, лицемірство компартійного керівництва. Він, зокрема, категорично заперечував соцзмагання в наукових установах, у тому числі і в архівах, доводив формальність цього заходу. Його за це неодноразово критикували. В архіві, звичайно, воно все ж проводилося, але займалися цим партійна та профспілкова організації. Найбільш близьким людям він висловлював уже тоді таку точку зору: країні потрібна багатопартійна система. Його ідеалом був Андрій Дмитрович Сахаров.

Гордій Семенович відразу сприйняв перебудову, демократію, реформи, розпад імперії, народження незалежної України. Пізніше брав близько до серця пробуксовування реформ, говорив, що навряд чи доживе до кращих часів. Так і сталося...

Уже в 60-ті рр. наш колектив був надзвичайно дружним. Нас ніби оминали плітки, інтриги, підсиджування. Пам’ятаю, тоді нам було дуже важко називати один одного на ім’я та по батькові, звертатися на “ви” (а директор вимагав). З часом це, звичайно, минуло, прийшло нове покоління, з’явилися різні вікові групи.

Усі ми часто бували разом: виїжджали до колгоспу (допомагали селу), бували в турпоїздках, зокрема до Білорусії, Прибалтики, Волгограда. Фотографії про ці тури увійшли до архівного фотолітопису. В одній із таких поїздок наша група зайняла перше місце у конкурсі на виконання українських народних пісень.

Нібито все це було зовсім недавно. Між тим, багато з нас, хто починав свій трудовий шлях в архіві, зустріли тут вже й свої 40, 50, 60...

Урочисто відзначав архів ювілеї шановного Гордія Семеновича – 70, 80. У цей час він працював уже не директором, а фотографом-реставратором. Винайшов машину для промивання негативів на склі та плівці. Усі негативи (понад 400 тис.) було піддано реставраційно-профілактичній обробці. Любив говорити, що доробляє те, чого не встиг зробити, будучи директором.

До 70-річчя Гордія Семеновича (1984) ми зробили альбом, до підготовки якого доклали всю свою фантазію, гумор, повагу і любов до ювіляра. Вітати його тоді прийшли представники Головархіву, інших архівів, друзі й шанувальники з кіностудій, радіокомітету, наші колишні працівники. Відбулося справжнє свято.

У 1994 р., у день чергового ювілею Гордія Семеновича, зал прикрашав його портрет у патріаршому вбранні: ми присвоїли йому звання “Патріарх архівної справи”.

Гордій Семенович був сумним – мучили хвороби. Через півтора місяці, на 81-му році життя, він відійшов у вічність. Нам однаково здається: надто рано.

У грудні 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України ЦДКФФА присвоєно ім'я Г.С.Пшеничного.

У МІЖНАРОДНІЙ РАДІ АРХІВІВ

В.С.ЛОЗИЦЬКИЙ,

заступник начальника Головархіву України,
член Виконкому Міжнародної ради архівів,
кандидат історичних наук

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО АРХІВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

(до 50-річчя Міжнародної ради архівів)

Міжнародна рада архівів (МРА) – всесвітня неурядова організація, що представляє інтереси архівів та архівістів, відзначає своє 50-річчя. Її історія тісно пов'язана з діяльністю створеної 1945 р. Організації Об'єднаних Націй, структура якої передбачила спеціалізовані установи, зокрема Комітет з питань освіти, науки, культури – ЮНЕСКО.

Саме в цей період президент Асоціації американських архівістів, Національний архівіст США Солон Бак, враховуючи повоєнні тенденції міжнародного співробітництва, підготував меморандум під назвою “Проект програми Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в галузі архівної політики”, який передбачалося обговорити на першій сесії Національної комісії ЮНЕСКО у вересні 1946 р. Документ визначав напрямки майбутнього міжнародного архівного співробітництва, а також заходи щодо створення міжнародної асоціації архівістів. Ці ідеї були оприлюднені у зверненні, з яким С.Бак виступив 24 жовтня 1946 р. на 10-му щорічному з'їзді Товариства американських архівістів (згодом воно було опубліковане в журналі цього Товариства під назвою “Єдиний світ архівістів”). У ньому наголошувалося: постала нагальна необхідність створення адміністративного органу для управління зростаючим швидкими темпами міжнародним архівним співтовариством.

Невдовзі в Парижі було скликано першу генеральну конференцію ЮНЕСКО. На ній і було прийнято рішення про підтримку ідеї створення професійної організації архівістів. При взаємодії з ЮНЕСКО на цю організацію покладалися передусім завдання щодо розробки проблем управління архівами, створення умов для широкого доступу до документів і обміну їх копіями. У листопаді 1947 р. ЮНЕСКО на своїй черговій генеральній конференції в Мехіко підтвердила попереднє рішення щодо підтримки створення міжнародної організації архівістів і асигнувала 4 тис. американських доларів на проведення наради провідних архівістів, яка мала розробити конкретний план подальших заходів¹.

На спеціальному засіданні, скликаному у червні 1948 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі, в якому взяли участь делегати Чехословаччини, Фран-

ції, Італії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, Англії та США, було обговорено проект Тимчасового статуту міжнародної архівної організації, розроблений американськими фахівцями. Він передбачав, що всі архівні установи, асоціації та організації мають право членства й право голосу. Індивідуальним членам надається право висловлювати свої думки, але не голосувати. Як і передбачалося, це питання викликало найбільшу дискусію. Більшість учасників конференції, в тому числі й експерти ЮНЕСКО, наполягали на пріоритеті виключно офіційних делегацій країн-учасниць, представники яких і користувалися б правом голосу. З урахуванням цієї думки було внесено поправку обмежуючого характеру щодо статусу членів організації. Інші положення проекту статуту змін не зазнали. Так 50 років тому з'явилася на світ Міжнародна рада архівів.

У перші роки діяльності МРА її головним завданням було визначено організацію обміну інформацією між архівістами та їх співпраці, а найбільш прийнятним і дійовим способом досягнення цієї мети визнали скликання періодичних конгресів.

Франція не лише дала МРА двох перших президентів і допомогла створити її секретаріат, а й взяла на себе відповідальність за підготовку I Міжнародного конгресу архівів, який відбувся в Парижі влітку 1950 року. У французькій столиці зібралися 350 архівістів із 24 країн світу, в тому числі й представники німецьких та іспанських архівів, які не отримали офіційного запрошення, але взяли участь у роботі конгресу за власним бажанням. На жаль, радянські архівісти, зокрема українські, не з власної вини були ізольовані від міжнародного архівного співробітництва і не брали участі в організації МРА й роботі I Конгресу архівів.

Відомий російський архівознавець професор Є.В.Старостін, пояснюючи ігнорування СРСР можливості входження до МРА на науковій раді Росархіву, присвяченій 50-річчю її утворення, висловив думку, що “на те були вагомні причини. “Холодна війна” набирала обертів. Сфера діяльності ЮНЕСКО и МРА співпадали тоді з контуром Західної Європи плюс США. “Архівний ландшафт” за її межами, на думку деяких західних архівістів, становив собою “дикі місця з деякими зачатками прогресу”². З таким поясненням важко погодитися. По-перше, активний учасник організації МРА Джошуа Енвере, на слова якого посилається Є.Старостін, говорив не про Західну Європу, а в цілому про всю Європу, в тому числі й Східну. По-друге, слова “дикі місця з деякими зачатками прогресу” стосувалися окремих країн Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Африки, розвиток архівної справи в яких і на сьогодні є однією з проблем МРА, і жодною мірою не СРСР – могутньої, індустріально розвиненої держави, яка мала добре організовану й централізовану архівну систему. Навпаки, керівництво МРА усвідомлювало, що без участі радянських архівістів, зокрема українських, діяльність Міжнародної ради архівів буде неповноцінною. Підтвердженням цієї думки є листи з МРА, що надходили до Архівного управління МВС України, його начальника Семена Пількевича. Так, директор архівів Франції, голова Комітету запрошень і Комітету програми МРА Шарль Бробан ще 7 лютого 1950 р., тобто напередодні скликання I Міжнародного конгресу архівів, інформуючи С.Пількевича про порядок дня конгресу, наголошував: “Ваше співробітництво в цій справі вкрай необхідне”.

6 травня 1950 р. до Архівного управління України надійшло повторне запрошення взяти участь у роботі Міжнародного конгресу архівів, уже за підписом Президента Міжнародної ради архівів Шарля Самарана. У цьому листі він повідомляв С.Пількевича про заходи, вжиті з початку створення МРА, та питання, що виносилися на розгляд Конгресу, зокрема про ратифікацію Тимчасового статуту МРА, квоту делегатів від кожної країни, розмір внесків і т.п. Водночас Ш.Самаран просив С.Пількевича терміново повідомити МРА про наміри України щодо членства в Раді³.

На жаль, всі намагання керівництва МРА залучити Україну до міжнародного архівного співробітництва виявилися марними. Та інакше в той час і не могло бути. І причини ігнорування можливостей вступу до МРА мали не зовнішній, на чому наполягає Є.Старостін, а передусім внутрішній характер. Політика сталінського тоталітарного режиму, самоізоляція, закритість суспільства до мінімуму обмежували міжнародне співробітництво і контакти наших людей з іноземцями. Україна де-юре нібито була суверенною державою (зі своїм Міністерством закордонних справ, із членством в ООН і ЮНЕСКО та ін.), а де-факто без погодження з Москвою не могла вступити до Міжнародної ради архівів. Неодноразові звертання Міністра внутрішніх справ УРСР Т.А.Строкача (архіви підпорядковувалися тоді МВС) до ЦК Компартії і Уряду республіки з проханням вирішити питання про вступ Архівного управління МВС до МРА не мали успіху. І лише в середині 50-х рр., у період так званої хрущовської “відлиги”, питання про участь радянських і, зокрема, українських архівістів у роботі МРА нарешті вирішилося позитивно. 8 лютого 1956 р., відповідно до постанови ЦК КПРС від 19 січня 1956 р., Президія ЦК Компартії України ухвалила постанову, згідно з якою Архівному управлінню Міністерства внутрішніх справ УРСР дозволялося повідомити Президента Міжнародної ради архівів про згоду вступити до цієї організації. Постановою було також затверджено українську делегацію на III Міжнародний конгрес архівів у складі трьох осіб: С.Д.Пількевича – начальника Архівного управління МВС України, П.І.Павлюка – заступника директора по партархівах Інституту історії партії ЦК Компартії України, філіалу ІМЕЛС при ЦК КПРС, Г.С.Сизоненка – директора облдержархіву УМВС Львівської області⁴.

25 серпня 1956 р., напередодні відкриття III Міжнародного конгресу архівів, відбулося засідання Генеральної асамблеї, на якому Архівне управління України було офіційно прийняте до МРА. З цього часу фактично й розпочалася активна робота українських архівістів у цій міжнародній організації⁵.

Уже другого дня роботи III Міжнародного конгресу архівів глава української делегації С.Пількевич виступив із доповіддю “Про відбір архівних документальних матеріалів для постійного зберігання”, в якій висвітлив систему проведення експертизи наукової й практичної цінності документів українськими архівістами.

Незважаючи на те, що українські представники входили до складу делегації СРСР, їх голоси, наскільки дозволяли обставини за тих часів, можна було почути. Семен Пількевич, а згодом і Олександр Мітюков завжди виступали на міжнародних архівних форумах як представники саме українських архівістів, ділилися їх досвідом і проблемами з різноманітних питань архівного будівництва в республіці.

Водночас керівництву Архівного управління України нерідко доводилося буквально виборювати своє право на участь у роботі міжнародних архівних форумів. Оскільки представники України входили до складу загальносоюзної делегації, витрати на їх перебування за кордоном проводилися з валютних асигнувань на утримання всієї делегації загалом. Напередодні ж V Міжнародного конгресу архівів, що мав відбутися в Брюсселі 1-5 вересня 1964 р., з Головархіву СРСР до Києва надійшов лист, в якому повідомлялося, що кошти на поїздку до Брюсселя начальника Архівного управління (з 1962 р. – при Раді Міністрів УРСР) С.Пількевича у складі загальносоюзної делегації не передбачені⁶.

Склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, Україна як член МРА без дозволу Москви не могла створити власної делегації архівістів на Міжнародний конгрес, а, з іншого, для її представників не виділялися кошти у складі загальносоюзної делегації. Схоже було, що архівісти України не братимуть участі в Брюссельському конгресі, як вони не були учасниками міжнародних конференцій “Круглого столу архівів” у Мадриді, Лісабоні й Будапешті, хоча й отримали офіційні запрошення.

У цій ситуації керівництво Архівного управління було змушене звернутися до Ради Міністрів УРСР з проханням розглянути питання про забезпечення поїздки делегата України на V Міжнародний конгрес іноземною валютою. Слід віддати належне Уряду, який доручив Міністерству фінансів України профінансувати участь представника республіки в складі загальносоюзної делегації в V Міжнародному конгресі архівів⁷.

На одній із секцій цього конгресу С.Пількевич виступив з доповіддю про досягнення архівістів України у сфрагістиці, де зосередив увагу на описанні й зберіганні печаток, які підтверджують вірогідність і юридичну силу того чи іншого документа. Його виступ викликав значний інтерес до досліджень, здійснюваних архівістами України в галузі сфрагістики. Делегати з різних країн виявили бажання обмінятися науковими працями з цього питання.

Діяльність українських архівістів у Міжнародній раді архівів завжди була плідною, вони брали активну участь в обговоренні багатьох актуальних проблем міжнародного співробітництва в галузі архівної справи, вносили цікаві й корисні пропозиції з питань архівознавства, археографії, сфрагістики і т.п.

Така позиція України, налаштована на серйозну співпрацю з архівістами світу, заслужено здобула їй велику прихильність і авторитет у міжнародній архівній спільноті, а також керівництва МРА, значною мірою спричинила проведення XVI Міжнародної конференції “Круглого столу архівів” у м. Києві 2-5 вересня 1975 р. Принагідно слід зазначити, що в СРСР архівне зібрання такого масштабу взагалі проводилося вперше.

За кількістю країн-учасниць на той час це була найбільш представницька міжнародна конференція архівістів. У її роботі взяли участь представники національних архівних служб 35 країн світу з 4 континентів та 7 міжнародних організацій⁸.

До програми роботи конференції було включено дві доповіді: підготовка, перепідготовка та просування по службі в архівах; архіви літератури і мистецтва. Були розглянуті також питання про проект єдиної архівної статистики, інформацію про діяльність МРА, звіт секретаря “Круглого столу архівів” та фінансовий звіт щодо бюджету МРА на 1974 рік та ін.

Учасникам і гостям конференції було надано можливість ознайомитися з діяльністю Головархіву та центральних державних архівів України, дістати уявлення про умови зберігання архівних документів, зокрема унікальних пам'яток XIII-XVIII ст., роботу дослідників у читальних залах тощо. Крім того, для них було організовано змістовні екскурсії, відвідання історико-архітектурних пам'яток українського народу. За відгуками іноземних учасників, засідання "Круглого столу" у Києві було одним із найкращих як за змістом, так і за формою проведення. Доречно у зв'язку з цим навести фрагмент листа Державного радника, почесного директора архівів Франції Гі Дюбока на ім'я начальника Головархіву О.Мітюкова: "Завдяки Вам цей "Круглий стіл" був найкраще організованим, аніж інші, які я знаю; робота була плідною. Ми збережемо хвилюючий спогад про нашу поїздку на Україну..."⁹

Підсумовуючи діяльність державної архівної служби України в Міжнародній раді архівів із середини 50-х до середини 80-х рр., можна зробити висновок, що українські архівісти, передусім керівники Архівного управління (з 1974 р. – Головного архівного управління) Семен Пількевич і Олександр Мітюков, гідно представляли інтереси України в МРА. Навіть за умов входження представників України до загальносоюзної делегації на всіх форумах МРА вони використовували найменшу можливість для пропаганди досягнень українських архівістів у різних галузях архівної справи, відстоювали інтереси України, зміцнювали дружбу і взаєморозуміння між архівістами нашої республіки та інших держав.

Події 1989-1991 рр., що докорінно змінили політичну ситуацію у світі, не могли не відбитися на МРА, на взаєминах України з цією міжнародною організацією. Фактично в ці роки сформувався і був уведений у дію спеціальний механізм інтеграції пострадянських, постсоціалістичних країн з їх автономною архівною системою до загальносвітових стандартів архівної справи, передусім у галузі професійної етики, використання документів, доступу до них.

Україна активно залучилася до всіх нарад та семінарів, що проходили під егідою МРА, зокрема з питань архівного законодавства (у Німеччині 1993 р.), інтеграції партійних архівів до державного архівного фонду (у Польщі 1994 р.), а також до беладжійських зустрічей – спеціальних семінарів з питань професійної етики архівістів, які проводились у 1995-1996 рр. Перед представниками України на цих нарадах і зустрічах стояло важливе завдання – донести до їх організаторів думку про недоцільність запровадження західного досвіду без відповідного вивчення, необхідність його відповідної адаптації до особливостей розвитку та традицій України, як і всіх постсоціалістичних країн. Думається, певним результатом таких роз'яснень став той факт, що проект Професійного кодексу етики архівістів, який розроблявся спочатку лише для Східної Європи, вже на XIII Міжнародному конгресі архівів обговорювався як документ, необхідний для всіх архівістів світу¹⁰.

Архівісти України схвально сприйняли затверджений на пекінському конгресі кодекс етики, оскільки він запроваджує високі стандарти поведінки архівістів, нагадує їм про професійну відповідальність за збереженість цілісності документів та сприяє суспільній довірі до архівістів. Найголовніша мета міжнародного кодексу етики архівістів – визначити

етичні норми, якими мусять керуватися всі, хто обрав для себе професію архівіста.

90-ті роки стали періодом активної участі України і в інших заходах МРА – європейських саммітах архівів та європейських конференціях, і це наочно демонструє входження архівної служби нашої держави до європейських структур МРА.

Окремий сюжет із цієї царини – наше ставлення до намагань Росії уконституювати архівне об'єднання країн СНД як територіальну групу МРА. Не заперечуючи загалом проти такого об'єднання, ми водночас, відповідно до Концепції зовнішньої політики України, всюди роз'яснюємо, що наша держава бере участь у роботі всіх міжнародних організацій як самостійна країна, а не в рамках будь-яких територіальних об'єднань. Більше того, Україна заперечує проти надання Співдружності Незалежних Держав статусу об'єкта міжнародного права. Разом із тим вона виступає за розширення й поглиблення двостороннього співробітництва між архівістами країн, що входять до СНД. (Протягом останніх років такі двосторонні угоди вже підписано Головархівом України з більшістю країн, що входили до складу колишнього СРСР.) Це було чітко продекларовано й на XIII Міжнародному конгресі архівів у Пекіні, що відбувся два роки тому, де, до речі, представника України було вперше обрано до Виконкому МРА.

Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок: українські архівісти, подолавши об'єктивні та суб'єктивні труднощі вступу до Міжнародної ради архівів, беруть у її діяльності найактивнішу участь. На всіх міжнародних конгресах архівів, засіданнях Генеральної асамблеї, міжнародних конференціях “Круглого столу архівів” і нарадах представники України завжди виступали з конструктивними, науково обгрунтованими доповідями й пропозиціями, пропагували досвід вітчизняних архівістів, відстоювали їх інтереси, що сприяло утвердженню поваги й авторитету до них з боку архівістів світу. А практичним результатом діяльності українських архівістів стало, серед іншого, утворення в структурі МРА двох комітетів: з питань сфрагістики та архівів літератури і мистецтв.

Досвід активної участі українських архівістів у діяльності МРА свідчить про необхідність подальшого розширення міжнародних зв'язків архівних установ України, їх інтеграції у світовий інформаційний простір, посилення нашого впливу на роботу Міжнародної ради архівів, Генеральної асамблеї, Виконкому, комітетів і комісій. Це – стратегічний напрям роботи всіх архівістів України, нинішніх і майбутніх, який може бути реалізованим більш ефективно за умови опанування ними іноземних мов.

У 50-ті роковини створення МРА слід обов'язково згадати виняткову роль у становленні цієї організації як професійного об'єднання архівістів світу її багаторічного Генерального секретаря Шарля Кечкеметі, який неодноразово бував і в Україні. Це надзвичайно толерантна, розумна, висококультурна й освічена людина, завдяки зусиллям якої МРА значною мірою стала авторитетною й впливовою недержавною міжнародною організацією.

Архівісти вважають покровителем своєї професії римського бога Януса. Згідно з римською міфологією, цей дволикий бог водночас споглядає як у минуле, так і в майбутнє. Напевно, дволикий Янус, з одного боку, символізує прагнення архівістів до збереження історичних першоджерел, а з іншого – до забезпечення дослідників нинішнього і майбутніх поколінь цими

важливими документами. Одним із основних напрямів діяльності МРА якраз і є сприяння архівістам у зберіганні документів, розширенні доступу дослідників до першоджерел.

¹ *Van de Broek Jan*. From Brussels to Beijing. XIII International Congress on Archives: Beijing. – 1996. – ІСА.

² *Старостін Євген*. Міжнародна рада архівів: шлях у півстоліття // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 1998. – Т. 3. – С. 138.

³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 530, арк. 18.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2390, арк. 14-15.

⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1019, арк. 29.

⁶ Там само, спр. 1816, арк. 203.

⁷ Там само, арк. 204.

⁸ Там само, спр. 2655, арк. 77.

⁹ Там само, спр. 2656, арк. 7-8.

¹⁰ *Архіви України*. – 1995. – № 1-3. – С. 88-91.

ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Ю.А.ПРИЛЕПІШЕВА

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ТА МІЖНАРОДНИХ ЗБІРНИКІВ ДОКУМЕНТІВ (кінець 50-х - початок 80-х рр.)

Документальні матеріали – основа більшості наукових досліджень. Але чи не в найбільшій залежності від стану розробки джерел перебуває розвиток саме історичної науки. Введення до наукового обігу нових архівних документів спричинює сприйняття історичних подій у новому ракурсі, сприяє розкриттю невідомих раніше сторінок історії людства.

Вагомий внесок у справу оприлюднення архівних документів зробили архівісти України. Однією з форм діяльності в цьому напрямі є використання архівними установами документів у публікаціях.

У період, який розглядається в цьому повідомленні, архівні установи України, на відміну від сьогодення, не мали змоги публікувати документи зі своїх фондів на власний розсуд, ті з них, які найбільш повно й правдиво висвітлюють її історичне минуле. Фактично уряд колишнього СРСР за допомогою союзного Головного архівного управління нав'язував архівним установам республік тематику збірників архівних документів, інших видань. Серед опублікованих українськими архівістами на той час документальних збірників близько 85% розкривали історію становлення радянської держави, робітничого та селянського руху, висвітлювали питання розвитку колишніх союзних республік за часів радянської влади. Лише 15% з числа підготовлених видань являли собою документальні збірники з історії України до 1917 р., путівники по центральних та обласних державних архівах, пофондові огляди, довідкову та навчальну літературу. Але, незважаючи на певну обмеженість та односторонність видавничої діяльності архівних установ України, вона відіграла чимале значення для розвитку історичної науки республіки.

Наприкінці 50-х рр. майже в усіх архівних установах України було повністю впорядковано великі масиви архівних документів, передусім – вивезені під час Другої світової війни до Казахстану та Східної частини Росії, а потім повернуті до попереднього місця зберігання. Оскільки впорядкуванню документів надавалося першочергового значення, всі сили архівістів було спрямовано на виконання цього завдання, а це, в свою чергу, гальмувало своєчасне виконання планів науково-видавничої діяльності архівних установ. Водночас видання документальних збірників згідно з термінами, зазначеними в планах, затримувалося через нестачу кваліфікованих кадрів, відсутність видавничої бази тощо. Та, попри всі труднощі, які виникали в архівістів України при виконанні цієї роботи, у 1956-1960 рр. вони видали 67 документальних збірників та продовжували працю ще над 47 збірниками,

передбаченими планом науково-видавничої діяльності архівних установ¹. Кількість опублікованих у журналах, газетах, інших періодичних виданнях статей і повідомлень, добірок архівних документів, підготовлених ними, збільшилася в 1960 р. порівняно з 1956 р. майже втричі.

Позитивним моментом у видавничій діяльності архівних установ стала публікація ряду робіт науково-довідкового характеру, серед яких слід відмітити "Генеральний опис Лівобережної України. 1765-1769. Показчик населених пунктів", "Словник польських скорочень", "Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI-XVII ст."

Для документальних збірників 50-х рр. характерним є більш широке виявлення документів, коли вивчалися вже не тільки місцеві архівні фонди, а й фонди центральних державних архівів інших республік колишнього СРСР. При потребі архівісти зверталися за допомогою й до архівних установ зарубіжних держав, здебільшого країн колишнього соцтабору. Зрозуміло, що листування про виявлення та обмін архівними документами з архівами зарубіжних країн перебувало під контролем Головного архівного управління СРСР. Уже на початку 60-х рр. переважна більшість центральних та обласних державних архівів брала участь у видавничій діяльності.

Процес переходу архівістів України до більш широкого використання документальних матеріалів архівних установ інших країн, участі в підготовці та виданні загальносоюзних та міжреспубліканських документальних збірників, обміну друкованими архівними виданнями та науково-довідковою архівознавчою літературою із зарубіжними архівами, бурхливий розвиток якого пригаданий саме середині 70-х рр., відбувався поступово, починаючи з 1946 р. Так, цього року до Архівного управління МВС Української РСР надійшов лист від Молдавського науково-дослідного інституту історії економіки, мови та літератури з пропозицією спільної підготовки документального збірника "Румунська окупація Бессарабії в 1918 р."². Тоді ж Архівне управління розпочало листування з архівними установами інших країн про обмін архівознавчою літературою. У липні 1946 р. на адресу Архівного управління республіки надійшов лист від Українського товариства культурних зв'язків із закордоном про поновлення перерваних Другою світовою війною обмінних зв'язків із зарубіжними науковими установами³. 1955 р. Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР передав цьому Товариству фотодокументи, необхідні для організації в Канаді музею І.Франка. На прохання Болгарсько-радянського музею було проведено виявлення документів про зв'язки російського та українського народів з болгарським народом; аналогічна робота проводилася й для Чехословаччини та Польщі⁴.

У 1956 р. архівісти Центрального державного історичного архіву УРСР у м.Львові виявили необхідні для видання документального збірника документи з історії Білорусі та передали заявникові ксерокопії цих матеріалів. У порядку обміну досвідом археографічного опрацювання документальних збірників до Архівного управління надійшов збірник "Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции", підготовлений Архівним управлінням МВС Азербайджанської РСР.

Поглибленню зв'язків архівістів України з колегами з республік колишнього СРСР сприяла їх участь у підготовці документальних збірників, тематика яких виходила за межі однієї республіки, як це сталося, напри-

клад, під час підготовки документальних збірників “Народное ополчение и партизаны в Отечественной войне 1812 г.”, “Документы внешней политики СССР”, “Индустриализация Казахстана”, “Страна целине”, “Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции”, “Письма советских людей с фронтов и на фронты Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.” та ін.⁵

З року в рік розширювалися й зміцнювалися зв'язки між працівниками архівних установ України та архівістами зарубіжних країн. Це стало особливо помітним після вступу у 1956 р. Архівного управління МВС УРСР до Міжнародної ради архівів. У зв'язку з розширенням наукових зв'язків архівістів України з працівниками архівних установ зарубіжних країн створювалися реальні можливості одержувати від них копії архівних документів з історії України, які могли б поповнити її архівний фонд, збагатити документальну базу української історичної науки.

У 1957 р. з Угорської Народної Республіки було одержано фотокопії архівних документів для збірника документів “Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Закарпаття” (робоча назва збірника). Велося жваве листування з Дирекцією держархівів Швеції про надання листів Б.Хмельницького для документального збірника “Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр.”, який побачив світ у 1961 р.⁶

У зв'язку з відзначенням 300-річчя підписання Переяславської угоди та приєднання України до Росії було підготовлено й видано тритомний збірник під назвою “Воссоединение Украины с Россией”. Документи першого тому висвітлюють переважно економічне становище України в 1623-1648 рр.; документи другого й третього томів охоплюють період Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького 1648-1654 рр. Головне архівне управління СРСР сприяло виявленню документів цієї тематики в державних архівах Білоруської, Литовської і Молдавської республік (найбільша частина джерел перебувала на зберіганні, якщо не брати до уваги українських архівів, в Центральному державному історичному архіві БРСР та в його філіалі, Мінському обласному державному архіві⁷).

Продовжуючи публікацію документів з історії Визвольної війни 1648-1654 рр., Архівне управління УРСР та Інститут історії АН УРСР за участю польських істориків-архівістів підготували додатковий том архівних джерел з цієї тематики, в якому вміщено документи з польських архівів, - хроніки, універсали сейму Речі Посполитої, універсали короля й польських гетьманів, щоденники польського війська про битви під Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком та ін., реляції про воєнні події та реляції посольств, протестації, а також листування польського короля, магнатів і шляхти⁸. Ще в 1954 р. Польська Академія наук передала в Україну як дарунок з рукописного відділу бібліотеки у Кракові оригінали документів, грамот і указів російських царів Олексія Михайловича, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, а також універсали українських гетьманів Богдана і Юрія Хмельницьких⁹.

Збереглося чимало документів, що свідчать про військову та державницьку діяльність Б.Хмельницького. Листи й універсали гетьмана протягом століть неодноразово друкувалися в різних виданнях, але, як виявилось, не всі. Архівне управління УРСР разом з Інститутом суспільних наук АН УРСР підготували вже згаданий вище збірник “Документи Богдана Хмель-

ницького. 1648-1657". До нього вміщено всі наявні листи, універсали та накази Б.Хмельницького з архівів та бібліотек Української та Молдавської республік, Лені (града, Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини, Австрії). Усього було виявлено 475 документів, 107 з яких друкувалися вперше.

Як відомо, організація науково-видавничої діяльності архівів пов'язана з чималими труднощами, якщо ж це стосується відразу кількох архівних установ – ці труднощі подвоюються. Це пояснюється передусім тим, що археографічна діяльність кожної з архівних установ колишніх республік СРСР, а зарубіжних – тим більше, базувалася на власній археографічній школі, системі. Їм пригаманий різний рівень наукової підготовки фахівців, кваліфікації та ерудиції упорядників документальних збірників тощо. Все це схрещувалося й у досліджуваній період під час спільної роботи над виданнями, призводило до певних суперечностей. Ці аспекти обов'язково слід було враховувати й при доборі колективу упорядників. З огляду на це необхідно було також призначати відповідальним редактором авторитетну людину, фахівця цієї справи. Це ж стосувалося й складу редколегії, призначення відповідального за групу упорядників.

На теоретичній конференції Головного архівного управління СРСР, яка відбулася 13-15 жовтня 1959 р.¹⁰ за темою "Форми і види публікацій історичних джерел", зазначалося, що документальну базу загальносоюзних збірників здебільшого становили документи центральних архівів. Матеріали місцевих сховищ використовувалися в цих збірниках недостатньо, що впливало на їх загальний рівень. Вказувалося й на різнобічність у археографічному опрацюванні документальних матеріалів, недоліки в систематизації й розподілі документальних матеріалів, у тому числі між томами та ін.

У 60-70-х рр. у галузі виявлення документів до друку намітилася тенденція до охоплення якомога більшого числа архівів з метою отримання найбільш повної інформації про факти та події, які мали бути висвітлені в документальних збірниках. Цьому сприяла, з одного боку, установка на всебічне виявлення матеріалів, сформульована в нормативних документах Головного архівного управління СРСР, а з іншого – організація роботи над загальносоюзними та міжрегіональними виданнями.

Для цих років характерним є також подальше поглиблення масштабів участі архівних установ колишнього СРСР у міжнародних виданнях, що ж стосується України, то тут зміцніли стосунки передусім з архівними установами Польщі, Угорщини, Болгарії.

У 1957 р., напередодні відзначення 100-річчя Польського повстання 1863-1864 рр., між Академією наук СРСР і Польською Академією наук було укладено угоду, згідно з якою архівні установи спільно з науково-дослідними інституціями розпочали відбір документів і матеріалів до багатотомного видання про події згаданого періоду, а також ставлення прогресивних кіл країн Європи до цього повстання¹¹.

Зібравши документи, Архівне управління УРСР спільно з Інститутом історії АН УРСР підготували й видали збірник "Суспільно-політичний рух на Україні (1856-1864 рр.)" у двох томах, що увійшов як невід'ємна складова до радянсько-польської багатотомної публікації "Повстання 1863 р.". Виявлення документів до нього проводилося не тільки в архівах та бібліотеках, розташованих на теренах України, та в центральних архівах СРСР, а й у архівах Польщі, в Польській бібліотеці в Парижі та ін.

Архівісти України здійснювали виявлення документів до багатотомного загальносоюзного видання “Документы и материалы по истории польско-советских отношений”. До третього тому цього видання, який побачив світ у 1964 р., увійшли документи Львівського, Донецького та Дніпропетровського обласних державних архівів.

Велику роботу було проведено співробітниками архівних установ республіки по відборі документів до збірника, присвяченого дружнім, науковим та культурним зв'язкам народів СРСР із народом Чехословаччини у XVIII – XX ст.

У березні 1961 р. Архівне управління отримало від архівістів Познанського воєводства та Генеральної дирекції державних архівів Польщі як дарунок 16 томів публікацій “Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej z Archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie (Акти городські та земські періоду Речі Посполитої з так званого Бернардинського архіву у Львові)”, які було передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву УРСР у м.Києві¹².

У 1968 р. українські архівісти, згідно з рішенням колегії Головного архівного управління СРСР від 28 лютого 1968 р.¹³, розпочали роботу над виявленням документів до серії документальних збірників за темою “История культурного строительства в СССР”.

Згідно із затвердженим планом науково-видавничої діяльності архівних установ УРСР, архівісти республіки працювали спільно з архівістами Вірменської та Узбецької республік над документальними збірниками “Украино-армянские связи в XVII в.” (видано в 1969 р.) та “Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941-1945 гг.” (видано в 1968 р.). Слід зазначити, що до вказаних збірників увійшли документи не тільки архівних установ вказаних вище республік, центральних архівів СРСР та Інституту давніх рукописів ім. Маштоца у Єревані – “Матенадаран”, а й зарубіжних країн. Так, до збірника, присвяченого україно-вірменським стосункам, було взято копії документів з Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві.

Широта виявлення документальних джерел характеризує більшість видань, підготовлених українськими архівістами в 60-х – на початку 80-х рр. Як відзначив рецензент документального збірника “Гайдамацький рух на Україні в XVII ст.” Д.Я.Дашкевич, значною заслугою упорядників цього видання стало саме визначення місця зберігання документів, залучених при підготовці збірника, котрі використовувалися дослідниками гайдамацького руху сто років тому¹⁴. У збірнику вміщено документи з фондів колишніх Центрального державного архіву Радянської армії, Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, Архіву МЗС СРСР та Центрального державного історичного архіву УРСР.

У 70-х рр. видавнича діяльність архівних установ України значно активізувалася. Протягом 1970-1975 рр. було підготовлено до друку близько 62 збірників, 44 з яких (загальним обсягом 1124 друк. арк.) було видано саме в цей період, 9 – передано до видавництва, інші доопрацьовувалися. На сторінках журналів, зокрема “Вопросы истории”, “Вопросы истории КПСС”, “Український історичний журнал”, “Советские архивы”, “Архіви України”, за вказані вище роки було опубліковано понад 60 позитивних рецензій та відгуків на ці документальні збірники¹⁵.

Наприкінці 70-х рр. зміцнили та стабілізувалися творчі й наукові зв'язки центральних та обласних державних архівів України з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, інститутами секції суспільних наук АН УРСР, історичними кафедрами університетів та педагогічних інститутів, що сприяло піднесенню рівня документальних збірників на більш високий рівень.

Розширилася співпраця архівістів України та архівістів союзних республік, що спричинило збільшення чисельності спільних видань. Так, побачили світ документальний збірник "Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса. 1917-1972", підготовлений архівістами Донецького обласного державного архіву разом із кемеровськими архівістами; збірник "Плечом к плечу", присвячений подіям громадянської війни та Української революції на території Брянської, Гомельської, Чернігівської областей; "Хотинское восстание" (видано в Кишиневі в 1976 р.), підготовлений архівістами України й Молдавії, до якого увійшли документи не тільки з фондів державних архівів, а й Державного історико-краєзнавчого музею Молдавії в Кишиневі та Чернівецького краєзнавчого музею. Спільно з архівістами Молдавії було підготовлено до друку збірник "Советское строительство в левобережных районах Молдавии" (Кишинів, 1977).

У досліджуваний період представники Головархіву Української РСР (на початку 70-х рр. Архівне управління УРСР було перейменоване) брали участь у роботі XIII, XIV, XV Міжнародних конференцій "Круглого столу архівів", а також у міжнародній конференції з питань планування національної інфраструктури в галузі документації, бібліотек та архівів, які відбулися відповідно в Бонні, Люксембурзі, Оттаві, Парижі. На VII Міжнародному конгресі архівів, який відбувся в 1972 р. у Москві, Україну представляла делегація в кількості 26 чоловік. Три члени цієї делегації виступили на ньому з повідомленнями. 2-5 вересня 1975 р. у Києві відбулася XVI Міжнародна конференція "Круглого столу архівів", яку було підготовлено й проведено архівістами республіки. Це сприяло розширенню та зміцненню зв'язків працівників архівних установ України з архівістами із зарубіжних країн і певною мірою невдовзі спричинило збільшення кількості іноземних дослідників у архівах України. Так, тільки в 1970-1975 рр. у архівах республіки працювали 194 дослідника із зарубіжних країн, 66% з їх числа були керівниками та провідними спеціалістами зарубіжних державних архівних установ. Метою їх досліджень було, серед іншого, й вивчення досвіду українських архівістів у різних напрямках діяльності¹⁶.

Однією з форм міжнародного співробітництва для українських архівістів став взаємний обмін архівознавчою літературою та періодичними виданнями. В обмін на "Архіви України" до Головархіву УРСР майже регулярно надходили "Известия на държавните архивы" (Болгарія), "Archivní časopis", "Sborník archivních prací", "Slovenska archivistika", "Obchod ve světě" (Чехословаччина), "Archeion", "Kronika" (Польща), "Archivmitteilungen" (НДР), "Archivist", "Archivski vjesnik" (Югославія), "Léveltári leltarak", "Léveltári Szemle", "Léveltári közlemenyek" (Угорщина). За пропозицією Ягеллонського університету, що в Кракові, було розпочато обмін виданнями Головархіву УРСР та історичними працями, виданими університетом.

На адресу Головархіву надходили також путівники по архівних фондах, огляди, описи фондів, підручники з архівної справи, річні звіти про роботу,

каталоги виставок із Болгарії, Чехословаччини, НДР, Югославії, Італії, Канади, Франції¹⁷. Це сприяло ознайомленню з досягненнями та досвідом роботи архівних установ інших країн, вивченню складу та змісту фондів зарубіжних архівів.

У 1970 р. Головархів СРСР затвердив рішення колегії “О подготовке сборников документов совместно с зарубежными архивными и научными учреждениями”¹⁸. Спираючись на цей та інші нормативні документи та наявний досвід співпраці з архівними установами інших країн, архівісти України брали в цей період активну участь у підготовці спільних документальних збірників. Було виявлено, зокрема, документи до таких збірників: “Россия и болгарское национально-освободительное движение 1856-1876 гг.”, “Советско-болгарские отношения в 1948-1970 гг.”, “О советско-венгерских отношениях. 1948-1970 гг.”, “Советско-чехословацкие отношения. 1917-1945 гг.”, “Октябрь и болгарские интернационалисты”, “Документы и материалы из истории советско-польских отношений. 1945-1972 гг.”, “Из истории русско-американских (XVIII в. - 1917 г.) и советско-американских (1917-1973 гг.) отношений” та ін. Загалом по цих темах було виявлено близько 4 тис. архівних документів, виготовлено 1175 аркушів машинописних та ксерокопій, 445 кадрів мікрофільмів¹⁹.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. архівні установи України продовжували працювати над загальносоюзними та міжреспубліканськими документальними збірниками. Так, співробітники Київського обласного державного архіву разом з працівниками Державного архіву Московської області займалися виявленням та археографічною обробкою архівних документів до збірника “Братская дружба трудящихся Киевской области и Подмосковья”. Значну кількість документів було виявлено до документальних збірників “История Болгарской Коммунистической партии” (600 документів), “Русско-сербские отношения” (100 документів), “Октябрь и болгарские интернационалисты” (виготовлено 350 фото- та машинописних копій, понад 100 кадрів мікрофільмів)²⁰.

Співробітники центральних та обласних державних архівів України неодноразово виїздили у відрядження до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Канади, інших країн з метою виявлення документів з історії України, обміну досвідом, для участі в міжнародних наукових конференціях. Так, начальник відділу Полтавського облдержархіву В.Жук у 1976 р. провадила виявлення в державних архівах Болгарії документів за темою “Українська громадськість у російсько-болгарських зв'язках 60-70-х рр. XIX ст.”. Цього ж року французька делегація у складі керівника технічних служб Дирекції архівів Франції, головного редактора журналу Міжнародної ради архівів “Архівум” М.Дюшена та директора Архівного департаменту Бретані Ж.Шарпі²¹ ознайомила з організацією архівної справи на Україні, роботою архівних установ республіки, передусім видавничою діяльністю, тощо.

На початку 80-х рр. побачили світ збірники, підготовка яких розпочалася ще в середині 70-х років і до яких увійшли документи з архівів колишніх республік СРСР: “Боевое братство народов СССР. Дружба и героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне” (1984), “Братством сильны. О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР. 1917-1982” (1982), “Летопись единения. Сборник документов и материалов о вкладе трудящихся Донбасса

в экономическое и культурное строительство народов СССР. 1917-1982 гг.” (1986), “Сила братства. О дружбе и сотрудничестве трудящихся Брянской, Гомельской и Черниговской областей. 1946-1977” (1980).

Активізація видавничої діяльності архівних установ співпала з урізноманітненням типів публікацій, збільшенням числа не лише наукових, а й науково-популярних та навчальних видань. Порівняно з попереднім періодом (50-ті рр.) найбільшого поширення набули видові публікації, такий вид видань, як хроніка подій. До наукового обігу було введено значну кількість досі невідомих документів, які торкалися широкого кола питань.

Розширення масштабів виявлення документів було характерним на той час для більшості видань, незалежно від їх типу. Важливу роль відіграло чітке формулювання правил відбору документів для документальних збірників. Відбувалося становлення та утвердження методу комплексного висвітлення теми публікації за допомогою різнопланових документів. Було вже недостатньо використовувати для розкриття теми виключно документи директивного характеру.

Публікація неоднорідних за походженням та видом історичних джерел сприяла більш повному, всебічному розкриттю тем, за якими було видано документальні збірники. Водночас одним із головних недоліків, притаманних архівним виданням того періоду, була недооцінка окремих різновидів архівних документів при виявленні їх до збірників. Вимоги щодо всебічного висвітлення тем збірників ставили перед архівістами питання доцільності перевидання вже опублікованих раніше історичних джерел. Співробітники архівних установ України прагнули публікувати передусім невідомі документи й перевидавати лише ті з них, без яких буде порушено взаємозв'язок подій та відповідна схема розміщення документів. Саме таким чином було вирішено питання розміщення та публікації архівних документів при підготовці разом із польськими архівістами документального збірника “Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг.” (т.1-2)²².

Участь центральних та обласних державних архівів України у підготовці та виданні загальносоюзних та міжреспубліканських документальних збірників, а також збірників на основі документів, наданих зарубіжними архівами та за безпосередньою участю їх працівників, сприяла зміцненню зв'язків колег по професії, збагаченню фондів українських архівів, обміну досвідом не тільки в галузі видавничої діяльності, а й в інших сферах архівознавства, зокрема розширенню та удосконаленню археографічної методики. До того ж, стан та завдання видавничої діяльності архівів неодноразово обговорювалися на міжреспубліканських засіданнях працівників архівних установ України, Білорусії, Молдавії. Зокрема, у Києві такі засідання відбулися в 1964 та 1965 рр.

Участь українських архівістів у спільних виданнях була обумовлена значною мірою географічним розташуванням України та її історичним минулим. Минувшина України тісно пов'язана з історією Білорусії, Молдавії, Росії, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії та інших країн, тому зрозуміло, що певні джерела з їх історії опинилися в архівних фондах України і, навпаки, значний документальний масив з її історії зберігається у сховищах цих та інших країн.

Видавничій діяльності українських архівістів цього періоду притаманні, звичайно, й певні недоліки, про окремі з яких уже згадувалося вище і

значна частина яких характеризувала археографічну діяльність архівних установ республіки й у попередні роки. Так, архівісти не завжди розраховували свої сили при плануванні науково-видавничої діяльності, нерідко участь у підготовці загальносоюзних та міжреспубліканських, інших спільних видань негативно позначалася на підготовці до друку республіканських та місцевих документальних збірників, затримувала їх видання та ін.

Багато питань виникало при публікації в документальних збірниках документів, писаних кількома мовами, особливо при участі в їх підготовці зарубіжних архівів (у таких випадках документи, як правило, перекладалися на російську мову або поряд з оригіналом документа вміщували його переклад). Підготовлені Головархівом СРСР "Основные правила публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР" (1945 р.) та "Правила издания исторических документов в СССР" (1956 р.) та ті, що побачили світ пізніше, інструкції та методичні поради щодо публікації та археографічної обробки архівних документів не вирішували цих та деяких інших питань. Архівісти України, та й, мабуть, інших республік, намагалися виробити якусь обов'язкову для всіх архівних установ республіки методику публікації таких документів. Прикладом цього слугує, наприклад, дослідження проблем передачі тексту документів, писаних староукраїнською та іноземними мовами, проведене П. Фостик, про що йдеться в її статті "До питання про принципи публікації документів XIV-XVIII ст. на іноземних мовах", опублікованій на сторінках Науково-інформаційного бюлетеня Головархіву УРСР, а також розвідка "Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду" ("Історичні джерела та їх використання", К., 1964, вип. 1).

Свою негативну роль відігравали й відсутність власної поліграфічної бази для друкування збірників, недостатнє матеріально-технічне забезпечення архівів, незадовільне комплектування архівних установ кадрами.

Попри всі ці ускладнення та невирішені проблеми, завдяки копійчкій праці археографів різних країн, до наукового обігу було введено чимало невідомих документів, які дозволили глибше дослідити ряд важливих проблем історії українського народу на широкому історичному тлі, у загальному контексті європейської історії.

Зміцнення зв'язків між архівними установами України, Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі, Болгарії, Чехословаччини та інших країн створило реальні можливості щодо обміну копіями архівних документів, отримання документів архівної "Україніки", які значно поповнили архівний фонд республіки, розширили джерельну базу української історичної науки. Зміцнення зв'язків з архівістами цих країн створило передумови й для обміну періодичними виданнями, збірниками, довідниками, путівниками та іншою архівознавчою літературою, хоча й не досить регулярного.

Значно ширше виявлення історичних джерел до збірників та використання при їх упорядкуванні архівних документів зі сховищ зарубіжних країн сприяло більш інтенсивній роботі архівістів республіки над удосконаленням методів археографічної обробки документів, особливо з тих питань, які були недостатньо розроблені в нових редакціях союзних правил публікації історичних документів. Значну увагу, зокрема, було приділено проблемам виявлення, відбору документів та складання науково-довідкового апарату, передачі тексту документів, писаних не російською мовою.

Усе це загалом дає підстави зробити висновок: архівісти республіки, беручи участь у підготовці наукових видань спільно з архівістами колишніх республік СРСР та зарубіжних країн, попри всі недоліки в цій нелегкій праці, ставили перед собою мету ліквідувати існуючі прогалини у висвітленні минувшини України за допомогою нових документальних публікацій, у міру своїх сил працювали над її здійсненням.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1442, арк. 67-68.

² Там само, спр. 183, арк. 20.

³ Там само, спр. 183, арк. 51.

⁴ К итогам научно-издательской работы государственных архивов УССР за 1951-1955 гг. // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1956. – № 1(23). – С. 7.

⁵ Кузьменко В.В. Інтернаціональні зв'язки архівних установ УРСР // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1963. – С. 75.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1208, арк. 12.

⁷ Бутич И. К 300-летию присоединения Украины к России // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1952. – №1(11). – С. 13.

⁸ Бутич І.Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР // З історії архівного будівництва на Україні. – Харків, 1958. – С. 40.

⁹ Кузьменко В.В. Названа праця. – С. 80-81.

¹⁰ Хроніка // Научно-информационный бюллетень АУ УРСР. – 1959. – № 4(38).

¹¹ Кузьменко В.В. Названа праця. – С. 80.

¹² Там само. - С. 81.

¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2122, арк. 5-5зв.

¹⁴ Дашкевич Я.Д. Гайдамацький рух на Україні в XVII ст. – Київ, 1970 // Український історичний журнал. – 1971. – № 1. – С. 140-142.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2614, арк. 34-35.

¹⁶ Там само, спр. 2614, арк. 51.

¹⁷ Там само, арк. 51-52.

¹⁸ Там само, спр. 2245, арк. 30-31зв.

¹⁹ Там само, спр. 2614, арк. 51.

²⁰ Там само, спр. 2687, арк. 40.

²¹ Там само, арк. 39.

²² Археографическая деятельность архивных учреждений союзных республик (1918-1975 гг.). – Труды ВНИИДАД. – Т. X. – М., 1979. – С. 214.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ В АРХІВАХ

І. Б. МАТЯШ,
кандидат історичних наук

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ОДЕСІ: ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

Діяльність Одеського археологічного інституту – маловідома сторінка української історіографії. Причиною того є, скоріше всього, не короткий термін існування цієї інституції (1921-1924) або моральні чи фізичні репресії щодо істориків та історії України періоду тоталітаризму (хоч такі, безумовно, мали місце), а незатребуваність вітчизняного наукового потенціалу для підготовки висококваліфікованих фахівців у зв'язку з жорсткою централізацією архівної освіти починаючи від середини 1930-х років. Проте створені вченими-ентузіастами Київський¹ та Одеський² археологічні інститути за сприятливих умов могли б стати конкурентоздатними теоретико-методологічними та навчальними центрами в галузі архівної справи, спроможними репрезентувати нашу державу на європейському й світовому рівнях. Свідченням цього є масив документів, що відклалися у фондах державних архівів України та приватних колекціях. Якщо джерела з історії створення та діяльності Київського археологічного інституту складають багатоаспектний репрезентативний комплекс³, то в джерельній базі історії Одеського археологічного інституту прогалини очевидні. Відтак неоціненне значення для дослідження означеної проблеми мають документи, виявлені у фондах р-150 “Одесская губернская инспектура народного образования” та р-1395 “Одесский Губернский Комитет специально-научного и профессионально-технического образования” Державного архіву Одеської області та фонді р-1187 “Київський археологічний інститут” Державного архіву Київської області. Кожна знахідка в архіві додає нові факти до історії фундації в Одесі археологічного інституту, розширюючи тим самим уявлення про можливість створення в Україні ще на початку 1920 р. власної системи архівної освіти. Сучасні проблеми підготовки та післядипломної освіти архівістів спонукають до виваженого, об'єктивного, незаангажованого висвітлення внеску названих освітянських установ до архівного будівництва України.

Нечисленні архівні та друковані джерела засвідчують, що ініціатива створення на узбережжі Понта Евксінського окремого вищого навчального закладу для підготовки архівістів, археологів та музеєзнавців – Одеського археологічного інституту або Археологічного інституту Півдня України (далі – ОАІ) – належить представникам Одеського товариства історії і

¹ Автор висловлює вдячність директорові Державного архіву Одеської області В.М.Мальченку за сприяння в дослідженнях.

старожитностей: Ю.Г.Оксману, Є.П.Трифільєву, Б.В.Варнеке, М.І.Мандесу, О.Я.Шпакову, С.С.Дложевському та ін. Немає сумнівів у тому, що ця смілива ідея виникла значно раніше, адже одеська наукова громадськість була достойно представлена на XI Археологічному з'їзді в Києві (1899 р.), де вперше було висловлено думку про створення на теренах України "архівної професури" чи археологічного інституту, подібного до Петербурзького. Учасниками цього поважного зібрання від Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей, Імператорського Новоросійського університету та його Історико-філологічного товариства були О.Л.Берт'є-Делагард, М.П.Істомін, В.М.Істрин, А.А.Кочубинський, П.А.Лавров, І.А.Линниченко, А.В.Лонгинов, А.І.Маркевич, П.А.Маврокордато, О.А.Павловський, Є.Р.фон-Штерн, І.М.Шеймін, Х.П.Ящуржинський. Обговорення проблеми підготовки кадрів для архівів, музеїв і бібліотек також і на XII Археологічному з'їзді (Харків, 1902) не могло залишити байдужими представників української наукової еліти.

Пропозицію щодо створення археологічного інституту на Півдні України – "Одеського інституту дослідження старожитностей" (вересень 1918 р.) висунув приват-доцент Новоросійського університету по кафедрі теорії та історії мистецтв, учений секретар Російського археологічного інституту в Константинополі М.Окунев. Інститут пропонувалося створити як науковий заклад для дослідження старовини, практичної і наукової підготовки фахівців-археологів; обумовлювалася можливість злиття майбутнього інституту з константинопольським. Про завдання інституту як навчального закладу (крім проведення короткотермінових курсів) не йшлося, як і не було згадки про підготовку архівістів чи бібліотекарів⁴. Попри детальне обґрунтування засад фундації інституту та підтримку проекту міністром освіти Гетьманського уряду П.І.Холодним, його не було втілено. Згодом О.Л.Берт'є-Делагард, І.А.Линниченко та А.І.Маркевич стали почесними членами Київського археологічного інституту, котрий розпочав науково-навчальну діяльність після тривалого організаційного періоду восени 1918 р. Серед інших вітань у день відкриття 3 листопада 1918 р. фундатори КАІ отримали за підписом проф. Б.В.Варнеке від Одеського товариства історії і старожитностей лаконічну телеграму такого змісту: "Приветствуем. Желаем процветания". Досвід киян спонукав одеситів до дій. Крім того, варто згадати, що один із промоторів створення ОАІ Ю.Г.Оксман не лише був активним співробітником бібліотечно-архівного відділу під керівництвом В.Л.Модзалевського, де також визрівали плани створення вищого навчального закладу для підготовки архівістів, а й мав досвід роботи в Петербурзькому археологічному інституті (1919 р.).

Сприятливі умови для позитивного вирішення питання організації ОАІ виникли лише на початку 1920 р. Створення в Одесі історичного архіву, до якого долучилися Ю.Г.Оксман (він-таки очолював 1920-1923 рр. і Одеське губернське управління), Є.П.Трифільєв, А.В.Флоровський, В.В.Стратен, О.О.Рябінін-Скляревський, вимагало висококваліфікованих фахівців-архівістів. Надзвичайно гострою була також проблема кадрового забезпечення музеїв та бібліотек. Відтак узимку 1921 р. "Доповідна записка з питання про фундацію в м. Одесі археологічного інституту" була подана ініціативною групою професорів вищої школи Одеси (археологів, етнографів, архівістів та археографів) до Педагогічного відділу Одеського

губернського комітету спеціально-наукової і професійної освіти (Губпрофосу). У документі всебічно й переконливо обґрунтовувалася необхідність фундації вищого навчального закладу для підготовки архівістів, музеєзнавців та культурологів. По-перше, створення такої інституції, згідно з текстом записки, вимагала величезна кількість на території Одещини невивчених археологічних пам'яток – “культурно-історичних скарбів України”. По-друге, спеціальна установа для зберігання і дослідження унікальних архівних документів – Одеський історичний архів, щойно створений на базі архіву Новоросійського генерал-губернатора, потребувала кваліфікованих фахівців. По-третє, “создание местного археологического института было бы залогом того, что культурно-исторические ценности не будут уходить с территории Украины, попадая в Петроград или обогащая музеи Германии, как это имело место в недавнем прошлом”⁵. Кожна з названих обставин була доволі вагомим аргументом, а в комплексі вони давали підстави ініціаторам наполягати на терміновості створення “в інтересах української науки і культури” такого інституту саме в Одесі як найкрупнішому культурному й економічному центрі Півдня України. В цьому документі дуже стисло викладалася й концепція діяльності майбутнього інституту. Він мав створюватися як вища професійно-технічна установа з двома відділеннями (археологічним і археографічним) та трирічним курсом навчання для наукової, а “особливо для практичної підготовки”⁶. Відтак планувалося приділяти більше уваги саме цій проблемі. Визначалися й “прекрасно обладнані лабораторії для техно-практикуму”: Обласний історико-археологічний музей, Обласний історичний архів, а також добре відомі археологам місцевості: Парутино, Усатово, Березань та ін.

Детальніше принципи організації та роботи ОАІ розглядалися в положенні про археологічний інститут у м. Одесі та пояснювальній записці до положення⁷. Насамперед уточнювався статус установи – “вищий спеціальний учено-навчальний заклад”, принципи відбору викладачів (“особливо кваліфіковані фахівці”) та прийому слухачів (такі, що досягли 18-літнього віку й закінчили загальноосвітню школу – приблизно по 100 на кожне відділення). Обумовлювалася й можливість відкриття при інституті річного підготовчого відділення. Після дворічного курсу слухачі, склавши іспити й отримавши диплом спеціаліста-техніка з археології, архівознавства, музеєзнавства чи етнографії, могли працювати самостійно. При цьому, за бажанням, вони мали право продовжити навчання на третьому курсі – “для вироблення наукової кваліфікації” за принципом французької вищої школи: шляхом поглиблення теоретичних знань з обраного фаху та дослідження окремої наукової теми.

Зважаючи на переконливість доводів фундаторів ОАІ (та багато в чому завдяки сприянню керівника Одеського губернського відділу народної освіти – В.П.Потьомкіна) уже в березні 1921 р. Губпрофосом було створено “Комісію з організації в м. Одесі Археологічного інституту”, котра без зайвих зволікань підготувала необхідні документи. Навчальний план Одеського археологічного інституту розроблявся з урахуванням світового досвіду (Німеччини, Австрії, Франції) в цій галузі, а також принципів роботи Петербурзького, Московського та Київського археологічних інститутів, і водночас – унікальних особливостей регіону. Відтак “для вироблення

наукового світогляду в цілому” до навчального плану було включено теорію еволюційних вчень, а з огляду на важливість музеїв “як систематизованих сховищ культурно-просвітницьких експонатів” у організації позашкільної освіти – музезнавство. Для археологічного відділення планом передбачалося викладання 14-ти курсів: теорія еволюційних вчень, первісна археологія із загальною етнологією, антична археологія, геологія з палеонтологією, антропологія із антропометрією, українська археологія, українська етнографія, етнографія з фольклором і етнографія матеріальна з етнологією, історична географія, історія місцевого краю, українське мистецтво, епіграфіка, нумізматики, музезнавство, палеографія антична. План археографічного відділення забезпечував теоретичну та практичну підготовку вченого-архівіста й включав 9 основних курсів: теорія та практика архівознавства; правові старожитності; історія місцевого краю; історія установ України та Росії; археографія; джерелознавство історії України; книгознавство з практичними заняттями з бібліотекознавства; дипломатика, сфрагістика і геральдика; палеографія – кирилична, грецька та західна. Відповідно до переліку визначених до викладання дисциплін створювалися кафедри з правом розроблення спеціальних курсів та практикумів (постійних та епізодичних). Зокрема, на археографічному відділенні було організовано 8 кафедр: архівознавства, історії установ України та Росії, археографії, книгознавства з бібліотечною справою, правових старожитностей, джерелознавства, української історії, кириличної та західної палеографії, а також дипломатики, сфрагістики і геральдики. Надто важливим із практичної точки зору було включення до навчального плану мов, знання яких “потрібне археологу і архівісту південної України”: української, російської, польської, німецької, французької, латинської, давньо- та новогрецької, італійської, татарської, а також практикуму з фотографії, тонографії, консервації та реставрації пам’яток старовини й мистецтва та архівних документів, історії підрубок рукописів та археологічних пам’яток. У пояснювальній записці до положення про інститут наголошувалося на тому, що термін “український” має не вузьконаціональне значення, а вбирає й впливи Візантії, Заходу й Москви на Україну, оскільки “украинская культура является центром, вокруг которого сходятся пути преподавания отдельных дисциплин”⁸. Небезпідставним видається зауваження автора статті “К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения” С.Я.Борового, котрий ще юнаком прилучився до фундації ОАІ, щодо певної непродуманості й випадковості проекту навчального плану ОАІ (зокрема, відсутності загальноісторичних дисциплін). Опираючись на досвід російських та Київського археологічних інститутів, котрі набирали слухачів із закінченою вищою освітою, організатори ОАІ запозичили з їх навчальних планів і перелік основних дисциплін, не взявши до уваги, що до їх навчального закладу вступатимуть особи із середньою освітою. Архівні документи засвідчують, що помилки установчого періоду виправлялися вже в перші місяці існування інституту. Так, М.І.Мендес розпочав читання курсу історії Стародавньої Греції, а А.В.Флоровський – історії Росії та ін.

У положенні чітко визначалася мета діяльності створюваної інституції: а) наукове вивчення пам’яток старовини й мистецтва (первісних, античних, української та сусідніх культур – російської, білоруської, польської, а також

документальних джерел з історії місцевого краю); б) підготовка науково кваліфікованих фахівців у галузі археології, архівознавства, етнографії та музеєзнавства. Вказаній меті підпорядковувалися й завдання: а) викладання основних та допоміжних дисциплін переважно практичними методами, “непосредственно направленными на творческие трудовые процессы в области археологии, археографии и этнографии”; б) виявлення й розкопки археологічних пам’яток; в) виявлення й вивчення архівних документів з історії України, зокрема стосовно революційних, професійних та національних рухів; г) обстеження й вивчення етнографічних пам’яток України. Передбачалася також можливість “у межах дворічного стажу” прийому до аспірантури (без використання цього терміну) кращих студентів після трьох років навчання для підготовки до наукової та науково-викладацької діяльності. Планувалося видавати збірники праць викладачів і слухачів, влаштовувати виставки, надавати наукові відрядження тощо. Отже, програма діяльності була доволі чіткою й логічно побудованою.

Згідно з нею й розпочалася науково-навчальна діяльність ОАІ. Як свідчать архівні документи, у квітні 1921 р. новостворений інститут було підпорядковано педагогічному відділу Одеського губпрофосу, а в травні призначено ректора – Ю.Г.Оксмана та проректора – С.С.Дложевського. Відтоді було створено конкурсну комісію та оголошено конкурс на заміщення посад на всі кафедри обох відділень “в целях привлечения лучших научных и преподавательских сил”⁹. Виявлене нами у фондах Державного архіву Київської області оголошення про конкурс за підписом проректора С.С.Дложевського засвідчує пошуки керівництвом інституту досвідчених фахівців-викладачів не лише в Одесі, а й за її межами. Звернення до досвідченішого попередника – Київського археологічного інституту – було зрозумілим і логічним. На жаль, відомостей про те, чи відгукнувся хтось із київських колег на запрошення, не збереглося. Термін подання претендентами на вакантні посади заяв із додатком *curriculum vitae* та переліку наукових праць закінчувався 20 липня. А з серпня 1921 р. відповідно до особливого наказу Одеського губпрофосу інститут було відкрито де ж і як “вищий науково-навчальний та професійно-технічний заклад” для виконання планових науково-дослідних робіт та популяризації серед населення історичної минувшини¹⁰. Рік по тому, в серпні 1922 р., професори Б.В.Варнеке і Р.М.Волков доповідали Науковому бюро експертів про перші підсумки й перспективи роботи ОАІ. Як свідчать архівні джерела, робота інституту впродовж першого року існування була досить успішною. Це забезпечувалося насамперед тим, що за результатами “тщательно произведенных коллоквиумов” до вузу вступили передусім особи, котрі свідомо визначили свої інтереси в галузі археології та архівознавства (хоч їхня кількість лише наполовину досягла запланованої). Тому студенти “очень усердно посещали лекции, шедшие непрерывно, несмотря на холод, участвовали деятельно в практических занятиях и предоставленные ими рефераты и сданные весной зачетные испытания по отзыву факультетских Комиссий свидетельствуют о серьезных успехах большинства их”¹¹. Відчуваючи нестабільність становища ОАІ, доповідачі наголошували на необхідності створити умови для закінчення хоча б дворічного навчання (за крайньої потреби, навіть на факультеті політосвіти ІНО) цими студентами, адже вони б стали “корисними і вповні підготовленими працівниками

архівної і музейної справи". Як згадує С.Я.Боровий, серед слухачів ОАІ були майбутні відомі вчені: академік М.П.Алексєєв, професор С.М.Брейбург, історики: І.М.Троїцький, М.Л.Рубінштейн, Є.В.Сказін; економіст А.Ю.Шпірт та ін.

Доволі представницьким був і професорсько-викладацький склад, основу якого становили викладачі інших вузів, зокрема ІНО (що було характерним для освітянських процесів того періоду). Ректор інституту Ю.Г.Оксман викладав архівознавство, проректор С.С.Дложевський – стародавні мови та грецьку епіграфіку, Б.В.Варнеке – античну археологію, М.Ф.Болтенко вів практичні заняття і спецкурси з археології, Є.П.Трифільєв викладав слов'яно-російську археологію, О.Я.Шпаков – юридичні старожитності, О.Г.Готалов-Готліб – музеєзнавство, Р.М.Волков – українську етнографію й фольклор та ін. У перспективі планувалося збільшення кількості кафедр та штатних працівників інституту.

Проте ОАІ не вдалося проіснувати тривалий час у статусі самостійного навчального закладу. У зв'язку з черговими освітянськими реформами (реорганізацією створеного 1920 р. Одеського ІНО та 1919 р. – Українського учительського інституту) й рішенням створити на базі ІНО Музейно-бібліотечно-архівний факультет ОАІ було розформовано. Новому закладу прислужилися напрацювання ОАІ, а викладачі інституту продовжували працювати в ІНО. Єдиний випуск новоствореного факультету дав близько 20 співробітників для архівів, музеїв та бібліотек.

Таким чином, можна стверджувати, що зі створенням 1921 р. у Одесі археологічного інституту з'явився шанс (утім, не реалізований у цілому) організації систематичної планової підготовки кадрів для архівів, музеїв і бібліотек Півдня України, а надалі - післядипломної освіти та аспірантури. За умови тісної співпраці ОАІ з аналогічними інститутами в Києві, Москві та Петрограді результати його діяльності для архівного будівництва могли стати більш вагомими. Існування ОАІ в скрутних економічних умовах, безкорисливість фундаторів інституції та зацікавленість слухачів доводили важливість і перспективність цього навчального закладу. Попри короткий термін науково-навчальної діяльності, Одеський археологічний інститут не лише створив підґрунтя для розгортання роботи Музейно-бібліотечно-архівного факультету Одеського ІНО (історія якого теж була нетривалою), а й склав важливу сторінку історії архівної справи в Україні 1920-х років.

¹ Див. *Константинеску Людмила*. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту (Інформативне повідомлення) // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.103-123; *Матяш Ірина*. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. – 1998. – № 6(324). – С.53-74.

² Див. *Боровой С Я* К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. – М.: Наука. 1979. – С.96-101.

³ Див. *Матяш Ірина*. Джерельна база історії архівної освіти (Київський археологічний інститут) // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999. – С.81-91.

⁴ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ-Полтава, 1994. – С. 122-123; ЦДАВО України, ф. 2201, оп.1, спр. 1196.

⁵ Держархів Одеської області, ф. р-1395, оп.1, спр.92, арк.80.

⁶ Там само, арк.80 зв.

⁷ Там само, арк.83-85

⁸ Там само, арк.83.

⁹ Держархів Київської області, ф. р-1187, оп.1, спр.23, арк.110.

¹⁰ Держархів Одеської області, ф. р-1395, спр.319, арк.75; див. також: *Боровий С. Я.* К історії створення... – С.100.

¹¹ Держархів Одеської області, ф. р-1395, оп. 1, спр.3, арк.689.

“ОТДЕЛЬНОЕ МНЕНИЕ” ОПАНАСА СЛАСТЬОНА НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

За влучним виразом Івана Огієнка, “мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб”¹¹. Тож російська імперська влада, прагнучи протягом кількох століть повністю уярмити український народ, спрямовувала мовне законодавство так, щоб унеможливити вільний розвиток української мови.

Особливо ганебну роль у цьому відіграли царський указ 1721 р., Валувський таємний циркуляр 1863 р., “Емський указ” 1876 р. У одній зі статей, що відклалися серед вирізок з преси² та окремих примірників газет “Новое время”, “Полтавский вестник”, “Русские ведомости” за 1903, 1905 рр. у фонді О.Г.Сластьона в ЦДАМЛМ України (ф. 194, оп. 1, од.зб. 18), заборонні функції указу 1876 р. щодо української мови, яка вважалася “російським нарiччям”, характеризуються так: “Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить [...]”.

Все книги духовного содержания запрещены для перевода по-малорусски.

Ни одна малорусская книга из заграницы в Россию не проходит. Это запрещенное относится не только к периодическим изданиям (не исключая таких невинных, как детские журналы), но вообще ко всякой книге, даже если это вполне научные издания “Наукового товариства імені Шевченка”, университетские лекции малорусских профессоров во Львове или в Черновцах, гимназические или школьные учебники, или, наконец, просто перепечатка только что вышедшей в России с цензурного разрешения книги” (од. зб. 18, арк. 3).

У іншій статті³ з цього ж фонду, що підписана криптонімом “Л.Ж.”⁴ (од. зб. 18, арк. 7-9)⁵, на основі свідчень іноземних часописів охарактеризовано уявлення про стан національної культури українського народу в Російській імперії, що панували за її межами: “В июне 1904 г. издатели

О. Г. Сластьон. 1883 р.

“Ruthenische Rewue” писали в газеті “Діло”, як би давая отчет обществу о своем предприятии, следующее: “Весть, что в Европе живет тридцатимиллионный народ, неведомый никому, забытый культурным миром, погруженный в невежество и мрак, а между тем талантливый по своей природе – как будто потрясла цивилизованный свет! Со всех сторон Европы, даже из Америки, ученые, литераторы, профессора и публицисты шлют письма в редакцию “R.R.” с заявлениями своих симпатий к украинскому народу и выражением сожаления о том, что его национальная культура не развивается в силу не зависящих от него обстоятельств...” (од. зб. 18, арк. 8).

Але на першочергову увагу у фонді заслуговують, безумовно, матеріали, що стосуються самого О.Г.Сластьона, відомого живописця, графіка, архітектора, мистецтвознавця, етнографа, зокрема висвітлюють його ставлення до народного мистецтва, української мови.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу пам'ятка під назвою “Особое мнение” (од. зб. 5), написана О.Г.Сластьоном від руки, різьоме нерозбірливим почерком, із численними викресленнями, доповненнями та виправленнями, – чернетка додатку до протоколу об'єданого засідання педагогічної ради й батьківського комітету Миргородської чоловічої гімназії від 18, 26 квітня 1917 р.

Цей документ якнайкраще на конкретних прикладах віддзеркалює впровадження русифікаторської політики в школі, режим якої забороняв учням – корінним українцям – спілкуватися рідною мовою, причому навіть на перервах між уроками.

У згаданій гімназії О.Г.Сластьон був обраний головою батьківського комітету, оскільки, мешкаючи в Миргороді з 1900 р., був добре знаний як викладач малювання в художньо-промисловій школі ім. М.В.Гоголя, етнограф та митець, творчість якого була позначена яскраво вираженими українськими традиціями⁶.

Не погодившись з думкою директора й окремих педагогів гімназії та їх вчинками, які за своєю суттю були фактично дискримінаційними стосовно української мови в навчальному закладі, і водночас, в умовах революційного передгроззя, що відчувалося й у цьому повітовому містечку, боячися виступів гімназистів, намагалися приховати свої негожі вчинки, О.Г.Сластьон на об'єданому засіданні педагогічної ради з обуренням заявив: “Что Вы делаете, господа, зачем Вам это теперь нужно?..”.

Згаданий документ публікується вперше із дотриманням викладу в оригіналі, скорочення слів доповнено у квадратних дужках.

Публікацію підготував М.І.КРЯЧОК

¹ Цит. за: Рідна школа. – 1997. – № 3, листопад. – С. 7.

² Частина тексту пошкоджена, тож назву статті, авторство та з якої газети зроблено вирізку встановити не вдалося.

³ Через пошкодження тексту назву статті встановити не вдалося.

⁴ Очевидно, Лев Жемчужников (1828-1912), російський офортист, гравер і маляр; у 1852-1856 рр. мешкав на Україні, був у дружніх стосунках із передовими представниками української культури, у тому числі з Т.Шевченком; у 1861-1862 рр. видавав “Живописную Украину”, продовжуючи працю Т.Шевченка, розпочату 1844 р. Збирав фольклорні матеріали; статті в ж. “Основа” // Див.: Дей І О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – С. 215; Енциклопедія українознавства. – Т. 2. Перевидання в Україні. – Львів. – 1993. – С. 668.

⁵ На полі цієї статті лишилася частина помітки олівцем: "апреля. Полт." (од. зб. 18, арк. 9 зв.). Очевидно, малася на увазі газета "Полтавский вестник".

⁶ Див.: Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Издание Полтавской архивной ученой комиссии. Полтава, 1912. – С. 187; Аббасов А.М. Опанас Сластьон. – К., 1973; Крячок М.І. Листування О.Г.Сластьона з М.С.Грушевським та К.М. Грушевською // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 32-41.

**Додаток до протоколу об'єднаного засідання
педагогічної ради та батьківського комітету
Миргородської чоловічої гімназії,
складений головою комітету О.Г.Сластьоном**

30 квітня 1917 р.

Отдельное мнение

Отдельное мнение председателя родительского комитета Миргородской мужской гимназии А.Г.Сластьонова к протоколу соединенного заседания от 18-го апреля к странице 116-й книги протоколов, строка 2 и другие.

Когда в соединенном заседании обсуждался вопрос о произошедших волнениях и недовольстве учеников в связи с выемкой или кондуитом^{**}, то я, между прочим, говорил и о том, что вследствие издевательства над родным языком учащихся в прошлом, как напр[имер] вывешивание плакатов в стенах гимназии, воспрещавших говорить учащимся между собой "на малороссийском жаргоне", как говорилось в этих плакатах, и наказаниях учеников, не всегда могших удержаться от родных фраз или даже слов, о том, что этот язык инспектором Левентамом назывался "собачим языком" и проч[ее].

Я сказал также, что не только тогда, но даже и теперь, в дни свобод, издевательство над родным языком учащихся продолжается. Ибо мне, как председателю родит[ельского] комитета, с целью, чтобы я обратил на это свое внимание, 18 апр[еля] заявлено было учеником VIII класса Холодом о факте нового подобного издевательства. Факт, по словам Холода, взволновал и возмутил гимназистов украинцев, но т.к. ученик Холод или не мог, или почему-либо не желал точно указать свидетелей слов, оскорбивших национ[альное] чувство учащихся, то я и ограничился на совместном заседании лишь сведениями. Не указать на него не имел никакого нравственного права, иначе бы лишь потворствовал происходящему, предупредив, что я еще не слышал лично от свидетелей сцены. Тем более, что на следующий день факт неминуемо должен был выясниться.

Вследствие этого, передавая о случае, я все же не хотел называть фамилии преподавателя И. Е. Лысяка и другого лица, закончив свое сообщение таким обращением "Что Вы делаете, господа, зачем Вам это теперь нужно?..".

В конце заседания, т.е. по составлению черновых материалов для будущего протокола, когда уже и записываемо ничего не было, я особенно подчеркиваю это обстоятельство, оно впрочем очевидно еще и потому, что

^{*} Дата написання документа.

^{**} Кондуїт – від французької о "conduite" (поведінка); список, до якого тоді в школах записували провини учнів.

лишь впоследствии при протоколе, записанном, появилось и само "дополнение" к протоколу.

Не знаю, почему все это весьма существенное и даже фамилия обращающего мое внимание на произошедший случай уч[еника] совершенно выпущены из протокола, а резкое обращение ко мне одного из родителей подчеркнутое уже в "дополнении".

В конце концов, под натиском требования присутствующих и на настойчивый вопрос И.Е.Лысяка, кто этот преподаватель? Я не выдержал своего намерения и сказал: этот преподаватель Вы.

26 апреля* в соединенном заседании педагогического совета и родит[ельского] комитета, обсуждая создавшееся положение в гимназии, я, между прочим, сообщил и о том, что вследствие издевательства над родным языком учащихся прежде, к вывешиванию плакатов, воспреещающих говорить между собой на укр[аинском] языке, и сажания их за эту вину в карцер, и что теперь такое издевательство тоже имеет место и к[ак], например, указал на то, что вчера еще уч[еник] старшего класса рассказал мне недавно произошедший случай, особенно глубоко возмущивший учеников украинцев. Свою речь я закончил следующим обращением "Что Вы делаете, господа, зачем Вам это теперь нужно?.."

Случай же этот, по словам ученика, произошел таким образом: преподаватель Лысяк, выходя из вестибюля, сказал служителю: ну что Филипп, знаешь ли ты укр[аинский] язык? На что тот ответил, что не знает. Тогда будто бы последовала такая фраза: теперь, брат, без укр[аинского] языка нельзя. Учись, учись, здесь преподавателем будешь. Засим раздался смех...

Когда по окончании официального заседания протокол был уже записан, я составил "добавление" к протоколу. Ко мне пристали и родители, и преподаватели с тем, чтобы я непременно назвал фамилию говорившего со служителем, раздался даже голос одного из родителей, что такому преподавателю не место в школе и прочее.

Несмотря на мое намерение не называть фамилии, ибо пришлось бы называть и фамилию г[осподина] директора, которому, как он впоследствии в заседании р[одительского] к[омитета] 26 апр[еля] сам признал, что первая фраза к служителю Филиппу принадлежит ему, а последнюю, т.е. учись, учись здесь преподавать будешь, не припомнит говорил ли ее г[осподин] Лысяк, что м[ожет] б[ыть] что либо он и сказал, но он, директор, это не припомнит ... В конце концов под натиском требования присутствующих и на настойчивый вопрос г[осподина] Лысяка, кто этот преподаватель? Я сказал – "этот пр[еподаватель] Вы". Г[осподина] директора я все же не упомянул, не желая этим вызывать тяжелого чувства "неловкости за участие в сем разговоре г[осподина] директора".

Г[осподин] Лысяк в защиту себя сказал приблизительно следующее..., что он такого случая не припомнит, что м[ожет] б[ыть] когда и сказал что либо, но что не с целью издевательства над укр[аинским] языком... На это один из родителей (фамилию вспомню, тогда назову) заметил: "слаба защита".

Называя г[осподина] Лысяка, я назвал и фамилию передавшего мне о произошедшем факте уч[еника] VIII кл. Холода. Хотя перед заседанием я

* Очевидно, засідання, розпочате 18 квітня, продовжилось 26 квітня.

уже знав, що описана сцена произошла с учителем и директором, но еще не слышал свидетеля этой сцены.

Если уж быть точным, то следовало также занести в “дополнение” к протоколу и объяснение И.Е.Лысяка, который говорил, что он такого случая не припомнит, что м[ожет] б[ыть], когда и сказал что-либо, но не с целью издевательства над укр[аинским] языком.

Все выяснится, и если нужно, то я назову фамилии ибо проверю заявление, вследствие этого, передавая о случае, я все же не хотел называть фамилии И.Е.Лысяка и другого лица – участника разговора, закончив свое сообщение такими словами: принято и общее правило, что о последующих подробностях и фактах, имеющих связь с приведенным здесь случаем, при ознакомлении с протоколом пед[агогического] совета, который состоялся, писать протокол правильно следует, особенно в таких случаях, когда вносятся чужие слова, записывать их в соображениях, могущих возникнуть впоследствии недоразумений, что в данном случае и подтвердилось, записывают их со стенографической точностью, и на всякий случай, опросив говорившего тут же при всех – так ли записаны его слова? Вспомнить же то, что было по написании протокола, да еще через два, три дня... совершенно недопустимо, ибо вследствие разных причин очень часто могут появиться такие непредвиденные “дополнения” к протоколам, которые вносят лишь ненужные обострения.

Я представляю свои объяснения лишь по ознакомлению с протоколом педсовета, в котором будет говориться о них.

Пред[седатель] р[одительского] к[омитета] Мир[городской] м[ужской] г[имназии]. 1917 г., апреля 30.

ЦДАМЛМ України, ф. 194, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1-3. Автограф.

НОВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В КИЄВІ 30-х рр. XVII ст.

В актовій книзі Володимирського гродського суду за 1639 р., що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві (ф. №28), виявлено унікальний документ, введення якого до наукового обігу сприятиме поглибленню знань з історії київського міського самоврядування та судочинства, що здійснювалися на основі норм магдебурзького права. Воно було надане київським міщанам великим князем литовським Олександром в кінці XV ст.¹ Останні дослідження дозволили встановити точну дату надання Києву привілея на магдебурзьке право – 31 серпня 1498 р.² Далі, цей документ із значними доповненнями був підтверджений двома привілеями короля Сигізмунда I від 29 березня 1514³ та 16 січня 1516 рр.⁴ Основними друкованими збірниками магдебурзького права, які застосовувалися в судочинстві українських міст, були твори видатного польського юриста Бартоша Гроїцького “Artykuły Prawa Majdeburskiego” та “Porządek Sądów i Spraw Miejskich Prawa Majdeburskiego w Koronie Polskiej”⁵. Виявлений документ розкриває структуру київських міських судово-адміністративних органів та висвітлює хід судового процесу у справі магістрату з обвинуваченням у фінансових зловживаннях радцею-

скарбником, а також фіксує склад посадових обов'язків магістратського *синдика*. Урядник під назвою *синдик* (*syndicus, syndyk*) з'явився в містах тільки в XVI ст., а раніше, у XV ст., він називався *уповноваженим міста* (*procurator causarum postre civitatis*). Згідно з документальними матеріалами Кракова, Варшави, Любліна й Львова синдик відстоював інтереси міста в земських, гродських, міських і духовних судах, а також перед королем. У самому ж місті він був зобов'язаний у судовому порядку примушувати міщан сплачувати прострочені податки, мав бути високоосвіченим правником із добрим знанням не лише польської, а й латинської мов, щоб вести найважливіші справи міста як перед королем, так і перед можновладцями королівства чи навіть інших країн. Синдиком міг бути тільки той, хто підлягав міській юрисдикції⁶.

У виявленому документі зазначено точну дату запровадження в Київському магістраті окремої посади синдика: 10 березня 1638 р. – день, коли Теодор Сусло присягнув на службу цій установі. Ймовірно, цей уряд був запроваджений не раніше 1638 р., оскільки, як свідчать виписи з київських ратушних книг за 1637 р., у підписах після імені урядника вказується лише посада писаря⁷, а пізніше, в подібних матеріалах за 1646–1649 рр., постійно зазначається, що міський писар Василь Усович був водночас і синдиком⁸. Загалом відомості про синдиків трапляються в середньовічних джерелах з історії Києва досить рідко, а тому цей документ є особливо цінним джерелом про юридичну практику названого службовця в магістраті.

У цьому документі також згадується факт прийняття присяги синдиком при вступі на уряд і наводиться фрагмент із тексту “Присяги радецької”, опублікованої у складі “Pogadka”: “правъ, привилеювъ и свобод постерегати, таємниць посполитых и секъретовъ нікому не злавляти”⁹. Продовжується цей фрагмент стисло викладеним змістом угоди синдика з магістратом, де сформульовано посадові обов'язки цього службовця: “зачатые sprawy с кимъ-колвекъ, такъ с поводства пановъ месчан, яко и противко нимъ, ѿд кого-ко-лвекъ заданые, сконъчити”. Крім цього, документ свідчить, що посада синдика Київського магістрату передбачала виконання за сумісництвом додаткових функцій *інстигатора*. Інстигатор – публічний обвинувач (*instigator publicus*), проводив попереднє слідство, і в разі виявлення злочину позивав злочинців до радецького або вйтівсько-лавничого уряду. У Кракові, наприклад, у середині XVII ст. функції обвинувача, що належали синдикові, також виконував інстигатор. Він обирався міською громадою і був її речником і представником¹⁰. У судах великих українських міст такий чиновник, як правило, мав досить широкі поліцейські повноваження: наглядав за дотриманням норм правосуддя під час судового процесу, міг подавати позови від імені міста будь-кому, навіть найвищим у місті посадовим особам, стягував штрафи, примушував людей з'являтися до суду, слідкував за дотриманням порядку й тиші під час проведення судового засідання в ратуші, мав бути завжди присутнім у суді¹¹.

Новий документ містить також винятково цінні для історії київського міського судочинства процедурні деталі: апеляційні оскарження вироку вйтівсько-лавничого суду в другій (радецькому суді) та третій, найвищій, апеляційних інстанціях, а також процедуру ознайомлення суду й сторін із вироком останньої після повернення справи до Києва. Для королівських міст Речі Посполитої, що отримали магдебурзьке або хелмінське право,

найвищою судовою інстанцією був королівський надвірний Асесорський суд¹². Ці деталі забезпечують відображення в документі повного циклу розгляду справи в усіх компетентних судових інстанціях. Значна історична цінність факту апеляції з Києва до Асесорії обумовлюється втратою більшої частини архівних матеріалів цієї установи під час Другої світової війни. До того ж, документи, що вціліли, в основному представляють процеси в Асесорії таких міст, як Краків, Варшава, Гданськ, Торунь, а також міст південно-східної частини Речі Посполитої та Серадзької і Велуньської земель¹³.

Документ, що публікується, є скаргою (протестацією) київського вїта Юзефа Ходики¹⁴, бурмистра Федора Скачка та радці Івана Сесеревковича на судового синдика Теодора Сусла. Скарга була внесена до книг Володимирського гродського суду 23 серпня 1639 р. згідно з вимогою уповноваженого від Київського магістрату радці Остапа Скачка. У ній скаржники заявляють, що Теодор Сусло, порушивши угоду (певное постановене) та присягу (юрамент) на службу магістратові, зконтактувався з радцею Пархомом Сущиком¹⁵, “который немало шкод в ратушу скарбцови мєстьцкому за уряду и справованя свого починилъ”, та виступив на судовому процесі як захисник обвинуваченого Сущика (смель и важильсе... ѿд него промововати ... ѿд него ставати и боронити), а, як підкреслюють у документі скаржники, синдик “мель быти на него инъстыкгаторомъ”, тобто слідчим та обвинувачем. Імовірно, раніше магістрат запідозрив радцю-скарбника у фінансових зловживаннях і доручив Суслові, вже як інстигаторові, провести таємне судове розслідування й зібрати відповідні документи для пред’явлення підозрюваному позову до суду та доведення його вини. Результатом цього розслідування були “урочные акты и процес”. Далі мало розпочатися слухання справи у вїтївсько-лавничому суді. Згідно з процедурним порядком у міських судах, після сформулювання поводом головної скарги позваний мав звернутися до суду за дозволом про початок так званого “гвару”, тобто дебатів сторін. Суддя був зобов’язаний погодитися на це¹⁶. Імовірно, поводом у цій справі був сам Сусло, позваним – Сущик, а свідками обвинувачення – магістратські урядники. У ході таких дебатів повод не мав права долучати будь-які нові докази і навіть був зобов’язаний захищати позваного в суперечках із третіми особами (свідками) про предмет процесу¹⁷. Оскільки в цьому документі хід судового розгляду справи в магістраті взагалі не знайшов свого відбиття і скаржники не вказують конкретного характеру захисту та з якої причини інстигатор виступив у ролі захисника обвинуваченого, – можна припустити, що приводом для такого несподіваного для магістрату кроку Сусла й повороту справи була не відображена в документі процедурна формальність, яка й спричинила в подальшому подання апеляції до вищої судової інстанції – радецького суду (болш ая того ж Пархома Сущика в ратушу... справа). Хоча в документі й не зазначено, що вїтївський суд прийняв якийсь вирок, але це обов’язково повинно було статися, оскільки без цієї невід’ємної складової судового процесу звичайно ж незадоволений судовим рішенням Сущик не мав би права подати справу на апеляцію до ради, а з часом – і до Асесорії. Як впливає із змісту документа, апеляція до радецького суду була відхилена *урядовим інстигатором* (ѿд инъстыкгатора урядового ему атенътованая), передусім тому, що вирок вїтївського суду в Києві вважалися остаточними і могли переглядатися тільки в Асесорському

суді¹⁸. З цієї причини апеляція була відправлена безпосередньо до Асесорії, а Сусло, арештувавши Сущика, оформив письмове зобов'язання і взяв його на поруки. Останній факт підтверджує правомірність висновку про участь Сусла в цій справі як повода. У тогочасній судовій практиці арешт підозрюваного міг бути здійснений поводом, який до того ж брав на себе матеріальні витрати з утримання арештанта¹⁹.

Присутність при розгляді справи урядового інстигатора можна пояснити прямим відношенням теми процесу до інтересів державних фінансів, оскільки певна сума з міської "схриньки" щорічно відраховувалася до державного Скарбу. Він міг бути делегований Асесорією до Києва після доносу когось із воєводських урядників. Із змісту документа не ясно, хто саме інформував цю установу про непорядки у фінансовому господарстві міста, – ймовірно, то міг бути воєводський городничий або скарбник.

Як свідчить документ, після перегляду справи в Асесорії всі матеріали разом із рішенням цієї установи було повернуто до Київського магістрату (зъ апеляции од Двору его кор. м.л. звернула). Не виключено, що вирок вийтівського суду дістав підтвердження, оскільки потім, коли для Сусла настав час розкрити згорток судових документів (ротуль тоє справи завераныи быти мель ставити), що надійшов із Асесорії, і, як рекомендує "Poządek", "na miejscu sądowym przysiężniczym przy obliczności obudwu stron"²⁰ зачитати вирок суду найвищої інстанції, Сусло, "викотив" обвинуваченого з-під міської юрисдикції і, прихопивши із собою різні магістратські документи й судові справи, разом із Сущиком зник із міста. В документі є також пряма вказівка на те, що в Києві втікачі користувалися певною підтримкою та розумінням серед міщан, оскільки після їхнього зникнення в місті почалися якісь прояви невдоволення та виступи прибічників (подбурене и седиции в месте чинячи, когось суб'юрдиповати...). Можливо, звинувачення у втечі були безпідставними і Сусло зовсім не збирався зникати, а, виконуючи покладені на нього обов'язки синдика, взяв документи по справах міщан з шляхтичами (в роках кгородскихъ и роках земськихъ одправуючихсе) для того, щоб їхати з ними, як то було раніше заплановано, до Люблінського Трибуналу, про що також ідеться в документі. До того ж, не виключено, що він направлявся до королівського Реляційного суду (останній уважався вищою від Асесорії інстанцією) з метою в черговий раз спробувати добитися перегляду справи. А представник Київського магістрату міг їхати до Польщі навздогін їм (відомо, що найзручніший шлях у напрямку до Любліна йшов через Володимир, де й була записана скарга). Подальший хід цієї справи та доля обох її головних учасників невідома, незрозуміло також якими ж насправді були їхні взаємовідносини і що спричинило їхнє зближення.

Зрозуміло, що більш детально ця справа мала бути висвітленою в документах Київського магістрату. Ознайомлення з ними дозволило б авторові публікації уникнути багатьох сумнівних припущень при реконструкції ходу судового процесу в усіх судових інстанціях. Але, як відомо, майже вся систематична документальна база до історії Києва та Київщини XVI–XVII ст. – актові книги київських судово-адміністративних установ – була знищена міськими пожежами 1651 та 1811 рр.²¹ Єдиною пам'яткою, яка містить унікальну інформацію про склад і зміст збереженого між пожежами актового матеріалу, є рукописна книга кверенд під назвою:

“Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda”²². Її регести містять відомості про декількох осіб на прізвище “Сусло”: Григорія, який володів містечком Пулини Житомирського повіту, що було частиною Виговської маєтності; Данила, якому належала Лугінська частина в тій же маєтності, але в Овруцькому повіті, та Миколая, який володів селом Погоріле “в грунтах Виговських” того ж повіту²³. Хоча ім’я Теодора Сусла серед них не значиться, все ж ці факти вказують на можливе місце його походження. Як свідчать матеріали Книги Київського підкоморського суду, паралельно зі службою в магистраті у вересні 1638 р. Теодор Сусло був уповноваженим адвокатом митрополита Петра Могили²⁴. Вірогідно, йому, незможному шляхтичеві, довелося увійти до специфічної соціальної групи, що сформувалася на кінець XVI – початок XVII ст. і засобом існування для якої була канцелярсько-юридична практика²⁵.

Документ підготовлений до публікації на основі “Правил видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською українською редакції”²⁶. Враховано також деякі принципи, викладені в “Методичних рекомендаціях по передачі текстів документів XVI-XVIII ст.”²⁷ та “Правилах видання пам’яток української мови XIV-XVIII ст.”²⁸. Він публікується критично-дипломатичним методом, що передбачає збереження основних елементів графіки та орфографії джерела, але дозволяє публікаторові вносити деякі елементи нинішньої орфографії та пунктуації, що, не спотворюючи тексту, полегшують його сприйняття.

Текст документа метаграфовано сучасним шрифтом зі збереженням літер, відсутніх у сучасному алфавіті: *є, ѿ, ѳ*. Буква *я* передається знаком “*я*”. Відповідно до оригіналу метаграфувалися літери *є, е, и, ы, ъ, ѿ*, незалежно від їхньої ролі та позиції у слові. Графічний елемент, що нагадує букву “*s*” і передає в більшості випадків звук “*й*”, друкується курсивним *и*. Діакретичні знаки не зберігаються. Надрядкова лігатура на місті знака, що нагадує “малу сигму”, передається розчленованою, вводиться в рядок і набирається курсивом як *go*. Вводилися в рядок і набиралися курсивом також буквсполучення *st* та всі інші надрядкові букви. Дієслівна частка “*ся*” (в тексті оригіналу “*се*”) пишеться разом із дієсловом, коли вона перебуває в постпозиції, і окремо від сусіднього слова у препозиції. Скорочені слова не розкриваються, після них ставляться крапки. Винятком є скорочення латинського “*mapu rgoria*”, де відсутні літери подано у квадратних дужках. Єдиний польськомовний підпис Юзефа Ходики передається без модернізації правопису – відповідно до орфографії оригіналу. Велика буква пишеться згідно з нинішніми правилами орфографії. Текст друкується без позначення кінця рядків, а кінець сторінки відзначається двома похилими рисками (//). Розділові знаки оригіналу не зберігаються. Нинішні розділові знаки вживаються в публікації згідно з розумінням публікатора та сучасними правилами пунктуації. Текст документа розбитий на клаузули відповідно до вимог дипломатики.

Досить цікавими щодо правопису та мови є й інші документи актової книги № 74, що належали перу одного з декількох підписків канцелярії Володимирського гродського суду.

Серед зафіксованих у тексті документа фонетичних особливостей одразу ж виділяється типова північноукраїнська діалектна риса – наявність у

деяких словах літери “є” в ненаголошеній позиції на місці іа(я), напр.: тисеча; та в наголошеній позиції, напр.: присегълому, присегу, присеги. Заслугує на увагу ця літера в слові “свєбод”. Досить виразно в тексті цього акта та інших документів актової книги постають засади вживання літер “є” та “ѣ” у різних позиціях. Якщо в середині та в кінці слів після приголосних у переважній більшості випадків вживається “є”, то на початку, де передбачається йотація, завжди вживається виключно “ѣ”, напр.: єго, єму, єхати, єсть. Літера “ѣ” гакож вживається в більшості випадків у кінці та в середині слів після голосних, напр.: тые, тоє, уросчоныє, акъциє, которое, своєи, своєю, таємъницъ, Києва. Поряд з цим фіксується випадіння цієї літери у слові “свого”. Значно рідше в позиції після голосного вживається “є” (києвський, києвського, Києвъ). Важливим явищем є відсутність у суфіксах -єи(є), -ан(є) іменників, що означають назви дій, станів, знака “ъ” після “н”, напр.: постановєнє, подбурєнє, непоставєнє, виявєнє, зламанє. Літери “и” та “ы”, незалежно від позиції у слові, вживаються відповідно до етимології, чітко вказуючи на різницю у вимові. Літера “ъ” застосовується тільки в середині та кінці слів після приголосних на означення твердості. Для передачі проривного приголосного “g” вживається буквосполука “кг”, напр.: кгродскомъ, буръкграбимъ, буркграбя. Літерою “о” у словах іншомовного походження позначалися звуки “f” та “t”, напр.: ѳедоръ, Юєва, ѳоєруючисє, Теѳлорови. У тогочасній народній мові “ѳ” відповідала буквосполуці приголосних “хв”. Необхідно вказати також на псевдоетимологічне вживання в тексті документа буквосполуки “сч” замість закономірного “щ”, напр.: месчан, месчанинъ, Сусчикомъ. Поряд із звичайним написанням літери “ѳ” на початку слів, зустрічаються випадки вживання цієї літери в середині слів, напр.: привилєѳвъ, мелиѳрацію. Пам’ятка задокументовує м’якість “ц”, напр.: протєстация, раици, акъциє, сєдиции, юрьєдикъции: водночас у іменнику першої відміни з основою, яка закінчується на цей приголосний, фіксується отвердіння кінцевого “ц”, напр.: раицою. У граматичній будові слів також варто відмітити ряд особливостей. Це, зокрема, поширення флексії “-у” в родовому відмінку однини назв предметів та абстрактних понять, напр.: запису, закладу, уряду, року, ѳд Двору: вживання флексії “-ови” в давальному відмінку іменників другої відміни, напр.: ѳедорови Суслови, синъдикови, скарбцови, маистратови. Зафіксовано також форму орудного відмінка множини іменників, напр.: книгами. Зустрічаються випадки неповних форм дієслів, напр.: єсть записана была, была принята. А прикметники вживаються тільки в повних формах, напр.: великую, незносную, пєвъную. Флексія родового відмінка однини повних прикметників жіночого роду “-оѳ” (пор. нинішню “-ої”) має вигляд “-оє”, напр.: юрьєдикъции малѳебурское. Перша особа однини минулого часу у формі чоловічого роду засвідчується кінцевим “л” відповідно до живомовного “в”, напр.: светчилъ, ѳповедалъ, починилъ (пор. учинивъши, выконавъши). Форма першої особи однини минулого часу дієслів супроводжується особовою часткою, напр.: казал-ємъ. Інфінітив виступає тільки з кінцевим голосним “-ти”, напр.: постерегати, сконъчити, боронити.

¹ Описание Киева // Сочинение Николая Закревского. – М., 1868. – Т. 1. – С. 35; Антонович В. Б. Киев, ег о судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) // Киевская старина. – К., 1882. – № 1. – С. 35; Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права // Варшавские университетские известия. – Варшава, 1894. – № 1. – С. 61; Тарановский Ф. В.

Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи: историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897. – С. 18. *Грушевський М.* Історія України-Руси XIV-XVII віки. – Т. V. – К., 1994. – С. 230; *Кленетський П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1: Литовский период. – С. 321; *Bardach J.* Ustrój na prawie magdeburskim w Wielkim księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // О dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 101-102; *Сав П. М.* Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI вв. – К., 1989. – С. 175; *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. – К., 1996. – С. 107; *Білоус Н.* Міське самоврядування у Києві в кінці XV - першій половині XVII ст. // Український Альманах 1997. – Варшава, 1997. – С. 102-103; *Климовський С. І.* До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 76-81.

² *Круглова Т. А.* Магдебургское право в Киеве: поиск гочки отсчета. – К.: Знання, 1999. – С. 5-33.

³ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 9, арк. 118-119 (мікрофотокопія: ЦДІАК України, КМФ-36, оп. 1, спр. 9, арк. 118-119); Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – № 103. – С. 126-128.

⁴ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 17, арк. 245-249 (мікрофотокопія: ЦДІАК України, КМФ-36, оп. 1, спр. 17, арк. 245-249); ЦДІАК України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 7-10; Опубл.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, в 5-ти т. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 170. – С. 194-195; Грамоты великих князей литовских с 1390 г. по 1569 г. Изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – № 25. – С. 47-51.

⁵ *Тарановський Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. – Варшава, 1897. – С. 33-51.

⁶ *Ptaśnik Jan.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Kraków, 1934. – S. 240-241.

⁷ НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукописів, ДА/517 Л, арк. 176, 177 зв., 179, 182.

⁸ Там само, арк. 152 зв., 158 зв., 159, 161.

⁹ ЦДІАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 8, арк. 7 зв. – 8.

¹⁰ *Ptaśnik Jan.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Kraków, 1934. – S. 243.

¹¹ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – № 8. – С. 554-555.

¹² *Volumina Legum.* / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. 3, 797; *Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wydanie III. – Warszawa, 1996. – S. 241-242; *Woźniakowa Maria.* Sąd asesorski koronny (1537-1795). – Warszawa, 1990.

¹³ *Woźniakowa Maria.* Sąd asesorski koronny (1537-1795). – S. 105-115.

¹⁴ Привілей короля Владислава IV на київське вїтївство Юзеф Ходика отримав 28 лютого 1633 р. (AGAD. МК-180, к. 70 v - 71) і обіймав цю посаду до 1641 р.

¹⁵ У листі вїтї Федора Ходика, бурмістрів та райців Київського магістрату до короля Сигізмунда III від 24 січня 1625 р. (у складі конфірмації від 25 лютого 1625 р.), із проханням про збільшення їм та міським слугам щорічної платні з міської скрині, фігурує також Пархом Суцїк (AGAD. МК-172, к. 154 v - 155).

¹⁶ *Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał.* Historia ustroju i prawa polskiego. – S. 274.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – № 97. – С. 220.

¹⁹ *Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał.* Historia ustroju i prawa polskiego. – S. 275.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 8, арк. 84.

²¹ ЦДІАК України, ф. 1230, оп. 1, спр. 66, арк. 2-3; *Яковенко Н. М.* До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI - першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18-20.

²² НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукописів, ф. 1, спр. 4104, № 1-327, 328, 418.

²³ Там само, ф. 1, спр. 4104, № 732, 733, 1591, 2288, 3920.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 108 зв., 113, 116 зв., 118 зв., 123 зв.; Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991. – С. 174, 178, 183, 184, 188.

²⁵ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 234.

²⁶ *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – Ч. 1. Проект. – К., 1995.

²⁷ Єдлінська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI-XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Матеріали науково-методичної наради. Квітень 1990 р. - К., 1990.

²⁸ Правила видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст. / Упор. М.М. Пешак, В.М. Русанівський. - К., 1961.

Публікацію підготував В.М. КРАВЧЕНКО,
науковий співробітник Інституту української
археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського
НАН України

**1639 р., серпня 23. Володимир. – Скарга київського вїта
Юзефа Ходики, бурмистра Федора Скачка та райці Івана
Сесеревковича на магістратського синдика Теодора Сусла,
з допомогою якого вдалося уникнути покарання
звинуваченому у фінансових зловживаннях
райцеві Пархомові Сущикові**

Протестация воита, бурмистра, райцовъ и всих месчан места Києва
противко пану вѣдорови Суслови

Року тисеча шестсот тридцать девятого, мсца августа,
двадцат третего дня

На вряде кгородскомъ, в замьку его кор. мл. Володимѣрскомъ, передо мною, Пстромъ Сосновъскимъ, бурькграбимъ замьку Володимѣрского и книгами нынешними кгородскими старостинъскими, славетными Остапъ Скочко – месчанинъ и райца киевскими, ѡчевисто постановивъшисе, именемъ шляхетного пана Юзефа Ходыки, упривилижованого воита места его кор. мл. Києва, и славетныхъ вѣдора Скачка, бурмистра, Ивана Сесеревковича, райци, сами ѡд себе и именемъ всего маистрату и посполства места его кор. мл. Києва, светчилъ, ѡповедалъ и соленитеръ се протестовалъ противко урожоному пану // Теодорови Суслови, присегълому синьдикови своему мestyцкому ратуша киевского, ѡ то, ижъ:

ѡгь, в року прошломъ, тисеча шестсотъ тридцать ѡсмомъ, мсца марца, десятого дня, учинивъши с преречонимъ маистратомъ киевскимъ певное постановене и выконавъши юрамент на справедливую службу свою месту Києву: “правъ, привилеѡвъ и свѣбод постерегати, таемъницъ посполитыхъ и секъретовъ никому не злавляти, зачатые sprawy с кимъ-колвекъ, такъ с поводства пановъ месчан, яко и противко нимъ, ѡд кого-колвекъ заданые, сконъчити”. Нижли, пропомъневши того постановеня и доброволного запису свого и закладу в немъ положоного, в року нынешнемъ, тисеча шестсотъ тридцать девятомъ, не тылько абы мель поцьтивости уряду места Києва постерегати, але ѡвшемъ того всего перепомънивши, встыд и присегу на сторону ухиливъши, смель и важилъсе, взявши раду и намову с Пархомомъ Сусчикомъ – райцою, року прошлого будучимъ, которыи немало шкод в ратушу скарбцови мestyцкому за уряду и справованя свого починилъ, справу ѡд него промововати и што бы мель быти на него иньстыкгаторомъ, ведаючи ѡ всихъ секретехъ мestyцкихъ, яко тые през него уросчоные акъцие и процес ширеи светчит, ѡд него ставати и боронити. А шьто болш ая того

ж Пархома Сусчика в ратушу, нимъ бы тая справа, ѿ инъстыкгатора урядового ему атенътованая, // зъ апелляции ѿ Двору его кор. мл. звернула, ѿсажоного, на поруку свою взявши и записавши при власном субъмисии своєї, рукою своєю подписаное, ѿного, кгда ротуль тоє справы завераныи быти мель ставити, не поставиль, из места Києва, весполъ с тымъ Сусчикомъ, снагъ, подбурене и седиции в месте чинячи, когось субъѿрдиновати на великую и незносную шкоду маистратови и посполству места Києва, ѿдехали. Яко того взяли певъную ведомость, ижъ того Сусчика с-под юрысдикъции маидебурское выкотиль и самъ немало мунименътовъ и справъ местцъкихъ, до верных рукъ своих на ѿборону месту ѿ розных побочных ѿсобъ заданых, в роках кгородскихъ и роках земъских ѿдправуючихсе, побралъ, с которыми пилая дорога теперь на Трыбуналь Любелскии припала была ехати, з рукъ своих не здалъ и ѿную, снагъ, сторонамъ противнымъ на шкоду места того повидаваль.

А такъ, што бы колвекъ за непилностью его и неѿданемъ тых справъ, такъже през непоставене* Сусчика, шкод место Києвъ понести мело, ѿных, ни на комъ инъшомъ, тылко на немъ памрыти и доходити, и ѿ зламане присєги и выявене секретовъ местцких противнымъ персономъ, правне чинити, закладу в записе помененого и шкод, а ѿособливе винъ правных винъдиковати и доходити, ѿѿеруючисе, зоставивши себе волную мелиѿрацию тоє протєстации. Што бы до тоє справы, за взятємъ дальшоє / / ведомости, забраных през него справъ местцъких, потъреба указовала, на тотъ час просиль, абы тая протєстация принята и до книгъ записана была.

У которое протєстации подписы рукъ тыми словы: Jozeph Chodyka, woyt miasta Kiiowa, гека m[anu] p[gorгі]a, ѿедоръ Данилевичъ Сказка, буръмистръ, власною рукою.

А такъ я, буркграбя, тую протєстацию принявши, до книгъ записати казал-ємъ.

И єсть записана m[anu] p[gorгі]a.

ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 74, арк. 1370-1371 зв. Оригінал.

* Виправлено з непомилки.

НЕВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ АРСЕНІЯ МАРКЕВИЧА

Історико-краєзнавчі дослідження Криму в останній чверті ХІХ – першій третині ХХ ст. нерозривно пов'язані з іменем засновника краєзнавчого руху в Таврійській губернії Арсенія Івановича Маркевича (1855-1942)¹. Досить об'єктивною оцінкою всієї наукової спадщини А.І.Маркевича став вислів академіка І.Ю.Крачковського: “Можна сміливо сказати, що його праці та редактовані ним “Известия” являють собою своєрідну енциклопедію з історії і культури Криму, яка ще довго служитиме путівником для всіх дослідників краю”². Визнанням заслуг краєзнавця у вітчизняній історичній науці став факт обрання його 15 січня 1927 р. членом-кореспондентом Академії наук СРСР за розрядом історичних наук – безпрецедентний випадок у ставленні до провінційного вченого-краєзнавця, який до того ж не мав жодного вченого ступеня.

Складними для патріарха кримиознавства були останні роки життя. Закінчення "золотого десятиріччя" радянського краєзнавства не могло не позначитися на стані справ у Криму. Радянська репресивна машина не намілилася замахнутися на А.І.Маркевича, який був уже людиною похилого віку. Але розпочалося його цькування із залученням місцевої преси. Саме з цієї причини в 1930-ті рр. Маркевич мешкав переважно в Ленінграді, у доньки, і лише зрідка приїздив до Сімферополя. Війна, що почалася, блокада Ленінграда остаточно підірвали сили Арсенія Івановича. Він помер 18 січня 1942 р.

Наукова спадщина А.І.Маркевича і сьогодні має величезний авторитет в історіографії Криму. Чимало його праць лишаються єдиними дослідженнями з багатьох питань минулого краю.

На жаль, особистий архів ученого, що зберігався в його родичів, втрачено. Саме тому знахідка будь-якого нового документа, що стосується життєвого й творчого шляху А.Маркевича, має принципово важливе значення для вивчення історичного краєзнавства Криму. І не випадково виявлена в 1980-х роках автобіографія А.Маркевича, написана в 1934 р., була опублікована у виданні АН СРСР³. Автограф, підписаний 70-річним ученим у 1925 р., що також являє собою автобіографічний нарис, було виявлено академіком С.О.Шмідтом у фонді С.Ф.Платонова у відділі рукописів Російської національної бібліотеки й опубліковано в 1997 р.⁴

Виявлена нами у фонді академіка М.С.Державіна Санкт-Петербурзької філії архіву РАН автобіографія А.І.Маркевича становить шість аркушів машинопису з виправленнями автора (ф. 827, оп. 4, спр. 343, арк. 2-7). Її було написано в Сімферополі 1929 р.

"Моя краткая биография" була складена А.І.Маркевичем як додаток "для справок" до листа М.С.Державіну від 17 серпня 1929 р., в якому він, на той час – позаштатний професор Кримського пединституту, просить свої о давнього товариша по краєзнавчій роботі поклопотатися перед Академією наук про збільшення йому пенсії (там само, арк. 1-2). У цій архівній справі відкрито також підготовлене М.С.Державіним колективне звернення вчених, які добре знали А.І.Маркевича, до центрального бюро секції наукових працівників та пенсійної комісії Наркомосвіти РРФСР, де дається оцінка його історико-краєзнавчої діяльності (там само, арк. 9, 9 зв.).

На відміну від автобіографій 1925 й 1934 рр., публікована нижче є значно докладнішою. Вона детально відбиває, зокрема, початковий період творчого шляху її автора. Так, названо імена викладачів Варшавського університету, які вплинули на становлення наукових поглядів А.І.Маркевича, наведено нові факти періоду його педагогічної діяльності у Варшавському і Віленському учбових округах. Автобіографія містить також відомості про громадську діяльність А.І.Маркевича в Криму, невідомі з інших джерел.

Публікацію підготував А.А.НЕПОМНЯЩИЙ,
кандидат історичних наук, доцент

¹ Огляд життєвого й творчого шляху А.І.Маркевича див.: *Непомнящий А.А.* Арсеній Іванович Маркевич і розширення архівної справи в Криму // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – Ч. 1. – К., 1997. – С. 225-235.

² Санкт-Петербурзька філія архіву РАН (далі – СПбФА РАН), ф. 1, оп. 1А, спр. 176, арк. 44 зв.-45.

³ Автобіографія А.І.Маркевича / Подг. В.Ф.Козлов // Археографічний збірник за 1987 год. – М.: Наука, 1988. – С. 312-316. У статті невірно вказано вихідні дані автобіографії. Документ знаходиться не в колишньому Ленінградському відділенні Інституту історії СРСР АН СРСР (зараз СПб відділення Інституту російської історії РАН), як зазначив В.Ф.Козлов, а в Санкт-Петербурзькій філії архіву РАН. Цю помилку перенесено й до публікації С.Б.Філімонова. Див.: Археологія Крима. – Сімферополь, 1997. – Т. 1. – № 1. – С. 186.

⁴ Маркевич А.І. Моя автобіографія / С предисл. С.Б.Філімонова // Археологія Крима. – Сімферополь, 1997. – Т. 1. – № 1. – С. 186-188. У публікації, на жаль, зазначено стару назву архіву.

МОЯ КРАТКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ

Я сын священника, родился в гор. Брест-Литовске, древнем Берестыи, 30 марта 1855 года. Очень скромный и трудовой быт моей семьи был полон умственных, интеллектуальных интересов, которые были присущи нашей родне и по отцу и по матери, урожденной Серно-Солобьевич, дочери протоиерея настоятеля собора в Бресте. Мой дед по отцу был магистром богословия Виленского университета, однокурсником митрополита Иосифа Семашко, один из родственников по матери был профессором университета, другой – видным деятелем по народному образованию в Таврической губернии. Приход отца состоял из мещан – семей древне православных, не переходивших в унию (перешедшие были уже католиками): Пашкевичей, Хавриевичей, Черетовичей, Лопушинских, Зубилевичей, Легоровичей и др., крестьян нескольких деревень, расположенных близ Бреста: Березовки. Колзовичей, Плоской, Дубровки, Гузней, Речицы, Шпановичей и Тришина и в течение многих лет – гарнизона Брестской крепости, до сооружения в ней в начале 70-х годов соборной церкви. Все население Брестского уезда состояло (и состоит) из украинцев. Я рано и хорошо ознакомился с бытом народа, его речью и интересами. На всю жизнь я запомнил слова одной из слышанных мною песен пахавшего землю крестьянина:

Ой воли ж мої, та полові,
Чом же вы не орете.
Ой літа ж мої, та молодні,
Чом же вы марно йдете.

Крепость Брест-Литовск в 1833 году была сооружена на месте древнего Берестыя, при впадении р. Мухавца в р. Зап.Буг, а городские жители переселены в два форштата, в 3-4 верстах от крепости, Кобринский и Волынский, соединенные шоссейными дорогами первый с Москвой, второй с Киевом. Из старого Берестыя сохранились в крепости только большие, даже величественные здания б.б. католических монастырей: августинов, бернардинов, транитаров, бригиток и иезуитов и униатского базилианского, приспособленных для военных нужд, а все частные здания, деревянные и каменные, были уничтожены. Переселение жителей в новый город было закончено в 1845 г. Величественный православный собор св. Николая сгорел около этого времени. Эти здания и новые сооружения: казармы, валы, рвы и т.д. привлекали сильно мое внимание в детстве. Привлекала меня и седая старина Брестского и Бельского уездов во время разных поездок с родителями и о которых сообщал мне подробные сведения отец. Многое в

этом отношении известно, пожалуй, теперь одному мне и уйдет навсегда со мною.

Из событий раннего детства особенно сильное впечатление произвело на меня пребывание у нас брата отца, студента Петербургского университета, и ссылка его в г. Глазов за участие в студенческом движении 1860/1 г. Не менее сильны были впечатления, связанные с окончившейся тогда Крымской войной, когда много военных, участников обороны Севастополя, перешли на службу в Брест-Литовскую крепость. Многие из них посещали родителей, между проч. врачи, две сестры милосердия, привлекавшие мое внимание медалями на груди, и др., и с большим вниманием я слушал их рассказы; с большим интересом смотрел я на прохождение через Брест команды матросов Черноморского флота, переведенной в Балтийский флот, и угощение их от города. Видел я не раз и отставных солдат-севастопольцев, один из которых был сторожем кладбища, хотя ходил на костыле. Родители мои были большими народолюбцами, и отец, за отсутствием тогда народных школ, сам покупал и развозил по деревням своего прихода азбуки и другие начальные пособия, а отставные солдаты обучали по ним грамоте деревенских детей. Во время поездок по нуждам прихода отец часто брал с собою меня, что доставляло мне особенное наслаждение. Еще чаще он брал меня при поездках в крепость, мы жили в городе. С особенным волнением переживал я события, связанные с польским восстанием 1863 г., очень сильно сказавшимся в Бресте, и причинявшие нам много тревог и опасений.

Вполне сознательно относился я к освобождению крестьян, знал и видел у отца наших первых мировых посредников и т.д. Видел часто я в это время и известного писателя А.П.Стороженко, который несколько лет был в Бресте предводителем дворянства и проживал в своем имении Тришин (приход отца), бывшем некогда владением и резиденцией Владимиро-Волыньских и Берестейских епископов. Его наружность, лента и звезда вызывали у меня особенное почтение, а его "Вуси" я знал почти наизусть и всегда читал с восторгом. Другим лицом видного положения, вызывавшим во мне благоговейное и особенно радостное впечатление, был архиепископ Могилевский Михаил Голубович, довольно часто бывавший в Бресте и всегда посещавший моих родителей.

Обучался я сначала в уездном училище и прогимназии, а старшие классы гимназии прошел в ближайшей к Бресту гимназии в г. Бела, Седлецкой губернии, учащиеся которой состояли главным образом из детей крестьян Подляшья и Холмщины, тогда еще униатов, и украинцев Гродненской губ. Состав моих учителей и в Бресте и в Беле был хорош, и многим из них я очень обязан в своем развитии. Преподаватели Бельской гимназии были почти все украинцы – киевляне, воспитанники Киевской духовной академии, а директор Е.М.Крыжановский и инспектор П.Г.Рублевский были в ней бакалаврами.

Высшее образование я получил в молодом тогда (1872-6) Варшавском университете, на историко-филологическом факультете, по славяно-русскому отделению. Из профессоров своих назову: Н.Я.Аристова, М.А.Колосова, А.И.Никитского, И.В.Цветаева, В.В.Макушева, В.В.Яковлева, А.И.Павинского, М.М.Троцкого, Г.Г.Струве, – все они были видные ученые. Бывший в то время профессором Варшавского университета Д.Я.Самоковасов

устроил при университете археологический музей из своих раскопок, а доцент Ф.И.Иезбера – славянский этнографический музей. Оба укрепили во мне интерес к памятникам древности и старины. Меня сильно увлекали славянство и славистика, а равно русская литература и история. Имело в этом отношении значение и тесное общение мое в годы студенчества с профессором А.С.Будиловичем, проживавшим некоторое время в Варшаве у старшего брата, моего свойственника. Работал я много и при окончании курса в университете имел основание думать об ученой карьере. Кандидатское сочинение мое “Юрий Крижанич и его литературная деятельность” было напечатано в Варшавских Университетских Известиях и удостоено похвал многих ученых: В.В.Макушева, А.И.Никитского, О.Ф.Миллера, Люи Леже, А.Н.Пыпина и друг. Но мои планы об ученом поприще не осуществились из-за материальных обстоятельств, и мне пришлось поступить на учительскую службу, с которой я был связан почти половину моей жизни.

По окончании курса в университете в 1876 г. я получил место преподавателя русского языка, словесности и истории в Холмском Мариинском училище, где прослужил три года сейчас же после пресловутого обращения холмских и подляшских униатов при участии галичан в православие. Служба здесь имела для меня интерес, главным образом, в том отношении, что дала мне возможность хорошо познакомиться с бытом и идеологией населения, русского, точнее украинского по происхождению и языку, и я его горячо полюбил, как родных братьев моих родичей – берестейцев. Но служба в Варшавском учебном округе не привлекала меня ни с какой стороны, и я охотно в 1879 году перешел на службу в Шевельскую мужскую гимназию, Виленского учебного округа, в которой прослужил четыре года. Работа здесь была тяжелая, так как учащиеся состояли, главным образом, из жмудинов, плохо знавших русский язык, но труды мои были успешны, и в последний год моей службы в Шавлях сочинения абитуриентов этой гимназии на экзамене зрелости были признаны лучшими во всем учебном округе.

Находил я время и для научной работы, изучал литовский и жмудский языки и написал статью об игумене Брестском Афанасии Филипповиче, жизнь которого была связана с моей родиной и представляет значительный исторический интерес. Представляло для меня интерес и положение латышского населения в Остзейском крае и обострившаяся в то время борьба его с немцами.

Но здоровье мое на Жмуди стало сильно плошать, и я с радостью ухватился за предложение попечителя Одесского учебного округа П.А.Лавровского, знавшего меня еще по Варшавскому университету, где он был ректором, перейти на службу к нему, именно преподавателем Симферопольской гимназии. В 1883 г. я переехал в Симферополь, “оторвавшись от ветки родимой”. Крым пленил меня не только природой и возродившим меня климатом, но еще в большей степени своей историей и древностями. Я стал усердно изучать их и литературу о Крыме. Важнейшим для меня обстоятельством в этом отношении было мое путешествие летом 1884 г. в Константинополь, Грецию, Египет, Палестину и Малую Азию, выяснившее мне в большой степени историческое прошлое Крыма. Служба моя шла успешно, хотя работать приходилось очень много. Мне

предлагались более высокие должности, но, кроме научных интересов, связали меня с Крымом и семейные обстоятельства, и я решил навсегда остаться в Крыму. На родине бывал каждые два года, иногда чаще.

Все свободное время от служебных занятий я посвящал науке и Крымоведению. С учреждением в Симферополе в 1887 году Таврической Ученой Архивной Комиссии я стал в ней ревностным работником, сначала в звании ее члена, потом правителя дел и, наконец, председателя, как по разработке и охране от уничтожения архивных материалов Крыма и памятников его древности, так и участия своими трудами в ее "Известиях", которых я был и редактором. В этом издании я поместил большую часть своих научно-литературных работ. Назову более важные из них: 1) Тауґіса. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. Вып. I, 1894 г.; Вып. II, 1898 г.; Вып. III, 1902 г.; 2) Архивные материалы, относящиеся к путешествию Екатерины II в Крым. 1891 г.; 3) К истории ханского Бахчисарайского дворца, 1895 г.; 4) Таврическая губерния во время Крымской войны 1905 г. (260 стр.); 5) Освобождение крестьян в Таврической губ., 1912 г.; 6) Таврическая губерния в эпоху 1806-1814 гг., 1912 г.; 7) Академик Паллас. Его жизнь и пребывание в Крыму, 1912 г. 100 стр.; 8) Симферополь, его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое, 1924 г., – все эти работы написаны на основании архивных материалов. Из трудов последнего времени считаю заслуживающим внимания статью: "Географическая номенклатура Крыма, как исторический материал", помещенную в № 2 (59) Известий Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии, и "Переселения Крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму", напеч. в Известиях Академии Наук СССР 1928 г. № 47 и 1928 г. № 1 и "К столетию исследований на городище Неаполе близ Симферополя" Изв. Таврич. общ. ист. и др. Вып. 3 (60). Всех моих печатных работ 79, не считая значительного числа статей научно-популярного характера, печатавшихся в разных газетах. Кроме того, семь моих статей приняты в печать и вскоре появятся в свет и четыре – готовы к печати.

Прослужив тридцать три года в звании преподавателя средней школы, я в 1907 г. вышел в отставку, но в том же году был избран и утвержден членом Таврического Попечительства Детских приютов, а в 1911 г. директором Симферопольского Детского приюта им. А.М.Адлерберг и состоял в этой должности до реформы призрения детей при Советской власти в 1918 г. и, отдавая этой работе много времени и сил, продолжал работу и в Таврической Ученой Архивной Комиссии, преобразованной потом, в 1923 г., в Таврическое Общество Истории, Археологии и Этнографии.

Из других фактов моей общественной деятельности укажу на участие в учреждении Крымского общества Естествоиспытателей и Любителей Природы, организации в Симферополе Публичной библиотеки и бесплатной при ней читальни, участие в учреждении в Симферополе городских школ и высшего учебного заведения – университета.

В течение двадцати лет я был тесно связан родственными отношениями с Украиной – именно Харьковщиной. С Киевом и Киевщиной связывала меня, кроме научных интересов, тесная дружба с моим земляком профессором Ю.А.Кулаковским и товарищем по моей научной работе в Симферополе Х.П.Ящуржинским.

В конце сентября 1918 года, при учреждении Таврического университета, я был избран Советом Киевского университета, которого в первое время он был филиалом, и Советом Таврического Университета в доценты и состоял в нем также членом Попечительного Совета в 1918 и 1919 гг. С преобразованием Крымского университета в Крымский Педагогический Институт состоял и в нем в звании доцента, а потом сверхштатного профессора, и в этом звании сосгою и теперь, читая курсы по Крымоведению. С открытием в Симферополе КрымЦентрАрхива, с конца 1921 по конец 1926 г. состоял в нем сотрудником в звании архивиста и разобрал и внес записи несколько десятков тысяч дел разных учреждений.

Скромная моя научная работа встречала сочувствие в ученых кругах, и я был избираем в члены многих ученых учреждений и обществ. В последние годы я был избран в почетные члены Ростовского на Дону Общества Древностей, в корреспонденты Центрального Бюро Краеведения, в почетные члены Общества по изучению Крыма, в члены Общества Нестора-летописца и в 1927 г. в члены-корреспонденты Академии Наук СССР. Продолжая научную работу по мере сил и теперь, скорблю о том, что она в мои годы не может быть уже напряженной и в желательной степени продуктивной, и что скоро должно наступить и полное прекращение ее.

В личной жизни моей было много горя и мало радостей. Утешения от печалей и невзгод я искал в труде. Поистине отдыхом у меня всегда была перемена одной работы на другую. Теперь я оканчиваю свою трудовую жизнь с сознанием исполненного долга и сожалением об одном, что не сделал больше.

Сверхштатный профессор Крымского педагогического института
А. Маркевич

Симферополь
27/VIII. 1929

СПб ФА РАН, ф. 827, оп. 4, стр. 343, арк. 2-7

АРХІВНА СПРАВА ЗА РУБЕЖЕМ

Леклі БЕЛА,

головний архівіст УНА,
кандидат історичних наук

УГОРСЬКІ АРХІВНІ ЖУРНАЛИ “LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK” (“АРХІВНІ ВІДОМОСТІ”) ТА “LEVÉLTÁRI SZEMLE” (“АРХІВНИЙ ОГЛЯД”)

Архівна служба Угорщини має свої самостійні журнали: “Levéltári Közlemények”, що видається з 1923 р., та “Levéltári Híradó”, що вперше побачив світ у 1951 р., на початку соціалістичного періоду. Назва другого журналу в 1961 р. змінилася на “Levéltári Szemle” й у такому варіанті зберігається дотепер.

Журнал “Levéltári Közlemények”, який відіграє основну роль у житті угорських архівів, за винятком двох десятиліть видавався Угорським Національним архівом. До 1960 р. журнал “Levéltári Híradó” (згодом – “Levéltári Szemle”) був друкованим органом Національного архівного центру (Levéltárak Országos Központja – ЛОК), створеного в 1950 р. для управління угорською архівною справою. Згодом він видавався Архівним департаментом, Міністерства культури.

Комітатські (обласні) й галузеві архіви не мають власних журналів, однак досить часто в них з'являються власні публікації й щорічники. Протягом багатьох років Товариство архівістів Угорщини для членів свого Товариства публікує професійну інформацію в спеціальному бюлетені “Pallium”.

Із різниці в часі виникнення обох журналів та їх призначенні, очевидно, й випливає різниця між їх профілем.

Згідно із Законом про архівну справу, прийнятим у 1950 р., в Угорщині була створена єдина архівна організація, а для керування нею – Національний архівний центр. Із метою управління архівами і для забезпечення єдності угорської архівної справи Центр заснував журнал “Levéltári Híradó”.

Редакцією журналу “Levéltári Közlemények” було передбачено публікацію статей теоретичного й наукового характеру стосовно архівної справи чи історичної науки загалом. Завдання журналу “Levéltári Híradó” полягало у висвітленні повсякденної конкретної роботи архівів.

Оскільки призначення архівних журналів неоднакове, відрізняється й коло їх читачів. Журнал “Levéltári Közlemények” розрахований як на вузьку, професійну аудиторію, так і на ширшу, яка займається історичними та суспільними науками. А журнал “Levéltári Szemle”, з одного боку, розрахований на ширшу професійну публіку, враховуючи не лише наукові, але й середні архівні кадри, а з другого – на людей, які не мають прямого відношення до архівної справи, але зацікавлені в збереженні архівних матеріалів: осіб, які створюють нові документи, архівістів, співробітників

архівів підприємств і установ. Члени Товариства архівістів Угорщини – більш як половина спеціалістів архівної служби – систематично отримують не лише “Pallium”, а й “Levéltári Szemle”.

Таким чином, тематика й жанри обох журналів також не однакові. Є теми, властиві лише профілю одного, а інші – профілю другого журналу.

Наприклад, історична статистика, джерелознавство, а також публікації наукових джерел належать передусім до профілю “Levéltári Közlemények”. Питаннями ж сучасного управління, народної освіти, місцевої історії й т.ін. займається вже “Levéltári Szemle”.

Звичайно, в архівознавчій науці є й такі галузі, розробка яких належить до завдань обох журналів, – архівознавство, історія архівів і фондоутворювачів, огляди фондів і т.ін. Однак, ці загальні питання обидва журнали, відповідно до їх призначення, розробляють на різному рівні й з різною метою. Завданням журналу “Levéltári Közlemények” є розв'язання принципово важливих питань архівної роботи, а також підтримка історичної науки й збагачення її новими досягненнями через публікацію статей із історії архівів, оглядів архівних матеріалів, шляхом розробки історії фондоутворювачів тощо.

Спершу призначенням журналу “Levéltári Szemle” були оцінка й популяризація досвіду архівної роботи, допомога архівній практиці шляхом поширення нових методів роботи. “Levéltári Szemle” активізує й полегшує також подальші дослідження, публікуючи огляди фондів, дані з історії й статті з історії фондоутворювачів.

Ряд актуальних питань, як, наприклад, архівний Закон, сьогодні належить до профілю журналу “Levéltári Szemle”. Але до 1950 р., коли альтернативного архівного періодичного видання не існувало, це питання перебувало в компетенції журналу “Levéltári Közlemények”.

У розділі “Documentum” (“Документи”) журналу “Levéltári Szemle” (“Видання джерел” у “Levéltári Közlemények”) друкуються переважно джерела з недалекого минулого, у той час як у розділі “Видання джерел” – з більш ранніх періодів. Ці розділи обох журналів дуже важливі, оскільки архівісти, як особи, найбільш компетентні в питаннях вивчення архівних джерел, можуть допомагати роботі фахівців інших галузей науки.

Окрім вищезгаданих розділів, журнали, звичайно, мають й інші, такі як “Figyelő” (“Оглядач”), “Hungarica” (документи з історії Угорщини), “Kronika” (“Хроніка”).

Розділ “Figyelő”, пізніше – “Kilátó” (“Вишка”), а зараз – “Mérleg” (“Підсумок”) є важливим для журналу “Levéltári Szemle”. У той час як метою постійних рубрик журналу “Levéltári Közlemények” (бібліографія, огляд журналів і книг) є подання допомоги в наукових архівних дослідженнях, вищезгадані розділи журналу “Levéltári Szemle” інформують читачів про досвід іноземних держав у вирішенні практичних завдань, які стоять перед архівними службами, а також про вітчизняні та закордонні публікації архівознавчого характеру.

Розділ “Hungarica” інформує читачів про результати виявлення за кордоном архівних матеріалів з історії Угорщини.

Розділ “Kronika” (згодом “Hírek” – “Новини”) повідомляє про роботу окремих архівів, діяльність Товариства архівістів (про призначення, нагородження тощо), тобто те, що не стосується тематики розділу “Kronika” журналу “Levéltári Közlemények”, який, у свою чергу, знайомить читачів із

діяльністю всієї архівної служби Угорщини, з роботою міжнародних архівних конгресів, розповідає про вже покійних архівістів, які зробили значний внесок у архівну справу Угорщини.

Звичайно, розділи обох журналів не розділяє “китайський мур”.

Щоб проілюструвати це, доцільно висвітлити, наприклад, зміст журналу “Levéltári Közlemények” (хоча б №2 за 1964 р., періодичність видання – двічі на рік) та назви розділів часопису “Levéltári Szemle” за 1961 р. (періодичність видання – 4 рази на рік).

Зміст журналу “Levéltári Közlemények”:

Наукові статті

Сучасні системи класифікації архівних матеріалів, які виникли після 1800 р.:

Роль третьої особи при оформленні середньовічних документів;

Династії угорських суддів у м. Пожонь у XIII–XIV ст.;

Судова діяльність суддів намісника Угорського короля та головного королівського судді в XIV ст. ;

Початкова діяльність Угорської державної технічної організації;

Управління муніципалітетом за епохи капіталізму.

Література

Maximilla regina, soror Rogerii regis (Рецензія).

Хроніка

Угорські державні архіви в 1963 р.

Бібліографія

Бібліографія угорської архівної літератури 1963 р.

Назви розділів журналу “Levéltári Szemle”:

Питання архівної роботи;

Архів у міжнародному житті;

Із життя угорських архівів;

Збірка документальних матеріалів з історії архівів;

Угорські архівісти за кордоном;

Робота архівів підприємств і установ;

Статті із зарубіжних архівних журналів;

Оглядач.

І, все ж таки, слід підкреслити, що профілі обох архівних журналів останніми роками дедалі більше схожі між собою. І за рівнем, і за тематикою “Levéltári Szemle” наближається до журналу “Levéltári Közlemények”. Зникло й певною мірою політичне завдання першого. Однак певні відмінності завжди будуть характеризувати обидва журнали.

РОБЕРТ СІДНЕЙ МАРТІН

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ БІБЛІОТЕКАРІВ
І АРХІВІСТІВ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ: ПОРІВНЯЛЬНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ (АНАЛІЗ)**Від перекладача*

Автор статті, яка пропонується увазі читачів "АУ", є головою асоціації спеціальних колекцій Бібліотеки Університету Луїзіани, керівником Програми, що включає архіви, історичні рукописи та раритети. Активний член Американської бібліотечної асоціації та Товариства американських архівістів, відомий на Американському Заході. Публікується з питань історії бібліотек і бібліотечної справи.

У публікованому нижче дослідженні автор порівнює історичний розвиток професійної освіти бібліотекарів та архівістів у США. Тоді, як бібліотекарі цієї країни здавна розвивають професійну освіту, архівісти лише починають це робити. Ситуацію в бібліотечній освіті, де фінансову підтримку забезпечує корпорація Карнегі, а реалізацію змістовної частини здійснює Американська бібліотечна асоціація (АБА), він зіставляє з ситуацією в професійній освіті архівістів, де явно не допрацьовує Товариство американських архівістів (ТАА). Матеріал подано в скороченому вигляді. Хоча статтю опубліковано 1994 р., кардинальних змін, за відомостями перекладача, в системі професійної освіти не відбулося.

1909 року на міжнародній зустрічі архівістів Уолдо Дж. Ліленд наголосив: "Ми повинні спростувати думку, що кожен може бути архівістом. ... Пройшли ті часи, коли кожен, хто любить книги і не здатен ні на що інше, може стати бібліотекарем... Еволюція архівіста відбуватиметься так, як і еволюція бібліотекаря".

З того часу бібліотечні школи пройшли шлях від самостійних професійних шкіл до відповідних шкіл у складі університетів. Що стосується архівістів, то їм не вдалося створити подібної програми професійної підготовки, що негативно позначилося на статусі професії.

Професіонали звичайно потребують трьох типів навчання: а) офіційна освіта в коледжах і університетах; б) професійний тренінг у процесі роботи; в) різні форми навчання поза робочим місцем (курси, семінари тощо). Таким чином, людина, яка прагне до професійної кар'єри, передусім повинна здобути базову спеціальну освіту, а потім – додаткову професійну підготовку за рахунок закладу, де вона працює. Справжньому фахівцю необхідно постійно опановувати додаткові знання й уміння.

Бібліотекарі створили чітку структуру професійних шкіл, АБА розроблено магістерські програми. Без відповідного магістерського ступеня ніхто не може претендувати на звання бібліотекаря-професіонала й отримання кваліфікованої роботи, робочого місця.

Архівісти до цього часу не мають подібної системи і не впливають на архівну освіту. За таких умов для отримання роботи не потрібні свідоцтва

* Із журналу "The American Archivist", vol.57 (summer), 1994, p.544-558. Переклад з англійської К.Селіверстової.

про спеціальну освіту. В архівній професії представлені фахівці з широким спектром освіти: історики, філологи та ін. Тут відсутня чітка система, не досягнуто стандарту, не визначено тенденцій.

Якщо бібліотечна освіта є добре продуманою, опрацьованою, то архівістам ще тільки належить вирішувати проблеми створення освітньої системи. Зрештою це пояснюється й тим, що сформульована 1909 р. концепція освіти півстоліття лишалася незмінною. Освітні проблеми вирішувались досить поверхово, аж доки не з'явилися національні архіви (з 1934 р) і не виникла потреба в спеціалістах для них; їх підготовка взагалі не проводилася, у зв'язку з чим на роботу набиралися здебільшого історики.

Товариство американських архівістів було створене в 1936 р., відтоді ж існує як така спеціальність архівіста. ТАА була сформульована потреба в архівістах як спеціальності, створено Комітет з підготовки архівістів, який розробив програму, що передбачала два рівні освіти:

1-а, вища група – це керівники, адміністратори, для яких були обов'язковими науковий ступінь з американської історії, здобутий у результаті використання рукописних і архівних матеріалів, а також знання, крім англійської, французької й німецької мов.

2-й, технічний, рівень передбачав отримання магістерського ступеня з історії або суспільних наук і міг бути доповнений проходженням курсу з каталогізації чи бібліографії. Відзначалася важливість для архівістів-практиків бібліотекознавчих дисциплін.

Якщо 1-й рівень – це слабкий альянс історичної та бібліотечної освіти, то 2-й передбачав обов'язкову підготовку магістра бібліотекознавства в архівах, коли на першому році набувалася освіта за стандартом бібліотечних шкіл, а на другому – відбувалося опанування архівних методів. Але ця ідея так і не була реалізована.

З 1955 р. почали видавати сертифікат (свідоцтво) з управління архівом, управління документацією, а також історичного профілю – після оволодіння програмою управління архівами, розрахованої на вісім семестрів. До 1960 р. ця система мала дві галузі застосування – управління та архіви, і не могла забезпечити широкої підготовки архівістів, а здійснювала її лише для урядових архівів.

З 1977 р. діє програма ТАА з підготовки архівістів на основі історичного й бібліотечного кола дисциплін (перероблена 1988 р.).

Реально перша офіційна програма була втілена в 1981 р. в Університеті Британської Колумбії (Канада) на базі бібліотечної школи, яка пізніше, змінивши свою назву, почала йменуватися Школою бібліотечної, архівної та інформаційної освіти. Тут уже отримували ступінь магістра по архівах, що засвідчило самостійність архівної освіти. Це стало можливим завдяки Канадській асоціації архівістів, яка створила програму вищої освіти архівістів.

У США до 1991 р. уже діяли 36 програм архівної освіти (згідно з довідником ТАА). Але проблема лишається.

ВИСНОВКИ

Обидві професії почали свій розвиток на початку століття. До 1930 р. бібліотекарі мали багато спеціальних шкіл, які забезпечували надання вищої освіти за встановленими стандартами, частину яких було сертифіковано АБА.

На відміну від них, архівісти, що пов'язані з істориками і яким вони всіляко сприяють, навіть у 1970-ті роки не змогли визначитися з тим, які знання необхідні архівістам та де і як вони будуть набуватись.

Дві головні відмінності між бібліотекарями й архівістами можуть бути визначені таким чином:

– бібліотекарі мали фінансування від Фонду Карнегі й свою Асоціацію, добре організовану й активну, здатну ефективно використати це фінансування;

– ТАА декілька разів зазнавало поразки, не реалізовувало своїх програм, не змогло відіграти роль лідера в розвитку й утвердженні підготовки архівістів; навіть після отримання фінансування від Карнегі воно не зробило жодних кроків для створення національної системи підготовки кадрів архівістів.

Однією з головних заслуг АБА є визначення змісту бібліотечної освіти й підтримка розвитку офіційних освітніх програм з підготовки фахівців.

АБА була створена 1876 р., а ТАА на 60 років пізніше – у 1936 р., АБА відразу почала працювати над створенням системи професійної бібліотечної освіти, а ТАА звернулася до вирішення аналогічних проблем лише в 70-ті роки.

В АБА в період створення Комітету з професійної освіти (20-ті роки) цим опікувався великий постійний штат, водночас у ТАА не було жодного постійного співробітника аж до 1974 р. І лише зараз архівісти прийшли до розуміння необхідності створення системи професійної освіти. Проте Асоціація канадських архівістів продемонструвала, що фактор часу – не головне: створена лише в 1975 р., вона шляхом активної праці за 10 років створила систему підготовки архівістів.

Сьогодні стан архівної освіти в США подібний до стану американської бібліотечної освіти в 1919 р., коли вона мала багато цінних ідей, які чекали на впровадження, але які ще не були розроблені і навіть заплановані.

ТАА вже береться до зміни ситуації, розроблено керівництво з підготовки архівістів і вимоги щодо отримання ступеня магістра архівознавства. Зараз ми є свідками усвідомлення важливості професійної освіти й необхідності вирішення у цьому зв'язку важливих завдань.

Занепокоєні дальшим розвитком своєї професії, викладачі бібліотечних та інформаційних наук шукають раціональних шляхів удосконалення освіти, її правового забезпечення, вони чимраз активніше шукають об'єднання або контактів зі спорідненими галузями. Програми, спільні з багатьма іншими галузями освіти, дістали найбільшого поширення. Викладачі архівних дисциплін уже знайшли притулок у багатьох школах бібліотечних і інформаційних наук, які прагнуть готувати інформаційних посередників (брокерів).

Якщо ТАА розробить і прийме стандарти підготовки архівістів-магістрів, вони будуть позитивно сприйняті в багатьох бібліотечно-інформаційних школах.

Справджуються передбачення У. Ліленда: "Еволюція архівіста відбуватиметься так, як і еволюція бібліотекаря".

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, НАРАДИ ТА СЕМІНАРИ

НАРАДА-СЕМІНАР КЕРІВНИКІВ ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

29-30 вересня 1998 р. Головархів України провів нараду-семінар керівників державних архівних установ. На ній було обговорено ряд актуальних питань архівної справи: прозвучали доповіді та повідомлення, відбувся обмін думками: присутніх було докладно інформовано також про діяльність Міжнародної ради архівів; учасникам зібрання було надано можливість ознайомитися з досвідом створення та діяльності архіву документів із особового складу в Подільському районі м.Киева.

У доповіді начальника Головархіву Р.Я.Пирого йшлося про створення архівів для зберігання документів з особового складу підприємств, установ і організацій, що ліквідуються.

Доповідач наголосив: проблема збереженості документів підприємств і організації недержавних форм власності породжена новими соціально-економічними відносинами в Україні, низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Це насамперед бурхливе створення суб'єктів недержавних форм власності, яке стимулювало стрімкий процес документотворення і документообігу фактично поза законодавчим полем. І це – інший фактор появи проблеми. Адже базовий для системи Закон “Про Національний архівний фонд і архівні установи” ніяким чином не врегулював це питання.

Сьогодні очевидно, що розробники проекту Закону виявилися слабкими ринковиками прогностами. Хоча міркування з цього питання тоді, у 1992 р., здавалися переконливими. По-перше, розробники Закону були впевнені, що документи підприємницької діяльності не матимуть історико-культурної цінності. По-друге, вони будуть абсолютною власністю приватних форм, організацій чи навіть політичних партій. По-третє, багато з них міститиме комерційну та іншу таємницю і нікому передаватися не буде.

І, нарешті, над нами тяжіє досвід багатьох розвинених країн, де утримання таких архівів було справою самих підприємців. Скажімо, ті ж бізнес-архіви в Німеччині чи інших державах.

Але реалії українського життя виявилися набагато складнішими, ніж думалося. Швидкий процес утворення суб'єктів підприємницької діяльності супроводжувався не менш швидкою їх ліквідацією – банкрутства, самоліквідації, за судовими рішеннями, поглинання сильнішими партнерами тощо.

Наприклад, лише в Києві, за даними 1997 р., з 80 тисяч офіційно зареєстрованих недержавних підприємств і організацій дві третини припинили функціонування з різних причин. За даними Донецької обласної ради профспілок, у м. Донецьку припинили діяльність 2700 таких підприємств.

Після їх ліквідації залишаються документи з особового складу та з основної діяльності. Перші потрібні для задоволення законних прав і інтересів громадян, які там працювали. Насамперед це стосується пенсійного забезпечення. Терміни їх зберігання – 75 років. Документи другої групи за вимогами Кримінального кодексу мають зберігатися три роки і, як свідчить практика, нерідко стають об'єктом уваги правоохоронних органів.

Створилася своєрідна ситуація, коли підприємницькі структури не мають ні приміщень, ні працівників для зберігання документів, а в більшості випадків – і правонаступників. До того ж, не секрет, що багато підприємців просто зацікавлені у знищенні документів. Згадаймо ті ж трасти.

З іншого боку, ніякі нормативні документи чітко й не врегулювали цього питання. Державні архіви не були зобов'язані приймати на зберігання ці документи. До того ж, хронічна нестача площ архівосховищ, постійні скорочення працівників теж не стимулюють вирішення цієї проблеми.

Ії розв'язання ускладнюється й тим, що найактивніші процеси підприємницької діяльності, а відтак – і документотворення, відбуваються у великих містах, промислових центрах. Водночас, у 26 таких містах з районним поділом 121 райдержадміністрація не має архівних служб.

За умов неврегульованості цього питання, розуміючи всю соціально-правову значимість таких джерел, керівники обласних, міських, районних архівів знаходять можливості для прийому цієї категорії документів.

У містах з районним поділом чимало керівників держадміністрацій пішло на створення архівних підрозділів для зберігання таких документів. Насамперед у містах Києві, Волинській, Донецькій, Київській, Полтавській, Чернігівській та інших областях при місцевих органах виконавчої влади та самоврядування вже створено 14 таких архівів. Вони мають різні назви, але фінансуються, як правило, з коштів місцевих бюджетів, а в деяких містах (Луцьк, Маріуполь) – із частковим залученням коштів комерційних структур.

За не досить повними даними, в таких архівах зберігаються понад 17 тис. справ, у першу чергу документів з особового складу ліквідованих підприємств і організацій недержавної форми власності.

Плідно над створенням таких архівів працюють у м. Києві. Тут вони вже діють у половині райдержадміністрацій.

Цікавим є досвід архівної служби Подільської райдержадміністрації, де створені добрі умови для зберігання та використання цієї категорії документів. Безперечно, це стало можливим завдяки справді державному розумінню в підході до цієї справи голови райдержадміністрації Г.Романюка та його заступника А.Давидюка.

Як відомо, у червні колегія Головархіву узагальнила цей досвід, ухвалено відповідне рішення.

Процес створення таких архівів триває. І, що особливо відродно, ініціатива їх створення нерідко виходить і від підприємців, їх спілок, профспілкових об'єднань. Декотрі з них готові повністю чи частково утримувати ці архівні установи за умови, що виконавча влада забезпечить приміщеннями тощо.

Керівництво Донецької обласної держадміністрації теж відчуває потребу вирішення цієї проблеми, але вбачає її як завдання уряду, куди й звертається.

Вивчаючи цю проблему, Кабінет Міністрів доручив цілій низці міністерств і відомств подати свої пропозиції щодо її вирішення. Аналіз цих матеріалів, проведений Головархівом, виявив, що загалом усі вони визнають важливість збереження цієї категорії документів.

Міністерство праці та соціальної політики вважає, що слід утворити за державний кошт такі установи при органах виконавчої влади і самоврядування.

Агентство з питань банкрутств беззаперечно вважає, що турбота про ці документи – справа держави.

Ще категоричніше висловилося Спілка малих, середніх і приватизованих підприємств: держава має турбуватися про соціальний захист своїх громадян, утримання архівів – справа державного бюджету, і далі: “про якісь внески, збори з підприємців на ці цілі не може бути й мови”. Так міркують ідеологи підприємництва.

Державний комітет з питань підприємництва, підтримуючи загалом думку про створення при держадміністраціях таких архівів, вносить конкретні пропозиції: якщо суб'єкт підприємницької діяльності ліквідується з ініціативи засновника, то він сам і здає до держархіву ці документи, а якщо за рішенням суду – то це робить ліквідаційна комісія. Комітет пропонує, щоб інформація, яка надаватиметься цими архівами, була платною, а кошти направлялися на розвиток цих установ.

Пенсійний фонд України вважає, що коли з 2000-го року буде введена загальнодержавна система персоніфікації обліку відомостей про фізичних осіб – платників внесків до цього фонду, то довготривале зберігання документів з особового складу стане непотрібним.

Думка Держкомсекретів – цілком чітка: робіть що і як хочете, але забезпечте збереженість документів, що становлять державну таємницю.

Далі доповідач зазначив: вирішення цього питання шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів, яка передбачала б утворення при райдержадміністраціях міст із районним поділом архівів для зберігання документів з особового складу суб'єктів підприємницької діяльності, що ліквідується, та зобов'язувала райдержадміністрації та міських голів створити належні умови зберігання вказаних документів, забезпечивши відповідними приміщеннями та кадрами, – неприйнятне. Це пояснюється передусім тим, що йдеться про кошти місцевих бюджетів, які затверджуються органами місцевого самоврядування, якими не може розпоряджатися Кабінет Міністрів. По-друге, існує законодавча неврегульованість, зокрема й у нашому базовому законі. По-третє, це йде абсолютно врозріз із відомим указом Президента про скорочення бюджетних видатків, з постановами Кабінету Міністрів про скорочення чисельності працівників бюджетних установ і т.д.

Отже, поки що залишається єдиний шлях: ініціювати, стимулювати, підтримувати, примушувати започатковувати архіви з особового складу при органах місцевої влади, а в існуючих державних архівах створювати додаткові умови для зберігання цієї категорії документів.

Намагаючися привернути увагу керівництва Кабінету Міністрів до цього питання, Головархів підготував спеціального листа. 25 серпня 1998 р. віцепрем'єр-міністр України В.А.Смолій дав доручення обласним, Київській та Севастопольським міським держадміністраціям вжити заходів щодо

збереження документів суб'єктів підприємницької діяльності, що ліквідуються. Цей документ – один із інструментів для розв'язання проблеми.

Водночас Головархів планує здійснити ряд заходів по вдосконаленню законодавчого поля в архівній галузі. Насамперед, це внесення доповнень до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”, зокрема статті 6, де йдеться про систему архівних установ. До речі, слід серйозно подумати над назвою новостворюваних архівних установ. Сьогодні найчастіше вживається назва: “архіви документів з особового складу”. Можливо, необхідно думати про більш універсальну назву.

Мабуть, разом із відповідними міністерствами та відомствами доцільно порушити питання щодо внесення змін до Законів “Про підприємства в Україні”, “Про підприємництво”, “Про господарські товариства”, “Про банкрутство” та ін. Не секрет, що готувалися вони здебільшого без участі Головархіву, власне – як і інші, скажімо Закон “Про вибори Верховної Ради”, з його статтями про зберігання бюлетенів у обласних архівах протягом чотирьох років. Хоча, звичайно, внесення змін до чинного законодавства – справа складна за процедурою, а найголовніше – тривала.

Сьогодні в Україні вже є нормативний документ, який зобов'язує обидві сторони – і фондоутворювача, і державні архіви – дбати про збереженість згаданих документів. Йдеться про відому постанову Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. № 740 “Про порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності”. Вона регламентує і порядок ліквідації цих суб'єктів, яким передбачено обов'язкову здачу документів до архіву. Акт ліквідації здійснюється тільки після виконання низки вимог, у т.ч. й щодо здачі документів довгострокового зберігання до архіву, що засвідчується відповідною довідкою.

Таким чином, підприємець отримав юридичне право вимагати від місцевого державного архівного органу чи установи прийняти на зберігання його документи. З іншого боку, держава в такий спосіб запобігає випадковим чи навмисним втратам документів, важливих для задоволення законних прав громадян та її власних інтересів.

Ось такою є реальна або ж близька до реальності ситуація з документами підприємств і організацій недержавних форм власності, що ліквідуються і не мають правонаступників.

Р.Я.Пиріг завершив свою доповідь такими висновками:

Перший: поза сумнівом, Головархів, його апарат зробили не все від них залежне у справі прогнозування ситуації, нормативно-методичного забезпечення розв'язання проблеми. І рішення колегії, і доповідна записка до Уряду, і цей семінар є спробами надолужити згаяне. Планується ряд публікацій у центральній пресі, безпосередня робота з керівниками місцевих держадміністрацій тощо.

Другий висновок. Немало державних архівів, маючи на те формальні підстави, виявили такий підхід до цієї справи: до власних проблем додався ще й чужий клопіт. Хоч тепер уже цілком зрозуміло, що це наш спільний клопіт. І психологію тут треба змінювати. До цієї роботи слід підключати госпрозрахункові підрозділи, як це роблять, скажімо, у Харківському міському архіві.

Третій висновок. Нам не треба відмовлятися від ідеї створення бізнес-архівів. Треба цю думку культивувати, підштовхувати до цього, дбати про конституювання таких архівів, про їх методичне забезпечення.

Четверте. Можна стверджувати, що Україна вже пройшла апогей чисельності утворення та реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, громадських об'єктів. Хоч в умовах поглиблення економічної, фінансової кризи можна прогнозувати динамізацію їх ліквідації, а відтак і збільшення масштабів здачі документів. І до цього треба бути готовими. Які б формальні докази складнощів цієї роботи ми не наводили, у цій ситуації виконувати її – нам, і тільки нам.

Ми не можемо стверджувати, що Головархів повністю володіє інформацією з цього питання, що ми до тонкощів знаємо ситуацію на місцях, що безпомилково визначаємо тенденції розвитку цієї ситуації. Це, власне, й стало однією з причин проведення семінару, а по суті, – великої архівної ради, що дасть можливість почути вашу інформацію, ваші міркування й пропозиції, наголосив доповідач, звертаючися до присутніх. Він закликав усіх, хто має досвід, бажання чи слушні міркування, до зацікавленої розмови, запевнивши, що вся інформація буде зафіксована, проаналізована, використана для теоретичного й практичного розв'язання цієї складної проблеми.

Про заходи Держархіву м.Києва щодо створення архівів для зберігання документів ліквідованих підприємств, установ і організацій та перші успіхи на цьому шляху присутнім розповів директор держархіву Б.П.Курінний.

Він повідомив, зокрема, що у 1994 р. Державний архів м.Києва звернувся до представника Президента України в м.Києві з проханням створити при райдержадміністраціях міста на комерційній основі і договірних засадах архіви з особового складу, які б певною мірою задовольняли вимоги громадян, зайнятих у цих видах діяльності, і захищали їх права в соціальній сфері. Але, оскільки райдержадміністрації мають окремі від міськкадаміністрації бюджети й фінансування, довелося все ж таки проводити цю роботу з кожною окремою райдержадміністрацією.

Першим, хто відгукнувся на пропозицію, став заступник голови Подільської адміністрації А.М.Давидюк, який сприяв створенню спеціалізованої архівної служби при Подільській райраді.

На сьогодні в 6 з 14 районів міста функціонують архіви з особового складу. Подільська служба архіву вже прийняла на зберігання 2000 справ, Залізнична – 5600, Радянська – 1500, Жовтнева – 3000, Дарницька – 1500, Харківська – 2500.

Досвідом у цьому напрямі поділилися також заступник директора Держархіву Запорізької області Л.Л.Мельник, зав. організаційно-методичним відділом Держархіву Донецької області Л.І.Широбокова, зав. Горлівським міськдержархівом Донецької області Л.А.Касимова, директори держархівів областей: Івано-Франківської – К.П.Мицан, Сумської – Л.Я.Заїка, Волинської – В.М.Гика.

Привернув увагу виступ заступника Голови Ліцензійної палати В.Т.Музичука, присвячений питанням ліцензування діяльності юридичних осіб, що є актуальним у зв'язку зі створенням згаданих архівів для зберігання документів з особового складу.

Начальник організаційно-аналітичного відділу Головархіву України К.Є.Новохатський вказав на доцільність звернення у цьому зв'язку до

світового досвіду, зокрема польського. Там державна архівна служба не займається зберіганням документів комерційних підприємств.

Але, оскільки законодавство зобов'язує зберігати ці документи, питання вирішується шляхом створення паралельної мережі, яка займається ними (список № 2).

Ці функції перебрало на себе Товариство архівістів Польщі. Під керівництвом генерального секретаря товариства його осередки займаються орендою приміщень, наймом працівників і т.д. Товариство у 1997 р. мало прибуток у 17 тис. доларів, фінансувало міжнародні архівні конференції та інші архівні заходи.

Заступник начальника Головархіву України В.С.Лозицький виступив на нараді-семінарі з доповіддю про завдання щодо поліпшення роботи з секретними документами в державних архівах України. Було заслухано й виступ із цього питання начальника Управління Держкомсекретів України В.П.Ворожка. Він відповів на запитання присутніх.

Увазі присутніх було запропоновано також інформації начальника організаційно-аналітичного відділу Головархіву К.Є.Новохатського, який повідомив про деякі заходи Головного управління щодо забезпечення розвитку архівної справи, та начальника відділу формування НАФ та діловодства Головархіву Г.В.Портнова, виступ якого був присвячений завершенню передавання до державних архівів документів від органів СБУ.

Проблемам створення банку даних з історії національних меншин як передумови підготовки відповідних архівних довідників присвятив свій виступ на нараді-семінарі начальник відділу інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків Головархіву Г.В.Папакін.

Про питання трудового й господарчого права йшлося в інформації помічника начальника Головархіву з правових питань Г.І.Білоусової.

У роботі наради-семінару взяли участь зав. сектором Управління з питань науки та гуманітарного розвитку Кабінету Міністрів України П.В.Лисенко, директори галузевих державних архівів.

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 РОКУ”

Постать Павла Петровича Скоропадського (1873-1945) останнім часом привертає до себе все більш пильну увагу науковців та політиків. Блискучий кавалергард, видатний полководець, генерал почту останнього російського царя став 29 квітня 1918 р. гетьманом України, і під його проводом Українська Держава досягла певних успіхів у зовнішній політиці, економічному розвитку, культурному будівництві. Після вимушеного зречення 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський очолив український монархічний рух на еміграції і не залишав політичної арени до кінця свого життя. Сім із половиною місяців його гетьманату стали складовою частиною історії українського державотворення за доби визвольних змагань 1917-1921 рр. і являють собою окремий інтерес для дослідників минулого нашої Вітчизни.

21-23 травня 1998 р. у Києві, Чернігові та Тростянці відбулася II Міжнародна наукова конференція, присвячена 125-річчю від дня народження

останнього гетьмана України П.П.Скоропадського та 80-річчю утворення своєрідного соціального феномену – Української гетьманської держави.

Проведення цієї конференції було передбачено організаційними заходами з відзначення 80-річчя Української революції 1917-1921 рр., затвердженими постановою Кабінету Міністрів України. На її виконання було створено Організаційний комітет конференції, до якого увійшли представники Головархіву, УДНДІАСД, інститутів НАН України – історії України, української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського, східноєвропейських досліджень, а також міністерств – культури і мистецтв, оборони, інформації, освіти, Державного комітету у справах національностей і міграції, Спілки архівістів України, Чернігівського педагогічного інституту. Співголовами оргкомітету були обрані доктор іст. наук, проф. С.В.Кульчицький, заст. директора Інституту історії України НАН України, та начальник Головархіву, доктор іст. наук, проф. Р.Я.Пиріг, виконавчим секретарем – начальник відділу Головархіву, канд. іст. наук Г.В.Папакін. Тема конференції викликала велике зацікавлення науковців, архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, широкої громадськості як в Україні, так і за кордоном. На запрошення взяти участь в її роботі відгукнулися вчені з Росії, Фінляндії, Болгарії; почесним гостем конференції стала донька гетьмана Олена Скоропадська-Отт, яка разом зі своїм чоловіком Людвігом Оттом приїхала зі Швейцарії. Окреме привітання надіслала Гетьманська управа з Канади.

На адресу оргкомітету надійшло більш як 90 доповідей і повідомлень, у тому числі 15 докторів наук, 22 кандидатів історичних наук, 13 аспірантів та інших учених, які відгукнулися на запрошення. За географією учасники розподілилися так. Переважав, звичайно, Київ – 45 учасників, 7 доповідей і повідомлень було від Дніпропетровська та Хмельницького, по 5 – від Житомира й Криму, 4 – від Львова; всі інші обласні центри були представлені 1-2 учасниками.

Теми, що найбільше зацікавили учасників, можна розбити на шість великих блоків. Перед ведуть питання внутрішньої політики гетьманської держави, діяльності партій та рухів у 1918 році. Їм було присвячено 24 матеріали. Проблеми розвитку культури за доби новітнього гетьманату зацікавили 16 учасників; ідейно-правовим засадам Української Держави, монархічному руху на еміграції присвятили свої розвідки 15 науковців. Життя та діяльність видатних політичних і культурних діячів України в 1918 р. висвітлювалися у виступах 13 учасників. Актуальні питання зовнішньої політики перебували в полі зору 11 учасників. Як окремий блок розглядалися проблеми історії церкви за доби гетьманату – їм було присвячено 6 розвідок.

Відкриття конференції відбулося в Києві, в актовому залі Інституту історії України НАН України. З вітальним словом до учасників конференції звернувся О.Скоропадська-Отт, Р.Пиріг. На першому пленарному засіданні з великою зацікавленістю були вислухані доповіді С.Кульчицького (місце гетьманської держави в державотворчому процесі 1917-1920 рр.), В.Верстюка (концептуальні засади вивчення історії Української Держави), В.Сергійчука (Кримська політика гетьмана), А.Гриценко (спектр основних політичних сил періоду гетьманату) та ряд повідомлень.

Вечері учасники конференції переїхали до Чернігова, де 22 травня у приміщенні Чернігівського педагогічного інституту відбулося продовження

пленарного засідання та робота чотирьох секцій. Велику увагу учасників викликали доповіді члена-кореспондента НАН України П.Соханя, іноземного члена НАН України Я.Пеленського, виступи інших промовців. Того ж дня відбулося підбиття підсумків конференції.

23 травня група учасників урочистих заходів відвідала м.Тростянець Ічнянського р-ну Чернігівської обл., де колись розміщувався фамільний маєток Скоропадських і до цього часу зберігся унікальний дендрологічний парк, закладений дідом гетьмана, Іваном Михайловичем, у другій половині XIX ст. Тут пройшли дитячі роки Павла Скоропадського, сюди він час від часу навідувався у дорослому віці. Пам'ять про рідний Тростянець він зберігав і в холодному Санкт-Петербурзі, і на еміграції, у Швейцарії й Німеччині.

Конференція викликала схвальні відгуки у пресі й, безумовно, стала важливою частиною заходів із відзначення подій Української революції 1917-1921 рр., разом з іншими науковими зібраннями, що мали місце в Україні та за кордоном.

Г. В. ПАПАКІН

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “АРХІВНА ТА БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В УКРАЇНІ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1921 рр.)”

З ініціативи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства у жовтні 1997 р. у Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція “Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)”, присвячена 80-й річниці створення (вересень 1917 р.) при Генеральному секретаріаті справ освітніх Української Центральної Ради Бібліотечно-архівного відділу. В організації та проведенні конференції взяли участь: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Міністерство культури і мистецтв України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут підвищення кваліфікації працівників культури, Національна парламентська та Державна історична бібліотеки України, Спілка архівістів України.

Упродовж двох днів відбулися три пленарні та три секційні засідання, на яких було заслухано доповіді 57 учасників (із 62-х заявлених) – представників архівних та бібліотечних установ України, академічних інститутів та вищих навчальних закладів з Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Кіровограда, Києва, Львова, Миколаєва, Полтави, Сімферополя, Херсона, Хмельницького. У роботі конференції взяли участь академік Академії педагогічних наук України О.В.Сухомлинська, член-кореспондент НАН України П.С.Сохань, доктори історичних наук Л.А.Дубровіна, Я.С.Калакура, Т.І.Ківшар, О.В.Кузьмінець, С.Г.Кулешов, М.С.Слободяник, 23 кандидати історичних, філологічних, педагогічних, технічних наук, а також архівісти, співробітники бібліотек, аспіранти. Під час урочистого відкриття конференції зі словами привітання виступили Голова Національної комісії з питань повернення в

Україну культурних цінностей О.К.Федорук, координатор проектів Британської Ради В.М.Кириленко, Голова Міжнародного клубу "Планета" А.В.Денисенко, Голова Всеукраїнського Товариства Івана Огієнка Є.І.Сохацька. У вступному слові начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України Н.В.Киструської відзначалося: впродовж 1917-1921 рр. були закладені підвалини державної системи архівної та бібліотечної справи, і тому історичні дослідження цієї тематики є надзвичайно актуальними.

На ранковому пленарному засіданні йшлося про проблеми становлення й розвитку архівної та бібліотечної справи в Україні доби визвольних змагань. З доповідями виступили: д.пед.н. О.В.Сухомлинська (м. Київ) "Генеральний Секретаріат справ освітніх: основні напрями діяльності", д.і.н. Я.С.Калакура (м. Київ) "Національні історико-архівні традиції як чинник українського державотворення 1917-1920 рр.", д.і.н. Т.І.Ківшар (м. Київ) "Головні напрями бібліотечного будівництва доби визвольних змагань українського народу (1917-1923 рр.)", к.і.н. І.Б.Матяш (м. Київ) "Діяльність бібліотечно-архівного відділу на ниві архівної справи", З.О.Сендик (м. Київ) "Діяльність органів влади щодо охорони, обліку й концентрації архівних матеріалів (1917-1920 рр.)", к.і.н. Т.В.Новальська (м. Київ) "Внесок бібліотечно-архівного відділу в розробку методики соціологічних досліджень", д.і.н. Л.А.Дубровіна (м. Київ) "М.П.Василенко та В.І.Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української Держави".

Денне пленарне засідання було присвячене 100-річчю від дня народження відомого українського архівіста, організатора архівного будівництва 50-60-х років Семена Даниловича Пількевича. У засіданні взяли участь доньки С.Д.Пількевича – Мирослава Семенівна та Агнеса Семенівна, які подякували організаторам та учасникам конференції за пам'ять про батька, щирі й теплі слова про нього. Спогадами про цю непересічну особистість поділилися к.і.н. І.Л.Бутич (м. Київ), директор ЦДІАК України Л.З.Гісцова, директор ЦДАМЛМ України М.І.Крячок. Дослідження "До питання про підготовку довідника з історії державних установ України: київський генерал-губернатор О.П.Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті рр. XIX ст.)" присвятила пам'яті С.Д.Пількевича к.і.н. В.С.Шандра (м. Київ). Уже побачило світ видання, присвячене пам'яті визначного архівіста, в основу якого покладені матеріали, що прозвучали на цьому засіданні.

29 жовтня робота конференції зосереджувалася в трьох секціях: "Проблеми української архівістики періоду визвольних змагань" (керівник – к.і.н. І.Л.Бутич), "Бібліотечна справа України 1917-1921 рр." (керівник – д.і.н. С.Г.Кулешов), "Діячі архівної та бібліотечної справи" (керівник – к.і.н. І.Н.Войцехівська). Доповіді та повідомлення учасників конференції репрезентували широкий спектр тематики, засвідчували глибокий інтерес наукової громадськості до проблем архівної та бібліотечної справи доби визвольних змагань (1917-1921 рр.).

На конференції були виголошені й інші доповіді, присвячені становленню та розвитку архівної справи в Україні доби визвольних змагань. Зокрема, прозвучав виступ К.Т.Селіверстової (м. Київ) "Проект Національного архіву Української держави 1918 р.". Окремі питання процесу розбудови архівної справи було висвітлено в повідомленнях К.І.Климової (м. Київ)

“Кожна військова акція фахово зафіксована” (до питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918-1923 рр.)”, М.Б.Савченка (м. Київ) “Правові аспекти розвитку архівної справи на Україні 1917-1921 рр. (за лекціями В.К.Нікітіна)”, Г.І.Ковальчук (м. Київ) “Питання архівної справи на сторінках журналу “Наше минуле”. Ряд виступів було присвячено сутності загальноукраїнських історичних процесів у певних регіонах країни. До них слів віднести повідомлення О.І.Алтухової (м. Хмельницький) “Наслідки політичних подій у становленні архівної справи на Кам’янецьчині у 1920-1921 рр.” та О.А.Попової (м. Донецьк) “Архівне будівництво в Донецькій області в 20-ті рр.”.

Значну увагу на конференції було приділено й дослідженню окремих персоналій, адже історичний процес існує не сам по собі, а як сукупність доль особистостей, що його творять. Саме з цієї точки зору, наголошуючи скоріше не на факт щонайповнішого зібрання матеріалів про ту чи іншу постать (що теж беззаперечно важливо), а на її місце та роль в сукупності складних хитросплетінь епохи визвольних змагань науковці підійшли до висвітлення діяльності цілої низки своїх, не завжди навіть відомих, попередників. Персоналіям приділили увагу Г.В.Папакін (м. Київ) “Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання)”, В.П.Ляхоцький (м. Київ) “І.І.Огієнко та архівна справа в Україні”, Є.І.Сохацька (м. Кам’янець-Подільський) “Іван Огієнко за спогадами Григорія Костюка”, С.І.Білокінь (м. Київ) “Слідча справа одного з фундаторів архівної справи України Володимира Міяковського”, І.В.Верба (м. Київ) “Бібліотечна діяльність О.П.Оглоблина”, О.В.Гайова, Д.І.Пельц (м. Львів) “Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні документів з історії національно-визвольних змагань України (1917-1920 рр.)”, І.Н.Войцехівська (м. Київ) “Київська школа документалістів”, Р.Ю.Кондратюк, М.Ю.Костриця (м. Житимир) “В.Я.Гнатюк – архівіст, літературознавець, патріот”, В.В.Коротенко (м. Полтава) “До біографії К.І.Ляховича, першого завідувача Центрального історичного архіву Полтавщини”, М.Ю.Чиркова (м. Полтава) “М.Т.Астряб і лубенські архіви”, Л.П.Одинока (м. Київ) “Науково-практичний доробок В.К.Шенфінкель”.

На конференції прозвучало й декілька суто джерелознавчих виступів, які, безперечно, поповнять фактографічну скарбничку сучасної української науки, зокрема М.І.Павленко (м. Київ) “До джерел про українську міжвоєнну еміграцію на Балканах”, А.А.Непомнящого (м. Сімферополь) “Джерельна база вивчення історичного краєзнавства Криму 1917-1920 рр.”.

Окремо слід відзначити роботи М.М.Омельченка, Л.П.Затоки, Т.О.Борисенко (м. Київ) “Фізичний стан паперу газет, друкованих на Україні протягом 1917-1921 рр.” та М.М.Омельченка, Л.О.Дехтяренко, Т.О.Борисенко (м. Київ) “Особливості паперу документів відділу “Зарубіжна україніка” періоду 1917-1921 рр.”, які висвітлили ще одну малодосліджену сторінку тогочасної історії.

Цікавим і представницьким було на конференції зібрання фахівців, перейнятих дослідженням історії становлення бібліотечної справи в Україні у 1917-1921 рр. Вони представили надзвичайно широку палітру наукового пошуку – від загальних, так би мовити “всеукраїнських”, досліджень, до вузькорегіональних чи тематичних. Зокрема, увагу дослідників привернуло питання створення Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського –

однієї з найцікавіших і недостатньо вивчених подій в історії української культури. З цієї проблеми виступили: С.Л.Зворський (м. Київ) "Діяльність бібліотечно-архівного відділу при Міністерстві Народної освіти УЦР по створенню Національної бібліотеки України", М.С.Слободяник (м. Київ) "Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрямки і результати діяльності", Л.Т.Рева (м. Київ) "Діяльність Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського в умовах державного відродження України: 1917-1921 рр.", Л.А.Дубровіна (м. Київ) "М.П.Василенко та В.І.Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української держави (1917-1919 рр.)", Т.В.Коваль (м. Київ) "Формування книжкового фонду періодичними виданнями (1917-1921 р.)". Як зазначила Л.А.Дубровіна, дискусійність проблеми зумовлена насамперед обмеженістю до останнього часу джерельної бази попередніх досліджень. Усі згадані виступи, що ґрунтувалися передусім на матеріалах фонду і архіву Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, створили загалом досить ємну картину досліджуваного процесу. Що ж до невирішеності окремих питань, то хочеться слідом за фундаторами НБУ ім. В.І.Вернадського вірити, що нове покоління вчених не лише дискутуватиме, а й "блискуче завершить почату Комітетом працю, зробивши з цієї бібліотеки одну з найважливіших наукових та освітніх установ України, її великий скарб та предмет її гордоців."

Ґрунтовні узагальнюючі виступи щодо становлення бібліотечної справи в Україні періоду визвольних змагань, в яких систематизовано значний фактологічний матеріал, підготували Т.І.Ківшар (м. Київ) "Головні напрямки бібліотечної політики за доби української революції 1917-1921 рр.", М.П.Зніщенко (м. Київ) "Організація бібліотечного обслуговування дітей за доби визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.)", О.В.Бондар (м. Запоріжжя) "Бібліотечна справа на селі в умовах більшовизації культурно-освітнього процесу 1919-1921 рр.". Заслуговує на увагу наукової громадськості й ряд досліджень, присвячених історії місцевих бібліотечних установ різних регіонів України. Задумані авторами як окремі розвідки, в сукупності вони охопили процес становлення бібліотечної справи в нашій державі у 1917-1921 рр. Це, зокрема, роботи Є.М.Франкевич (м. Кам'янець-Подільський) "Бібліотечна справа в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.)", Н.О.Гончарової (м. Запоріжжя) "Бібліотеки середніх навчальних закладів Гуляйполя 1917-1919 рр.", Л.А.Блашкевич (м. Житомир) "Бібліотечна діяльність товариства "Волинська "Просвіта" в 1917-1920 рр.", О.Г.Сак (м. Херсон) "Роль українських культурних товариств у створенні мережі національних бібліотек і розвитку книжної справи на Херсонщині періоду 1917-1920 рр."

Чимало промовців так чи інакше торкалися проблем історії шкільництва та бібліотек і книгодрукування для дітей в Україні. Можливо, такий спонтанний інтерес засвідчує не лише те, що на початку століття ця сфера культури в нашому краї була однією з визначальних, а й те, що нині все більше наукових досліджень неминуче потребує фактографічної бази саме цієї тематики.

Учасники та гості конференції ознайомилися з книжковою виставкою "Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань",

підготовленою працівниками Державної історичної бібліотеки та Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, та отримали каталог виставки, упорядкований Л. Ястремською, М. Лук'яненко, З. Мусіною, Г. Порохнюк. Для зацікавлених було організовано екскурсії до ЦДА України: ЦДІАК, ЦДАВО, ЦДАМЛМ, а також до Національної парламентської бібліотеки України, Бібліотеки української діаспори. У Державній історичній бібліотеці України учасники конференції ознайомилися з базою даних з історії України.

Отже, є всі підстави стверджувати, що конференція досягла мети і засвідчила генетичну спорідненість, спільність історичного минулого та ідентичність багатьох фахових проблем архівної та бібліотечної справи. В ухвалі було відзначено необхідність консолідувати архівний та бібліотечний фахово-ресурсний потенціал для спільного розв'язання загальних галузевих проблем з метою підвищення ефективності архівно-бібліотечної діяльності. Конференція визнала за доцільне запровадити об'єднані семінари та "круглі столи", присвячені не лише історичній, а й сучасній проблематиці, скажімо, питанням збереженості документів, комп'ютеризації архівної та бібліотечної справи, організації науково-інформаційної діяльності. Водночас вона довела, що віднайдений на сьогодні фактичний матеріал (передусім й архівний) вже потребує концептуальної обробки й узагальнення, що могло б бути забезпечене низкою тематичних, вузько проблемних методологічних семінарів. Доцільними видаються й спільні видання бібліотекарів та архівістів, присвячені історії культури України.

На початку 1998 р. побачив світ збірник наукових праць "Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)". В основу якого покладено тексти доповідей та повідомлень, виголошених під час конференції.

Бібліотечна та архівна справа періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. була спрямована насамперед на відродження, формування й утвердження української національної свідомості та національної ідеї державотворення через поширення освіти, культури, збереження документальної історичної пам'яті народу. Ці самі завдання стоять перед нами й нині. Тож мусимо зробити все можливе, щоб бути гідними своїх попередників.

Н. П. МАРЧЕНКО,
О. М. ЗАГОРЕЦЬКА

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ"

23 жовтня 1997 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України відбулася науково-практична конференція "Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання". Вона проводилася за ініціативою Головархіву України, ЦДАГО України, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Державного архіву Служби безпеки України.

Уперше комплекс проблем, пов'язаних із введенням до наукового і соціально-правового обігу такого унікального історичного джерела як справи репресованих, став об'єктом широкого обміну думками, темою численних доповідей і виступів. В обговоренні питань їх багатоаспектного використання взяли участь співробітники державних архівів, академічних інститутів, працівники СБУ, прокуратури, органів внутрішніх справ, комісії з питань поновлення прав реабілітованих громадян, члени товариств "Меморіал" та політв'язнів. Учасники конференції представляли 13 міст України – Київ, Вінницю, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Луцьк, Миколаїв, Одесу, Полтаву, Рівне, Сімферополь, Херсон, Черкаси.

Роботу пленарного засідання конференції відкрив директор ЦДАГО України Б.В.Іваненко. Привітавши її учасників, він розповів про специфіку фондів ЦДАГО з точки зору висвітлення проблеми політичних репресій, нагадав, що до архіву надійшло на зберігання понад 35 тис. архівно-слідчих справ репресованих по м.Києву та Київській області.

Завданням, які постали перед архівною системою у зв'язку з передачею Службою безпеки України відповідного комплексу документів до державних архівів, присвятила свій виступ начальник Головархіву України Н.В.Киструська. Вона зазначила, що реалізація Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", прийняття державної програми видання серії книг "Реабілітовані історією", великий суспільний інтерес вимагали від архівістів прискореного здійснення значного обсягу робіт для забезпечення активного використання згаданих матеріалів дослідниками.

Кримінальні справи репресованих громадян, аналітичні та довідково-інформаційні документи колишніх спецслужб становитимуть основну групу джерел наукового видання "Реабілітовані історією", – відзначив академік НАН України П.Т.Тронько, який очолює Головну редакційну колегію видання. У своїй доповіді він окреслив коло питань з історії України, що висвітлюватимуться на сторінках дослідження, охарактеризував його загальну структуру, зупинився на методичних засадах його побудови. Промовець наголосив, що залучення до наукового обігу й оприлюднення невідомих документальних матеріалів про політичні репресії відкривають нові можливості для вивчення й узагальнення проблем, пов'язаних із зародженням та функціонуванням тоталітарної системи.

Визначення місця, яке посідали органи державної безпеки в структурі політичної влади, на думку д.і.н. С.В.Кульчицького, сприятиме більш повному уявленню про інформативну цінність і вірогідність службової документації ВЧК-ОДПУ-УДБ-НКВС. Докладно розглянувши методи роботи ДПУ УСРР та специфіку їх відображення в документах, він наголосив, що аналіз архівних матеріалів органів державної безпеки вимагає особливих підходів.

Питання застосування джерелознавчої критики щодо архівно-слідчих документів були предметом доповіді д.і.н. Я.С.Калакури. На прикладах конкретних справ репресованих він розкрив прийоми зовнішньої, внутрішньої та логічної критики джерел, звернув увагу на необхідність ретельної текстологічної роботи з документами.

Теоретичних принципів розроблення оптимальної методики дослідження архівно-слідчих справ з урахуванням їх особливостей торкнулися у своєму виступі д.і.н. Р.Я.Пиріг і заступник директора ЦДАГО О.В.Гранкіна.

Начальник Державного архіву Служби безпеки України О.М.Пшенніков порушив проблеми використання згаданого масиву документів у діяльності архіву. Він відзначив, що поряд із традиційним аспектом опрацювання архівно-слідчих справ, передусім підготовкою і видачею реабілітаційних довідок і документів соціально-правового характеру, більш вагомими стають питання науково-теоретичної розробки припинених слідчих матеріалів. О.М.Пшенніков зупинився також на публікаторській роботі відомчого архіву, яка знаходить своє відображення у змісті журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, і повідомив про найближчі плани в цьому напрямку.

Певний інтерес викликав виступ співробітника Київської міської комісії з питань відновлення прав реабілітованих В.З.Сідерського, який не з розмов, а з власної долі пізнав “технологію” репресій. Син “ворога народу” (його батько, З.Й.Сідерський, виконуючий обов’язки Наркома земельних справ УРСР, був розстріляний у 1938 р.), сам засуджений за обвинуваченням у антирадянській агітації, В.З.Сідерський розповів про те, яким чином реальні події відбивались у слідчій документації. Крім цього, узагальнюючи практичний досвід діяльності комісій з питань відновлення прав реабілітованих, він наголосив на необхідності застосування єдиних підходів до надання інформації з архівно-слідчих справ репресованих громадян.

Робота конференції продовжувалась у двох секціях: “Джерелознавчий аспект використання архівно-слідчих справ у наукових дослідженнях” та “Забезпечення соціально-правових потреб суспільства в ретроспективній інформації стосовно репресованих”.

Виступи учасників конференції спрямовувалися на розкриття інформаційного потенціалу архівно-слідчих справ при дослідженні широкого кола наукових проблем. Питання їх використання у процесі вивчення історії держави та права України порушив к.ю.н. І.Б.Усенко (Київ). Ґрунтовним аналізом слідчих матеріалів відзначалися доповіді к.і.н. І.В.Верби (Київ) – “Свідчення-спогади репресованих про українську історичну науку 1920-1940-х рр.” і к.філолог.н. С.І.Білоконя (Київ) – “Система обліків, анкетування і паспортизації у 1920-1930-х рр. як інформаційна основа більшовицького терору”. Тематика політичних репресій серед священнослужителів, бібліологів, музейників, науковців Академії наук була репрезентована виступами зав.відділом ЦДАГО В.О.Тихомирова, кандидатів іст. наук Г.І.Ковальчук і Р.В.Маньковської, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАН України О.В.Юркової. Джерельну вартість архівно-слідчих справ у світлі історико-біографічних студій розглянули кандидати іст. наук В.П.Ляхоцький, І.Б.Матяш, канд. техн. наук В.О.Константинов. На значенні згаданого комплексу документів для відтворення певних періодів історії міст і сіл наголосили канд. іст. наук Т.Ф.Григор’єва і керівник пошукової групи товариства “Одеський “Меморіал” М.М.Данилов.

Поряд з теоретичним аспектом використання архівно-слідчих справ жваве обговорення викликали питання їх практичного введення до наукового та соціально-правового обігу.

На законодавчих засадах роботи дослідників з матеріалами Служби безпеки України та доцільності вироблення єдиних підходів до надання інформації за архівно-кримінальними справами зупинилися д.і.н. С.М.Тимченко (Запоріжжя), к.і.н. Д.В.Омельчук (Сімферополь) і викладач Запорізького юридичного інституту МВС України В.В.Лень.

Досвідом діяльності по обробці згаданих документів відповідно до вимог архівознавства поділилися директори державних архівів Автономної Республіки Крим Л.В.Гурбова і Волинської області В.М.Гика. Серед проблем, з якими зіткнулися архівісти, вони відмітили специфіку здійснення обліку архівно-слідчих справ, забезпечення надійних умов їх зберігання, відсутність узагальнюючої методики виконання запитів стосовно репресованих. Про стан передачі фондів архівно-слідчих справ до державних архівів розповів начальник відділу формування Національного архівного фонду і діловодства Головархіву України Г.В.Портнов.

Результатам спільної роботи працівників Одеського обласного архіву та товариства "Одеський "Меморіал", співробітників Донецького архіву та обласної редколегії видання "Реабілітовані історією" присвятили свої виступи к.філ. наук Л.В.Ковальчук (Одеса) і к.і.н. В.О.Шевченко (Донецьк).

На можливості застосування комп'ютерних технологій в опрацюванні архівно-слідчих справ звернули увагу учасників конференції зав.сектором довідок Херсонського обласного архіву В.М.Крючковська і к.і.н. В.Ю.Васильєв (Вінниця). Принципи побудови інформаційно-пошукових систем за документами зазначених справ, їх функціональне призначення розглядалися на прикладах автоматизованого надання архівних довідок соціально-правового характеру щодо колишніх репресованих і комп'ютерної бази даних Вінницької обласної редколегії серії "Реабілітовані історією".

Напрямки діяльності Військової прокуратури і органів внутрішніх справ по забезпеченню реабілітаційного процесу висвітлили у своїх доповідях начальник Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України Н.В.Платонова і заст. нач. відділу Військової прокуратури Центрального регіону А.І.Амонс.

Науково-практична конференція підсумувала певний досвід використання архівно-слідчих справ у науковій, соціальній, правовій, адміністративній сферах, відбила сучасний стан теоретичних досліджень з цієї проблематики, визначила перспективні шляхи джерелознавчого розроблення згаданого комплексу документів.

О.В.ГРАНКІНА,
заступник директора ЦДАГО України

МОНОГРАФІЯ ПРО ДЕРЖАВНІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ*

До п'ятиріччя Незалежності України було видано кілька десятків книжок. Мабуть, однією з найвизначніших серед них є тритомник "Нагороди України", підготовлений до друку колективом науковців під керівництвом Дмитра Табачника. Це – видання, яке ні в Україні, ні в українській діаспорі не має аналогів щодо повноти зібраного матеріалу й вичерпності його опрацювання. На більш як тисячі сторінок друку в ньому подано описи всіх орденів, хрестів, медалей та нагрудних знаків України від найдавніших часів до сучасності.

Кожен том монографії складається з трьох частин. У першій подається детальний історичний нарис про кожну нагороду, який написано переважно на основі архівних джерел та публікованої літератури. При дослідженні давнішої та екзильної історії українських нагород (т. 1) авторам у добрій пригоді стала книжка Я.Семотюка "Українські військові відзнаки", видана в Торонті 1991 р. і двічі перевидана в Україні (без згоди й відома автора), яка охоплює нагороди України від 1918 до кінця 80-х років. Автори тритомника вважають її "справжньою сенсацією на фалеристичному полі" (т. 1, с. 7). Менше використана інша фалеристична література, видана українською політичною еміграцією на Заході.

У другій частині кожного тому подано документи про окремі нагороди: урядові постанови, протоколи засідань, пропозиції різних організацій та окремих осіб, проекти нагород (часто не здійснених) тощо. Усі документи подані мовою оригіналу. У третій частині кожного тому вміщено кольорові фоторепродукції не лише всіх нагород, але й грамот, посвідчень, орденських книжок тощо.

Кожен том завершується іменним та географічним реєстрами. Шкода, що реєстри не охоплюють також імен та географічних назв із додатків, зокрема численних списків нагороджених осіб. Фаховий виклад проблематики в монографії переплітається з популярними "відступами", які значно оживляють текст. Наприклад, із публікації довідуємося, що "рекордсменом" у нагородному марафоні Радянського Союзу був Леонід Брежнєв – кавалер усіх орденів СРСР, причому чотири рази йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, шість разів вручено орден

* Нагороди України: Історія, факти, документи. У трьох томах. Авторський колектив: Д.Табачник (керівник), І.Безгін, В.Бузало, М.Дмитрієнко, І.Курас, В.Куценко, Л.Яковлева. – Київ: В-во "ARS-Ukraine", 1996. – Т.1. – 288 с.; Т. 2. – 344 с.; Т. 3. – 424 с.

Леніна і т.п. “Єдине, що не зміг зробити генсек, – з іронією зауважують автори, – це вшанувати себе такими орденами СРСР, як Мати-героїня та Материнська слава” (т. 1, с. 20).

Читач довідається і про клейноди Київської Русі, і про запорозькі булави та перначі, і про нагородні козацькі шаблі, і про ордени царської армії, і про хрести Українських січових стрільців, і про нагороди Української Народної Республіки, і про воєнні відзнаки Української Галицької Армії, і про численні ордени та медалі, випущені урядом України в екзилі, і про відзнаки 1-ї Української Національної армії, і про хрести Карпатських січовиків та про багато інших нагород і відзнак.

Усім цим нагородам присвячено перший том публікації. Ясна річ, що в ньому основний наголос автори зробили на нагороди Української Народної Республіки (1917-1920) та екзильні нагороди української діаспори.

Нариси про ордени та медалі читаються немов детективні історії, повні несподіванок. Кілька орденів через політичні причини не було реалізовано і вони збереглися лише в ескізах та проектах. На одному з таких ескізів – ордена Залізного Хреста УНР, виконаному художником С.Красноперівним, рукою головнокомандуючого написано: “Затверджую. Головний отаман війська УНР Петлюра. 19/Х. 1920 р.” (с. 256). Кольорова фоторепродукція цього цінного документа, як і ряд інших з фондів ЦДАВО України, в монографії публікується вперше. З цього ж київського архіву (колишній Архів Жовтневої революції) автори вперше наводять і цілий ряд інших дуже цінних документів про нагороди й відзнаки періоду визвольних змагань України. Як вони потрапили туди, в книжці не сказано. Можна лише здогадатися, що це матеріали з фондів пражського Музею Визвольної боротьби України (1925-1948), вивезені з Праги в 1948-1958 рр. радянськими органами безпеки. У Музеї Визвольної боротьби України від самого початку існував військовий відділ, яким завідував генерал Михайло Омелянович-Павленко (1878-1952), кавалер багатьох орденів УНР (згадуваний у рецензованій монографії кілька разів). За свідченням останнього директора Музею Визвольної боротьби України Симона Наріжного, генерал М.Омелянович-Павленко приділяв посилену увагу українській фалеристиці. Відчувається, що в першому томі рецензованої монографії (кращому з усіх) використано саме ним зібрані матеріали.

У розділі “Українські нагороди періоду другої світової війни” (с. 165-170) розглянуто й відзнаки вояків дивізії СС “Галичина” та власні нагороди Української повстанської армії. Нагородні знаки УПА за проектом художника Ніла Хасевича було виконано в 1951 р. Це – золоті, срібні та бронзові хрести Бойової Заслуги та хрести Заслуги.

У другому томі висвітлено історію створення, подано характеристики та описи нагород в Українській Радянській Соціалістичній Республіці за 1921-1991 рр., таких як орден Трудового Червоного Прапора УСРР, орден Богдана Хмельницького (“єдиний орден СРСР з українським правописом”), медалі до визначних ювілеїв Радянської України тощо. Тут же подано описи всіх нагрудних знаків, пов'язаних із почесними званнями УРСР: заслужений металург, шахтар, енергетик, геолог, агроном, зоотехнік, лісовод, юрист, лікар, учитель, працівник культури, діяч науки, артист, художник тощо. У документальній частині наведено статистичні дані про нагородження тим чи іншим знаком.

Із цієї частини монографії яскраво видно, як Москва нехтувала національними правами союзних республік, передусім Української РСР. І найменший прояв демонстрації національної самобутності вона ліквідувала в зародку. Навіть написи на “українських” орденах і медалях повинні були робитися по-російськи.

У розділі “Нездійснені проекти” (т. 2, с. 269-314) автори наводять цікавий випадок, коли М.Хрущов у березні 1943 р. звернувся до Й.Сталіна з проханням дати дозвіл на заснування Почесного Червоного Прапора УРСР для нагородження ним частин та підрозділів Червоної Армії за визволені українські міста, а також встановити нагороду – Почесну Бойову Грамоту УРСР для нагородження бійців та командирів Червоної Армії та партизанів, які особливо відзначилися у визволенні України від загарбників (т. 3, с. 270-271). До прохання була долучена вся документація. Непомильний “вождь світового пролетаріату” категорично відхилив прохання Хрущова. Пізніше Сталін забракував і проект спеціальної медалі “За звільнення Радянської України” (с. 278).

На початку травня 1967 р. перший секретар ЦК Компартії України П.Ю. Шелест висунув ідею про встановлення в Українській РСР не однієї, а цілої системи (!) власних республіканських нагород (т. 2, с. 281). І ця “ідея” була детально опрацьована і з усією документацією надіслана до Москви для ... “надання дозволу”. Ішлося про ордени Державного Прапора УРСР і Трудової слави та медалі “За трудові заслуги”, які ніколи не були реалізовані.

Третій том рецензованої монографії охоплює нагороди Незалежної України за п'ятирічний період (1991-1996). Здавалося б, що це занадто малий відрізок часу для встановлення нової системи нагород, але, як виходить з поданого огляду, він був сповнений бурхливими подіями, пов'язаними з впровадженням нових нагород. Автори цитують цілі протоколи, навіть засідань Верховної Ради, присвячених нагородам. Наводяться численні укази, постанови з цього питання. Чимало уваги приділяється діяльності Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України та Комісії по державних нагородах України при Президентові України. Цими двома комісіями була проведена величезна робота по розробці й реалізації нової системи нагород.

Першою державною нагородою незалежної України стала Почесна відзнака Президента України (автор Ю.Харабет), заснована в 1992 р. з ініціативи Леоніда Кравчука. Її перші лауреати – письменник Олесь Гончар, тодішній Посол України в Канаді Левко Лук'яненко та авіаконструктор Петро Балабуєв. До 1 квітня 1996 р. цією нагородою було удостоєно 366 людей, у тому числі кілька закордонних громадян: скульптор Лео Мол (Леонід Молодожанин), громадянин США, та директор старечих домів Євгенія Пастернак з Канади, професор-сходознавець Омелян Пріцак зі США, президент Італійської Республіки Оскар Луїджі Скальфаро та ін. У монографії наведено імена всіх 366 нагороджених цією відзнакою¹.

Дальшими нагородами, детально описаними в третьому томі, є орден князя Ярослава Мудрого (5 ступенів), орден Богдана Хмельницького, зірка та хрест “За мужність”, пам'ятний знак “50 років визволення України”, “Іменна вогнепальна зброя” (пістолет ФОРТ-12), почесні звання та державні премії України.

У документальній частині наведено щорічні статистичні дані про склад нагороджених по кожній області України (кількість працівників сфери матеріального виробництва, робітників, колгоспників, спеціалістів, керівників, службовців) та статистика нагороджених по окремих галузях народного господарства. Тут же подано поіменні реєстри нагороджених усіма орденами та медалями із зазначенням посади, дати та обґрунтування нагородження (за що).

Для фалеристів у добрій пригоді стане бібліографія праць про нагороди й відзнаки (с. 357-371), в якій поряд із працями вчених України названо й розвідки закордонних дослідників українських нагород.

Тритомник "Нагороди України" є унікальним явищем не лише у фалеристиці України, але й у світовій фалеристиці, бо не так багато держав може похвалитися такою вичерпною публікацією про свої державні нагороди. Це – колективна праця сімох авторів – працівників Інституту історії України НАНУ, Інституту національних відносин і політології НАНУ, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Шкода, що в монографії не зазначено, кому саме з авторів належать окремі розвідки чи томи, внесок кожного у цю колективну працю. Крім авторів, на велику подяку за видання цієї цінної книжки заслуговують і видавництво "ARS-Ukraine" (директор К.Музика) та прясівська друкарня "Поліграф", очолювана Ярославом Шуркалою. Віримо, що вона знайде вдячних читачів не лише серед фахівців – дослідників історії, політології, права, філософії, але й серед широких кіл населення України.

М.МУШИНКА

¹ Уже після виходу книжки було повідомлено, що 24 серпня 1996 р. Л.Кучма Почесною Відзнакою Президента України нагородив сімох закордонних громадян: Зінну Ботте з Австралії (посмертно), Ераста Гуцуляка та Петра Яцика з Канади, Зенона та Надію Матківських із США, Ярослава Шуркалу та Миколу Мушинку із Словаччини.

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ Й КОРИСНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Перед нами – об'ємна книжка В.М.Хмарського, присвячена розвитку археографії на Півдні України, а конкретніше – дослідницькій і публікаторській діяльності А.О.Скальковського*.

...Титульний аркуш. Кольоровий портрет А.Скальковського. "Вступ". А над цим словом, як епіграф, присвячення: "Пам'яті мого вчителя – професора Анатолія Діомидовича Бачинського". Ці слова не можуть не справити враження на читача. А у другого із тих, хто підписав цю рецензію, вони викликали особливе хвилювання. Ніби замкнулось якесь коло чужої людської долі, її історичних уподобань.

* *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – Вип. 6. – Одеса: М.П.Гермес, 1998. – 319 с.

© В. Ф. Бурнос, Є. М. Стуканов, 1999

Пам'ять полинула у далекий 1956-й рік, у сонячний літній день в Одесі. Серед дорослих дослідників, які працювали в читальному залі обласного архіву і серед яких був двадцятип'ятирічний начальник Донецького обласного архіву, привертала увагу молодесенький хлопчик. Це сьогодні таким нікого не здивуєш, а тоді було виключним явищем. Допитливого юнака теж привертала людина, не набагато старша.

Склалося органічно й невимушено, що в перерві, на лавочці, неподалік від входу, вони розговорилися. Виявилось, що юний дослідник, який представився Анатолієм Бачинським, – ще учень, але в архіві працює не перший рік. Він з молодечим запалом розповідав про документи, що висвітлюють маловідому історію Буджацьких козаків. У відповідь почув дещо про долю китайських робітників в Одесі. Тоді ж у розмовах неодноразово згадувалось ім'я Аполлона Скальковського і документи про нього...

Тепер, коли минуло більше сорока років від того літа, коли прочитана книга і її присвячення, – зразу ж виникло припущення: чи не підштовхнув автора до вивчення діяльності А.Скальковського саме А.Д.Бачинський? І наше припущення, як підтвердив Вадим Михайлович Хмарський, було вірним. Так ніби замкнулось якесь коло.

Цілком закономірно, що наш інтерес до книжки помітно зріс не тільки у професійному, але й суто людському плані. Дійсно, дослідження життя й творчості людини, яка протягом шести останніх десятиліть минулого століття викликала суперечливі увагу і оцінку, особистості, яку майже забули за радянських часів, – має зараз неабияке значення для української історіографії. І не лише для неї.

Останніми роками увага до творчої спадщини й особи "Геродота Новоросійського краю", "козацького Нестора", як називали його прихильники, значно зросла. І особлива заслуга в цьому, слід зауважити, належить саме В.М.Хмарському. Його численні статті, повідомлення, замітки знайшли узагальнення в резюмованій монографічній праці.

Вихід книги майже співпадає з двома найважливішими датами життя її героя – 190-літтям від дня народження і 100-літтям з дня смерті. Так завгодно було долі, що народився А.О.Скальковський (за новим стилем) 13 січня 1808 р., а помер 10 січня 1898 р., не доживши трьох днів до свого 90-річчя. Таке співпадіння підвищує актуальність дослідження.

Усе вищезгадане спонукало нас до поглибленого ознайомлення з працею В.М.Хмарського.

Отож, подивимося на монографію з кількох боків, передусім звернемо увагу на зміст.

Побудова праці – дисертаційно-канонічна, вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і науково-довідкового апарату, який, у свою чергу, включає посилання на джерела, які розміщено наприкінці розділів, шість додатків, два покажчика й перелік скорочень.

У вступній частині традиційно простежуються етапи вивчення творчості А.Скальковського – від першої статті на початку цього століття до публікацій наших днів (як радянських фахівців, так і істориків діаспори). Автор розглядає й узагальнює різні погляди на діяльність історика, постійно тримаючи в полі зору при цьому археографічну, як її розуміє дослідник, діяльність А.О.Скальковського. В.М.Хмарський, аналізуючи відгуки на публікації Скальковського, обов'язково зауважує, скільки опублікованих

документів було відомо тим, хто аналізував їх. Від цього, вважає дослідник, і це вірно, залежать глибина та якість аналізу творчості історика.

Із вступу, особливо із посилань, читач може уявити, наскільки насичена літературно-джерельна база, особливо архівна: понад 2 тисячі одиниць зберігання. Відмінною рисою аналізу архівних джерел є те, що автор не тільки – традиційно – розі лядає склад і деякі відомості про історію фонду, але й відомості про історію фондоутворювача. Не кожен дослідник вважає за потрібне робити це, навіть коли робота присвячена конкретній особі.

Перший розділ у загальних рисах висвітлює життєвий і творчий шлях А.Скальковського. Автор дослідження поділяє його на чотири періоди – згідно з етапами його багатогранної діяльності, передусім історичної. У першому підрозділі йдеться про роки навчання, коло спілкування під час навчання в Московському університеті, зокрема з А.Міцкевичем, З.Волконською та ін., приїзд до Одеси після його закінчення (1808-1828). Три наступні підрозділи охоплюють відповідно 20-ті-40-ві, 40-ві – початок 60-х років і останні десятиліття (до 1898 р.).

Саме тут перед читачем вимальовується колоритна постать високого державного службовця (таємного радника) і багатогранного дослідника, науковця в кількох галузях суспільних знань. Він зробив певний внесок у публіцистику, статистику, демографію, економічну науку, краєзнавство, історію, археографію. Крім того, робив спроби займатися красним письменством.

• На думку автора монографії, А.Скальковський, займаючись історією все життя, найбільш вагомий внесок у цю науку зробив у 30-ті–40-ві рр., коли знайшов і опублікував документи “Нової Січі”.

Другий розділ, присвячений багаторічній евристичній діяльності А.Скальковського, складається з п'яти підрозділів. У них досліджуються передумови публікаторської роботи, певна підготовча робота (§ 1); висвітлюється хід експедицій 1835 р. (при цьому вносяться цінні уточнення маршруту) (§ 2); описуються експедиційні турботи і результати поїздок у 1836-1838 рр. (§ 3); аналізуються знахідки 1839 р., дається оцінка придбання архіву Коша Нової Запорозької Січі. Уточнюючи деталі віднайдення цього архіву, автор ніби розставляє на свої місця суперечливі відомості про всіх причетних до цього (§ 4); нарешті, описуються пошуки 40-х рр., зокрема остання експедиція 1843 р., дається оцінка всіх експедицій (§ 5).

Цей розділ – найбільш об'ємний у роботі й чи не найгрунтовніший. Період же, висвітлений у четвертому підрозділі, автор називає етапним у пошуковій діяльності історика (с. 70). Слід також відмітити, що автор показує А.Скальковського як дослідника, наукові інтереси якого не були обмежені географічно. Його цікавили історико-економічні й статистико-демографічні проблеми різних регіонів України, зокрема й Донецька (Слов'яносербськ, Азовське узбережжя Маріуполя, Юзівське металургійне підприємство, Бахмут тощо).

У трьох параграфах третього розділу описано зусилля А.Скальковського по збереженню та описуванню знайдених ним історичних джерел. Багато уваги приділено його турботам щодо створення в Одесі історичного архіву від середини 30-х – до початку 40-х рр., описуванню й збереженню джерел у другій половині 70–80-х роках. Останній підрозділ названо: “Заняття камеральною археографією”.

Неодноразові спроби заснування історичного архіву на принципах, пропонованих А.Скальковським, так і не були здійснені, в тому числі через "міжкланові" суперечності в історичному середовищі. Більш результативними були зусилля по упорядкуванню й описуванню власного великого архіву. Єдиної наукової методи в цій галузі архівознавства не існувало, тому не було уніфікації і в засобах, яких додержувався А.Скальковський. На це теж доречно звертає увагу В.М.Хмарський.

Четвертий розділ присвячено характеристиці едиційної археографії, тобто безпосередній публікації документів. Тут спочатку (у першому параграфі) зроблено огляд документальних видань найрізноманітнішого характеру. Далі (у другому параграфі) аналізуються методи видання історичних джерел.

Цей розділ, особливо його перший параграф, повною мірою можна сприйняти лише в тісному зв'язку з додатком № 4, яким є "Хронологічний перелік документів, які опублікував А.Скальковський".

Основний зміст другого параграфу – про прийоми археографічної підготовки джерел до друку – полягає в таких тезах: Скальковський не мав чіткої методики публікації; критерії відбору ним матеріалів позначені його соціальним станом і політичними уподобаннями; найбільш якісна обробка документів спостерігається в разі їх друкування як "Додатків" до дослідження.

Автор монографії, аналізуючи археографічну підготовку А.Скальковським джерел до друку, за основу, за взірць бере сучасні прийоми, сучасні правила видання документів. Саме з цих позицій автор докладно аналізує відбір документів і їх розміщення, методику складання заголовків і деякі особливості обробки текстів, характер приміток, склад і якість інших видів науково-довідкового апарату. В.М.Хмарський виявив і проаналізував, зробив повний перелік як кількості історичних праць А.Скальковського (55), так і числа опублікованих ним – повністю та у витягах – історичних документів (понад 700, як кілька разів відмічає сам автор) (с. 142, 154, 163). Цю працю було виконано, як прослідкував автор, у період від 1836 по 1900 роки.

Наприкінці безпосередньо дослідницької частини монографії автор подає стислі (чотири з невеличким сторінки), але насичені висновки, де підбито підсумки всієї дослідницької й публікаторської діяльності А.О.Скальковського.

Ця "безпосередньо дослідницька частина" займає 166 із 319-ти сторінок монографії. Далі йдуть "Додатки", іменний і географічний покажчики, список скорочень (тобто половина об'єму книги – 143 стор.). До додатків віднесені: "Основні дати життя і діяльності Аполлона Скальковського", "Короткі відомості про родину Скальковських", "Схема маршрутів археографічних експедицій А.Скальковського", "Хронологічний перелік документів, які опублікував А.Скальковський", "Історичні джерела вивчення археографічної діяльності А.Скальковського", "Література про А.Скальковського".

Вище ми лише у формально-структурному розумінні вжили вислів "безпосередньо дослідницька частина монографії". Якщо взяти до уваги зміст "Додатків", то впевнено можна висувати, що вони також є результатом копійної дослідницької роботи В.М.Хмарського і, за невеликими винятками, невід'ємні від "основної" частини. Як уже зазначалося

відносно тексту, стосовно додатків теж слід відмітити, що повністю їх можна охопити й сприйняти лише звертаючися до змісту розділів.

Таким чином, комплекс науково-довідкового апарату загалом цілком доцільний і складає єдиний інформаційний і науковий простір.

Загальний огляд монографії, звичайно, не може відбити всього спектру дослідження, дати уявлення, зокрема, про здобутки як у загальноісторичному, так і в археографічному аспекті.

Праця В.М.Хмарського – достатньо глибоке дослідження наукового типу. Разом із тим, характер викладення, побудова, назви розділів і підрозділів, склад додатків і інших частин довідкового апарату наближають її до науково-популярного типу, а тим самим – і до широкого читача.

Автор, безумовно, захоплений своїм героєм, але послідовне дотримання принципу історизму, об'єктивності не дозволило йому принизитися до перебільшень людських і дослідницьких якостей А.Скальковського. Співчуваючи істориком з приводу неодноразових, але марних спроб створити в Одесі історичний архів, автор визнає, що його проект був менш вдалим, ніж підготовлений діячами, краще обізнаними в архівній справі. Віддаючи належне Скальковському-археографу, В.М.Хмарський цілком слушно, на нашу думку, вважає за потрібне констатувати: "Археографічна діяльність, як одна із форм його наукової активності, не займала окремо визначного місця у його творчості. Проте наслідок її – публікація великої кількості історичних джерел – надавала його творам особливої наукової ваги" (с. 44).

Автор вірно відмічає загальну особливість історичної діяльності науковців того часу: історики не тільки писали дослідницькі праці, а й займалися пошуком і публікацією знайдених джерел (с. 53). Тоді ще не відбулося відокремлення (хоча в другій половині XIX ст. його певні прояви вже мали місце) суто археографічних робіт, у сьогоднішньому їх складі. Тому А.Скальковського, як і багатьох його сучасників-істориків, можна традиційно віднести до археографів. Хоча деяких із них ми назвали б більш скромно – "публікаторами", оскільки вони, публікуючи численні джерела, свідомо не займалися вивченням і розробленням прийомів і методів видання, тобто теоретичними й методичними аспектами археографії. А.Скальковський, на нашу думку, належав саме до цієї категорії українських істориків. І при всій величині його внеску в пошук і друкування джерел, він не зміг об'єктивно стати типовим представником української археографії другої половини XIX ст. у повному розумінні цього питання.

Тому вищезазначена позиція автора дослідження, її діалектичність нам імпонує. Можна навести й інші приклади наукової об'єктивності В.М.Хмарського (с. 74, 75, 107, 165 та ін.).

У кількох випадках автору монографії слід було висловити власну точку зору на події української давнини, які у А.Скальковського і сучасних йому опонентів викликали неоднакові тлумачення чи оцінки. Скажімо, коли мова йшла про гайдамаччину (с. 134 та ін.).

Можна навести чимало прикладів, коли дослідник вносить суттєві, аргументовані уточнення до творів попередників як щодо біографічних даних, так і творчості А.Скальковського (с. 24, 27, 29, 58, 81, 84, 130 та ін.).

Свідченням наукової доброзичливості автора є сторінки, де він (у випадках, коли абстрагується або не має змоги дослідити певне питання) дає підказку історикам, які звернуться надалі до такої ж чи суміжної теми

(с. 70, 83, 106 та ін.). Безсумнівно, ми навели далеко не вичерпний перелік таких відмінних рис.

Головним у висвітленні В.М.Хмарським археографічної діяльності А.Скальковського є систематизація, аналіз і донесення до читача всіх документів, які знайшов і опублікував А.Скальковський (повністю чи у витягах). В.Хмарський описав 730 документів з 55 публікацій. Проаналізовано як діяльність загалом з пошуку й публікації документів, так і методика роботи публікатора. І цього разу якнайкраще стає в пригоді науково-довідковий апарат праці.

Певною мірою загальна оцінка праці, що рецензується, міститься вже в заголовку до рецензії. Вважаємо, що вона буде корисною не тільки як історична розвідка, але й як посібник для викладачів і студентів з курсу української археографії. Ми, до того ж, віднесли б роботу В.М.Хмарського до започаткованої 1989 р. серії “Пам'ятки історичної думки України”.

Водночас, як і будь-яка дослідницька праця, монографія В.М.Хмарського викликає певні міркування, заперечення, поради, зауваження.

Вище наголошувалося на об'єктивності автора щодо оцінки діяльності й внеску А.Скальковського в історію загалом і археографію, зокрема. Між тим, мусимо констатувати, що бажання автора показати внесок Скальковського в усіх напрямках археографічної діяльності спричинило деякі перебільшення в аспекті “камеральна археографія”. На нашу думку, більшість із описаного в третьому розділі стосується не стільки археографії, скільки архівної справи, архівознавства. Йдеться про матеріал третього параграфу, що має назву “Заняття камеральною археографією”.

Логіка подій часом сама змушувала автора визнавати це. У “Вступі” він визначає діяльність А.Скальковського як “історика, статистика, архівіста тощо” (с. 14). Говорячи про повернення у 80-х – на початку 90-х рр. до сюжетів з історії Одеси, В.М.Хмарський підкреслює: “Цьому, безумовно, сприяла його архівна діяльність” (с. 140). Складання описів, про що йдеться в третьому розділі, було пов'язане або з відбором “матеріалів для історичного архіву” (с.116), або з упорядкуванням документів “фондів скасованого у 1874 р. управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора” (с.119). Автор, посилаючися на Скальковського, звертає увагу, що той “археографічну подорож”, “археографічну справу” розумів скоріше як архівознавчі поняття і просив називати себе “археографом одеського архіву” (с.107), тобто не пов'язував це з публікацією джерел.

Таким чином, значну частину матеріалу третього розділу вважати цілком пов'язаною з археографічною діяльністю, зокрема з “камеральною археографією”, без більш глибокого обґрунтування, на нашу думку, недоцільно.

Аналізуючи методи археографічної підготовки документів до друку, автор прийняв за головні критерії сучасні правила видання документів, але не уточнив, які саме: “Правила видання історичних документів”, прийняті у 1969 чи в 1990-му рр.? “Методическое пособие по археографии” 1958 р. й подібні не можна вважати, як сказано в тексті (с. 145), “найсучаснішими та найбільш авторитетними” посібниками для археографів. До того ж, “Методическое пособие...” – це не “Правила”. Крім того, “Методичні рекомендації по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”, підготовлені Л.Гісцовою, стосуються тільки названого комплексу.

Визнаючи право автора керуватися сучасними методикою і правилами, все ж вважаємо, що певні зіставлення з методикою того часу не були б зайвими попри відсутність загальнообов'язкових правил видання документів для всієї Росії, у тому числі України, як таких. Археографія, між тим, мала певний "набір" прийомів і методів, концепцій і критеріїв. До речі, й сам автор слушно зауважує, що Одеське Товариство історії і старожитностей публікувало документи на більш високому рівні, ніж А.Скальковський (с. 145, 148 та ін.). Отже, не зайвим був би конкретно історичний аналіз археографічної концепції А.Скальковського, зіставлення й огляд внесеного ним у цей напрям, а також запозиченого із сучасного йому методичного арсеналу. У цьому випадку не складалося б враження певної археографічної відірваності публікатора від загального археографічного процесу в країні. У результаті ж автор праці дещо відійшов від своєї мети вивчати археографічні "методи і форми у межах тогочасної історичної науки" (с.14).

При загальній високій оцінці науково-довідкового апарату дослідження (його склад, бібліографічне оформлення тощо) маємо зробити кілька зауважень, які вважаємо як авторськими, так і редакційними прикростями.

Безумовно, скромність прикрашає, але чи варто було з цієї причини дещо відступити від правила бібліографічного описування, не вказавши прізвища автора в посиланнях 22-24 "Вступу", де перелічено понад 15 праць В.М.Хмарського? Це припустимо лише тоді, коли посилання мають форму підрядкових приміток, тобто розташовані близько до тексту.

Праця не має фронтального переліку джерел і літератури, він розбитий на кілька частин (у примітках, додатках). Тому повне уявлення про багату джерельну базу і про внесок автора можна дістати лише синтезуючи різні форми списків і сам текст. Цей та деякі інші моменти дещо ускладнюють користування науковим апаратом (с. 9, 19-20).

Розділ "Додатки", як уже відмічено, є неоднорідним. Найбільш об'ємний із них – 4-й, де подано хронологічний перелік опублікованих А.Скальковським документів. Більш ніж на двохстах сторінках розміщено 730 заголовків документів, розташованих у хронологічному порядку, з посиланням на видання, де документ побачив світ, із вказівкою на повноту чи фрагментарність (витяг). При цьому цей додаток складається з двох частин: у першій наведено актові документи (705), у другій – фольклорно-сфрагістичні матеріали (з 706-го по 730-й). Документи першої частини датовано, у другій же відповідна графа відсутня. Недоліки цього додатка полягають, по-перше, у тому, що різні за характером матеріали структурно не відокремлені ("а" – такі-то, "б" – такі-то); по-друге – система датування документів у першій частині не обумовлена і трохи заплутана. Доцільно було б підрядково пояснити (для читача – неархеографа), що заголовки до документів складені автором (чи якусь їх частину взято з публікацій); що дати без прямих дужок – це дати, наявні в публікації, а в дужках – установлені автором. А що означають просто прямі дужки після року? Не вдалося встановити? Чи датування в пункті 22 [с. 183], наведене в круглих дужках (1731) замість попереднього (1730): публікатора, автора? У кількох випадках – заголовки неповні (пункт 16, 39 на с. 192, 186 та ін.). Тобто, є потреба в пояснювальних примітках – або підрядкових, або до певного додатка, або до комплексу в цілому.

Суттєво знижується вартість іменного й географічного покажчиків від того, що в них вказується лише одна сторінка, на якій згадується поняття. Неповна перевірка перших 150 сторінок показала, що В.Біднов згадується не тільки на вказаній 5-й, але й на 6-й, 17-й, 142-й сторінках. За правилами повинні наводитися всі сторінки для всіх імен або географічних назв. Якщо з якихось причин автор захотів чи був змушений відступити від правила, це також слід було обумовити в світлі вищезгаданої поради.

Книга має 5 ілюстрацій, розташованих серед тексту. Це – портрет А.Скальковського (у кольорі після титульного аркуша і той же самий у чорно-білому відображенні – на с. 73), фрагменти документів, сторінки щоденника. Доцільно було б дати перелік ілюстрацій із вказівкою на сторінки. Ілюстративну функцію виконує й додаток 3 – “Схема маршрутів археографічних експедицій А.Скальковського” (с. 178 і легенда до неї на с. 179). Цей корисний додаток (сама карта-схема), на жаль, виконано в малому масштабі, що ускладнює користування ним.

Є зауваження й до “списку скорочень”: в абрєвіатурі “ЗОСХІОР” пропущена буква “С”; не ввійшли до списку скорочення “НТШ” (с. 86), “ОП” (с. 158), “КДУ”, “УІЖ” (с. 298).

Мають місце й помилки в бібліографічному оформленні літератури – як у примітках, так і в додатках (с. 51, 121, 179, 283, 287 та ін.), описування за старими правилами: написання зайвих, або, навпаки, відсутність потрібних умовних розділових знаків, невірна заміна одних іншими; описки, пропуски літер тощо (Анпанович замість Апанович – с. 76; с. 103, 114, 141 та ін.).

Дуже прикро, що поліграфісти застосували клейовий засіб брошурування книги. Поки ми працювали з нею, вона перестала бути книгою і перед нами тепер лише 159 окремих аркушів.

Загалом же, попри ці зауваження, праця заслуговує на високу оцінку, придасться в роботі багатьом фахівцям, є прикладом, вартим наслідування.

В.Ф.БУРНОСОВ,
Є.М.СТУКАНОВ

У ЦДАМЛМ УКРАЇНИ

Із нагоди столітнього ювілею українського перекладача, музикознавця, диригента, педагога Бориса Тена (Хомичевського о Миколи Васильовича, 1897-1983) працівники ЦДАМЛМ України на основі особового фонду митця підготували виставку документів.

Завдяки Борисові Тену український читач зміг ознайомитися з багатьма всесвітньовідомими творами. Він перекладав на українську з давньогрецької ("Одіссея" та "Іліада" Гомера, "Прометей закутий" Есхіла, "Цар Едіп", "Ангігона" Софокла, "Постига" Аристотеля), англійської ("Король Річард III" В.Шекспіра), німецької ("Розбійники", "Вільгельм Телль" Ф.Шіллера), а також польської, чеської, французької та інших мов народів світу.

На виставці представлено особисті документи митця, рукописи вищезгаданих перекладів, музикознавчих досліджень, поетичних творів, епістолярна спадщина, фото, образотворчі матеріали, друковані видання.

Виставку було розіграно для учасників ювілейного вечора митця, що проходив у концертному залі Музичної Академії (м.Київ). Зі спогадами на цих урочистостях виступили письменники В.Шевчук, Д.Білоус, О.Ющенко, О.Опанасюк, мистецтвознавець Д.Степовик. Музичну програму підготував Поліський ансамбль пісні та танцю "Льонок" (хул. керівник І.Сльота).

Сьогодні з експонатами виставки мають змогу ознайомитися відвідувачі Архіву-музею.

Відбулася презентація документів відомої української письменниці, художниці із Бразилії Віри Вовк (Селянської).

Із переданої архіву-музею цінної колекції матеріалів на огляд присутніх було виставлено переклади Віри Вовк португальською мовою творів П.Тичини, І.Драча, В.Шевчука, І.Калинича, В.Голобородька, "Антології української літератури". Заслужують на увагу листи відомих діячів культури –

Миколи Бажана, Андрія Білецького, Святослава Гординського, Уласа Самчука, Юрія Смолича, Бориса Тена, Ярослави Музики, Григорія Кочури, Миколи Лукаша, Василя Стуса, Івана Світличного та ін. Присутні ознайомилися із особистими документами – автобіографією, матеріалами про наукову та викладацьку роботу Віри Вовк у вищих навчальних закладах Бразилії, Німеччини, США, а також зібраними фондоутворювачем візитними картками, програмами літературно-мистецьких вечорів тощо. Привернули увагу й друковані поетичні твори письменниці – "Мандала", "Жіночі маски", "Меандри", "Весняне дійство", "Вітражі", "Чорні акації" та ін. у яскравому оздобленні самої Віри Вовк, а також Зої Лісовської та Ладі Нижанківської.

Віра Селянська передала до Архіву-музею на зберігання й безцінні родинні реліквії – обручку матері (1925 р.) та клаптик з вишиваного рушника, "що його бабуся Касуля дала батькові, коли він пішов з Січовими стрільцями. Йому було 16 років" (так написала в апотації сама В.Вовк). Також було виставлено лавровий листочок із могили Данте Алігьєрі – подарунок В.Вовк від М.Рудницького. Окрасою презентації-виставки були витинанки художниці.

Із нагоди презентації документів перед присутніми виступили: Голова національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України О.Федорук, письменник Л.Череватенко, директор Архіву-музею М.Крячок.

З нагоди 80-річчя від дня народження українського письменника Василя Степановича Швеця у Спільці письменників України відбувся вечір пам'яті ювіляра. Завдяки спільній роботі ЦДАМЛМ України, СП України та вдови письменника Марини Георгіївни присутні змогли оглянути виставку документів митця.

В експозиції представлено, зокрема, автографи віршів 1942-1944 рр. ("Іду", "Ти себе чеканням...", "Віднайдений зошит"), прозових творів ("Ярослава Троян" (1962), "Листи в окопи") та один із останніх романів митця "Тайнопис" (1995).

Привернули увагу й фотодокументи: під час зустрічі на V з'їзді СПУ з поетами – військовими кореспондентами на Воронезькому та I Українському фронтах (1966); серед учасників наради молодих письменників України (1940); з П.Тичиною, М.Рильським, А.Малишком, В.Сосорою та ін.

О.Ф.ПАВЛОВА

У ЦДАМЛМ України відбулася творча зустріч із письменником, доктором філософії, правозахисником, головним редактором газети "Наша віра" Є.Сверстюком. Він розповів присутнім про свій життєвий і творчий шлях, 12-літнє перебування в брежнєвських концтаборах, згадав про друзів-"шістдесятників", з якими довелося випити гірку чашу тюремного ув'язнення й заслання: В.Чорновіла, І.Світличного, В.Стуса, В.Овсієнка, В.Марченка... Зі світлими спогадами про сина, про його справжніх друзів – борців за незалежну Україну виступила мати В.Марченка – Ніна Михайлівна. Учні гуманітарного ліцею разом із викладачем А.А.Ткач підготували літературно-музичну композицію за віршами Є.Сверстюка. Прозвучали поезії та пісні у виконанні народної артистки України Н.Магвієнко, співачки Олеси Чарівної, поета І.Малковича.

Гості та учасники зустрічі мали нагоду ознайомитися з документально-книжковою виставкою, присвяченою життю й діяльності Є.Сверстюка, на якій представлено рукописи текстів його виступів, статей, фотографії, листи, книги, журнали. Є.Сверстюк відповів на численні запитання присутніх, шанувальників його творчості.

В.М.ШЕПЕЛЮК

28 березня 1998 р. у ЦДАМЛМ України відбувся вечір пам'яті визначного українського вченого-історика, археолога, архівіста, громадського діяча Володимира Боніфатійовича Антоновича. Вечір відкрив директор ЦДАМЛМ України М.Крячок. Він нагадав, зокрема, що саме в приміщенні архіву-музею 1922 року розпочалася діяльність Центрального історичного архіву, якому було присвоєно ім'я В.Антоновича. Начальник Головархіву України, доктор історичних наук Р.Піріг відзначив провідну роль В.Антоно-

вича у справі підготовки українських наукових кадрів (на прикладі стосунків В.Антоновича та його учня М.Грушевського). "Археографічна діяльність В.Антоновича" – тема доповіді директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, члена-кореспондента НАН України П.Соханя. Науковців Київського національного університету ім. Т.Шевченка представляли доктор історичних наук професор А.Катренко та кандидат історичних наук, завідуючий музеєм КНУ В.Короткий. Про документи В.Антоновича, зосереджені в архівних установах, розповіли директор ЦДІАК України Л.Гісцова та старший науковий співробітник Державного архіву м. Києва С.Карамаш.

Головною подією вечора стала презентація мармурового погруддя В.Антоновича. 1890 року цей бюст за ініціативою одеської "Громади" на кошти мецената В.Тарновського виготовив професор різьбярства Луїджі Йоріні. За радянських часів погруддя В.Антоновича було понівечено й облито фарбою. Нині унікальний мистецький твір, відреставрований скульптором Б.Микитенком, – у центрі постійно діючої експозиції "Із скарбів архіву-музею". А розпочинається вона з розділу "Матеріали до вивчення української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст.", тобто періодом, який можна було б назвати "добою Антоновича". Присутні ознайомилися також із новою тимчасовою документально-книжковою виставкою ЦДАМЛМ України, серед експонатів якої – прижиттєві й сучасні видання праць В.Антоновича, спогади його учнів І.Каманіна, В.Ляскоронського, меморіальні збірники, матеріали конференцій, присвячених науковій діяльності видатного сина України.

М.Д.ХОДОРОВСЬКИЙ

Розгорнуто документальну виставку, присвячену 80-річному ювілею визначного українського письменника, академіка, громадського діяча Олесь Терентійовича Гончара (1918-1995).

Починаючи з 1970-х рр., класик літератури мав тісні зв'язки з архівом-музеєм, завдяки чому сюди надійшли рукописи й машинописи багатьох творчих матеріалів письменника. Серед них – автографи та машинописи з правкою автора, авторські верстки відомих повістей та романів: "Щоб світився вогник", "Таврія", "Перекоп", "Тронка", "Собор", "Бригантина", "Берег любові", "Твоя зоря", багатьох новел і

оповідань, зокрема "Усман і Марта", "Двое вночі", "На косі", "Корида", "Кресафт". Публіцистика представлена статтями, нарисами, присвяченими видагним діячам української культури, – Тарасу Шевченку, Панасу Мирному, Лесі Українці, Івану Франку, Володимирі Сосюрі, Юрію Яновському, Івану Козловському і багатьом іншим.

Згадані творчі матеріали експонуються на виставці "Дякую Богові, що дав мені народитись українцем" (О.Гончар). Тут же – численні фотографії письменника в колі рідних, друзів, побратимів по перу. Відвідувачі мають змогу побачити екслібриси Олесея Гончара, виконані художниками Є.Безпіском, І.Крислачем, І.Боднарком, І.Осгафінчуком.

Вперше представлено широкому загалу документи, які ще донедавна мали гриф "Цілковито таємно". Їх люб'язно надали для експонування працівники Державного архіву Дніпропетровської області. Це, зокрема, інформації Управління КДБ по Дніпропетровській області на ім'я годинішого першого секретаря Дніпропетровського обкому партії Ватченка, що стосуються ситуації, яка виникла весною 1968 р. навколо роману О.Гончара "Собор"; уривки з листів шанувальників творчості письменника; свідчення "віроповідданства" журналістів партійної преси Дніпропетровська; повідомлення про численні диспути й читальні конференції за романом "Собор". Привертає увагу лист відомого діяча української культури Івана Гончара до журналіста І.Мороза у зв'язку із появою статті останнього "Собор: революція та ідейність" у дніпропетровській газеті "Зоря" від 7 квітня 1968 р. І.Гончар, висловлюючи своє ставлення до збереження пам'яток старовини як носіїв національної культури, зазначає: "знищення українських церков рівноцінне знищенню історії та культури народу... Твір О.Гончара "Собор" є патріотичний гімн красі волелюбного духу народного...".

Документальна виставка експонувалася 6 квітня 1998 р. у Національній опері України на ювілейному вечорі класика української літератури Олесея Гончара.

В.М.ШЕПЕЛЮК

У ЦДАМЛМ України підготовлено виставку документів відомого українського гумориста Степана Олійника. На ній представлено, зокрема, рукописи, фото, друковані видання письменника. Експонати висвітлюють перші кроки С.Олійника "в сатиру та гумор" (твори 1930-х рр. –

"Братам", "Шевченко в Одесі", "Передсвіттанкове"), його творчість часів Великої Вітчизняної війни ("Мій друг", "Пісня про героя Супруна") і повесний доробок митця (рукописи фейлетонів 1950-1970-х рр., опубліковані в журналах "Перець", "Крокодил" тощо).

На виставці зайняли чільне місце матеріали депутатської діяльності С.Олійника (листи до виборців – мешканців Житомирської області, установ за 1966-1970 рр.).

Доповнювали й прикрашали експозицію фотодокументи: С.Олійник у дитячі роки, з матір'ю і сестрами (1917), серед учнів Одеського кооперативного технікуму (1926), на параді робітників (1929), під час відвідання Ніжинського педагогічного інституту (1945), серед учасників Всесоюзної наради письменників-сатириків (1949), під час зустрічі з М.Хрущовим (1957), Л.Брежнєвим (1960), разом із письменниками, художниками, виборцями.

О.Ф.ПАВЛОВА

Відбулися Установчі збори Міжнародного фонду ім. Кирила Стеценка за участю онука композитора, музиканта й композитора Кирила Вадимовича Стеценка, одного із засновників фонду А.Сокоренка, академіка М.Г.Жулинського, патріарха УАПЦ Дмитрія та ін. Місцем проведення Установчих зборів Фонду було обрано Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, оскільки саме тут, у приміщенні колишньої Софійської школи, в 1892-1897 рр. навчався майбутній композитор і музичний педагог Кирило Стеценко. До того ж, в архіві-музеї зберігається унікальний документальний фонд композитора, що нараховує близько 100 одиниць зберігання.

Про ідею створення Міжнародного фонду ім. К.Стеценка розповів онук композитора К.Стеценка. Патріарх УАПЦ Дмитрій благословив учасників зборів на благодію працю в царині національної духовної музики. Академік М.Жулинський зупинився на організаційних моментах створення Фонду. Про дослідження життя й творчості К.Стеценка розповів кандидат педагогічних наук Є.Федотов (Миколаїв). Він передав у дар Фонду прижиттєві унікальні музичні видання композитора, фотографії. Директор меморіального музею М.Лисенка Роксана Скорульська наголосила на необхідності створення в Києві музею К.Стеценка, пообіцявши віддати деякі документи композитора, що зберігаються в їхньому музеї.

Було прийнято проект статуту Фонду. Головою правління Фонду обрали К.В.Стеценка, гідного спадкоємця свого славетного діда в царині музики.

Після закінчення зборів відбувся концерт – презентація Фонду, на якому виступили відомі й за межами України творчі колективи – чоловіча хорова капела ім. А.Ревуцького, хор Києво-Могилянської академії, хорова капела “Київські фрески”. Вони виконали духовні пісні на музику К.Стеценка, окремі вокальні твори композитора. Вперше через багато десятиріч хор ім. А.Ревуцького виконав гімн “Ще не вмерла Україна” на музику К.Стеценка. Про створення цього гімну розповів літературознавець, доктор філологічних наук Ф.Погребенник.

Учасники зборів і музичного вечора оглянули документальну виставку, присвячену життю й творчості К.Стеценка.

В.М.ШЕПЕЛЮК

Ім'я Володимира Гнатовича Заболотного (1898-1962), президента Академії архітектури України (1945-1956), дійсного члена Академії Будівництва та Архітектури, професора, відоме серед широкого кола мистецтвознавців, архітекторів, художників. З нагоди ювілею митця в ЦДАМЛМ України було підготовлено виставку акварельних малюнків, створених ним протягом 1942-1952 рр. Це теплі пейзажі осені, ліричні краєвиди сільських хатин, вуличок, проекти пам'ятників загиблим у роки Великої Вітчизняної війни, околиці Києва, Уфи, автопортрет.

Матеріали В.Заболотного надійшли на державне зберігання до архіву-музею 1968 р. від його дружини Зінаїди Миколаївни.

О.Ф.ПАВЛОВА

Документально-книжкова виставка, присвячена 60-річчю від дня народження відомого українського мистецтвознавця, вченого-богослова, релігієзнавця Дмитра Степовика відкрилася 7 жовтня 1998 р.

Увагу відвідувачів архіву-музею привернула чимала кількість матеріалів творчої діяльності мистецтвознавця, передусім роботи, присвячені українському малярству XVI–XVIII ст. та першої половини XIX ст., книги про Олександра та Леонтія Тарасевичів, Івана Щирського, Михайла Парашука, про історію української ікони, починаючи від часів Київської Русі і до наших днів.

Окрема група документів присвячена дослідженням ученого в галузі українсько-болгарських мистецьких зв'язків. Тут же –

численне листування Д.Степовика з болгарськими мистецтвознавцями, фотографії, книги.

Епістолярна спадщина вченого – то справжня географія: Болгарія, Югославія, Чехія, Словаччина, Канада, США, Ізраїль... Фотографії свідчать про різнобічні інтереси Д.Степовика протягом усього творчого життя: зустрічі з П.Тичиною, П.Панчем, Борисом Теном, В.Касіяном, П.Жолтовським, М.Жулинським, Ф.Гуменюком, Папою римським Іоанном-Павлом II, патріархом Філаретом...

Відбувся урочистий вечір – пошанування вченого, мистецтвознавця. З теплими словами про ювіляра виступили директор Архіву-музею М.Крячок, який подарував шановному гостеві опис фонду його документів, патріарх Філарет, представники Українського Біблійного Товариства, викладачі Київського національного університету ім. Т.Шевченка, редактори видавництва “Бібліотека українця”, “Мистецтво”, “Либідь”, члени Фондації ім. Олега Ольжича, співробітники музею “Софійський заповідник”, художники.

Із нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського поета Володимира Сосюри (1898-1965) у ЦДАМЛМ України було відкрито документально-книжкову виставку. На ній представлено творчі матеріали 1920-1960 рр., зокрема автобіографія, сторінки біографічного роману “Третя Рота”, вірші поета 1920-1930-х рр. Увагу відвідувачів привернули твори В.Сосюри, що належали свого часу до “заборонених”. Серед них – рукописи поем “Мазепа”, “Каїн”, “Христос”, “Мойсей”, “Розстріляне Безсмертя”. Серед експонатів – поезії воєнних років, листи поета до дружини М.Г.Сосюри. Численні фотографії зафіксували неповторну епоху 1920-х рр., коли в літературний процес України входило нове ім'я – Володимир Сосюра. Експонуються й книги поезій різних років, меморіальні речі митця: шахтарська лампочка, гітара, ручка, портрет роботи художника І.Лося (1948).

На відкритті виставки були присутні поет, академік Б.Олійник, Голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О.Федорук, син ювіляра В.Сосюра, письменники, літературознавці, численні шанувальники творчості поета.

Перед киянами й гостями столиці виступили літературознавці Ю.Бурляй,

О.Кудін; поети О.Ющенко, П.Біба зачитали вірші, присвячені пам'яті В.Сосюри. Директор Архіву-музею М.Крячок розповів про архів В.Сосюри.

В.М.ШЕПЕЛЮК

ЮВІЛЕЙ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Державний архів Чернігівської області відзначив своє 75-річчя.

Цій ювілейній даті була присвячена чимала низка заходів. Так, підготовлено публікації в пресі та радіопередачі про основні віхи архівного будівництва на Чернігівщині, фундаторів архівної справи, історію та сьогодення архіву; випущено буклет "Державному архіву області – 75", оформлені виставки архівних документів. Відбулася також науково-практична конференція "Державний архів Чернігівської області – скарбниця пам'яті народної", в якій, крім архівістів, взяли участь і науковці Чернігівського педагогічного університету, зокрема В.М.Половець, доктор історичних наук, професор університету, О.Б.Коваленко, кандидат історичних наук, декан історичного факультету. Привернув увагу виступ Л.О.Майбороди, завідувачої відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, присвячений використанню матеріалів державного архіву для побудови музейних експозицій, висвітлення історії Чернігівщини ХХ ст.

Працівники обласного телебачення підготували до ювілею змістовну телепередачу – "Зберігати вічно".

Усі заходи, що передували ювілею, були підпорядковані основній меті – пропаганді архівних документів, подальшому розвитку архівної справи в області.

75 років існування архіву невіддільні від наполегливої праці його фундаторів, тих, хто стояв біля витоків установи у далекі 20-30-ті рр., героїчних зусиль тих, хто рятував документальні скарби від загрози цілковитого знищення в грізні воєнні роки, самовідданості людей, які відроджували архів у повоєнний період, сумлінної праці його нинішнього колективу.

Державний архів Чернігівської області був створений на початку 1923 р. як губерньський історичний архів. Сьогодні він за своїм фондним складом і змістом документів – один із найбагатших в Україні: в ньому зберігається близько 2 млн. справ. Крім джерел на паперовій основі, архів комплектується документами на плівкових носіях – кіно-,

фото-, фонодокументами. В архіві зосереджені документи з кінця ХVІІІ ст. (окремі датуються ХVІІ ст.). Третину фондів складають дореволюційні, у тому числі Чернігівського губернського депутатського зібрання, Ніжинського грецького магістрату, Канцелярії чернігівської о цивільного губернатора, Чернігівського губернського правління та ін. Серед архівних реліквій – універсали гетьманів, жалувані й купчі грамоти, родоводи, фамільні герби тощо.

У дореволюційних фондах зосереджені відомості про створення Чернігівської губернії, її економічний стан, стан освіти і культури, про участь чернігівського ополчення у Вітчизняній війні 1812 р., про ніжинських греків, їх привілеї, культуру й побут, проведення столипінської реформи та ін.

У фондах духовних консисторій зберігається більш як 3 тис. метричних книг.

Особливе місце займають унікальні документи. Серед них – автографи М.І.Кутузова, М.Б.Баркляя-де-Толлі, А.І.Глібова, М.І.Глінки, Б.Д.Грінченка, М.С.Грушевського та ін.

Не менш цікавими є документи радянських часів. Досить повно збереглися джерела періоду Великої Вітчизняної війни, часів відбудови народного господарства. У 1991 р. на державне зберігання надійшли документи колишнього партархіву. 1992 р. з архіву УСБУ було прийнято понад 40 тис. фільтраційних справ громадян, примусово вивезених до Німеччини в період тимчасової німецько-фашистської окупації.

В архіві зберігаються також 105 фондів особового походження, зібрано 13 колекцій архівних документів, серед них: "Чернігівщина в документах та малюнках", "Колекція креслень та планів", "Культурне життя Чернігівщини", "Листи та листівки радянських громадян з німецької каторги" та ін.

Життєдіяльність архіву, виконання покладених на нього завдань щодо реалізації державної політики в галузі архівної справи забезпечує колектив фахівців, передусім історики-архівісти. Більшість із них мають стаж роботи 15-20 років, що свідчить про стабільне ядро колективу, позитивно впливає на якість виконуваних робіт. Попри всі негаразди сьогодення, ці люди працюють самовіддано й плідно. Так, близько 25 років працює в архіві Людмила Федорівна Сурабко, 17 із них – заступником директора, яка користується в колективі високим авторитетом. Їй присвоєно почесне звання "Заслужений працівник культури України". Сотні дослідників знають Ніну Михайлівну Полетун. 18 років вона обіймає посаду зав.відділом інформації та використання документів.

Багато спеціалістів і майже всі керівники підрозділів, розпочавши свою трудову діяльність у архіві з найнижчих посад, поступово оволодівали азами архівної справи. Від палітурника до зав. відділом виросла в архіві Лідія Михайлівна Свєчкова, від лаборанта до головного спеціаліста – Людмила Михайлівна Марцева. Досвідченими фахівцями стали Тетяна Іванівна Сиводіл, Ольга Іванівна Баканова, Валентина Тимофіївна Саржан, Ніна Данилівна Власенко, Лариса Петрівна Коноваленко, Олександр Олексійович Пивовар. Продовжують життя архівних документів золоті руки реставраторів. 35 років займається цією важливою справою Ніна Михайлівна Олюніна і майже 25 – Людмила Григорівна Сподіна. Справу ветеранів гідно продовжує молоде покоління архівістів. Так, працюючи в архіві, здобули вищу освіту і стали хорошими спеціалістами Ганна Морозова та Алла Гриненко. Без відриву від виробництва навчається на факультеті ДІД Київського державного університету культури і мистецтв охоронець фондів Тетяна Пилипенко.

Колектив держархіву добре усвідомлює свою відповідальну місію, розуміє: без документів немає історії; архівний документ – це історична пам'ять народу, а архівісти – хранителі цієї пам'яті.

Т.І.ЗУБ

ДЕРЖАРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПОВІДОМЛЯЄ

Як можна виміряти внесок кожної людини у виконання спільної справи? Якщо роками, які вона віддає щоденно, годину за годиною улюбленій праці, то для багатьох – це ціле життя. Саме ця істина збирала за святковим столом у стінах Державного архіву Харківської області 23 серпня 1998 р. чимале коло людей.

Для харків'ян це було потрійне свято – переддень Дня незалежності України, День міста та День визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Адміністрація архіву та його профспілковий комітет використали цю можливість, щоб привітати всіх ветеранів архівної справи – і тих, хто ще працює, і тих, хто перебуває на заслуженому відпочинку.

Цього разу на свято зібралися майже всі колишні та нинішні працівники державного

архіву та колишнього партійного архіву, у тому числі Ліна Григорівна Шульга та Ганна Гнатівна Бурик, які свого часу обіймали посаду директора архіву, колишній керівник Центрального державного архіву науково-технічної документації, а згодом – співробітник Держархіву Харківської області Микола Федорович Кондратьєв та багато інших, яких об'єднала праця на архівній ниві.

Для всіх присутніх за святковим столом знайшлися теплі, щирі слова у директора архіву В.В.Резнікової; пенсіонерам було вручено квіти і невеличкі подарунки. А тих, хто не зміг прийти на свято, привітали вдома. Чимало зусиль до влаштування цього свята доклала молодь архіву.

Душевну атмосферу зустрічі чудово доповнювали пахощі величезного домашнього торгу та смачних і гарних, як із малюнків фламандських живописців, яблук у плетені кошику – несподіваного подарунка колишнього і олового охоронця фондів Вікторії Георгіївни Ляпіної.

Спогади про ці хвилини спілкування надовго залишаться, мабуть, у пам'яті його учасників.

О.Ф.КОНОНОВА,
Л.Є.ПАНТЕЛЄЄВА

29 жовтня 1998 р. зустріла свій 80-літній ювілей Ганна Гнатівна Бурик, ветеран архівної справи, колишній директор Державного архіву Харківської області (1978-1983 рр.).

Працівники архіву, щиро вітаючи ювіляра, відзначили її значний внесок у розвиток архівної справи на Харківщині, виховання нових поколінь архівістів. Святування ювілею перетворилося на своєрідну зустріч декількох поколінь людей, які працювали в архіві в різні роки.

Адміністрація, профспілковий комітет приєдналися до привітань співробітників і ветеранів, вручивши іменинниці пам'ятний дарунок.

У виступах, що прозвучали на зустрічі, наголошувалось: доля Г.Г.Бурик схожа на долі багатьох трудівниць цього покоління, яких за всіх часів єднала одна, визначальна риса – самовідданість, здатність іти на самопожертви заради світлої мети.

Ганна Гнатівна Бурик народилася в сім'ї залізничника в сел. Панютіно Лозівського району Харківської області. Напередодні Великої Вітчизняної війни вона закінчила Харківський державний бібліотечний інститут. У роки війни працювала медсестрою в тилу, а з червня 1943 р. була санінструктором інженерно-саперного батальйону на Центральному та I Українському фронтах.

Учасниця Курської битви, рятувала поранених безпосередньо в боях під Прохорівкою. Війну закінчила 9 травня 1945 р., визволяючи Прагу. Нагороджена медалями "За отвагу", "За освобождение Праги", "За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.". Демобілізувалась у жовтні 1945 р. Потім, разом із чоловіком-військовим, подорожувала по країні, працювала, ростила сина, займалася культурно-освітньою, партійною роботою.

У системі архівних установ України почала працювати з 1962 р. Завідувала Харківським міським державним архівом. Пройшла навчання за програмою підвищення кваліфікації керівних працівників при Московському державному історико-архівному інституті. З жовтня 1963 р. життєвий, професійний шлях Ганни Гнатівни – невіддільний від життя Державного архіву Харківської області: старший науковий співробітник, заступник директора по науковій частині, директор архіву.

У 1966 р. під керівництвом академіка П.Т.Тронька працювала над створенням 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР". Була членом редакційної колегії тому "Харківська область". Брала участь у підготовці та виданні збірників документів і матеріалів "Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918-1920 гг." (1973); "Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941" (1986); "Строки надежды и мужества. Письма харьковчан. 1941-1945" (1988 р.) та ін. Протягом багатьох років Ганна Гнатівна була постійним автором часопису "Архіви України", дописувачем харківських газет.

За бездоганну працю в архівних установах області, успіхи в роботі неодноразово відзначалася подяками, нагороджувалася почесними грамотами Харківського облвиконкому, Головного архівного управління України.

На посаді директора Ганна Гнатівна, знаючий, ініціативний архівіст, приділяла велику увагу підвищенню фахового рівня своїх колег, була вимогливою до них і водночас надзвичайно чуйною до їхніх потреб.

Ганна Гнатівна Бурик і сьогодні сповнена оптимізму, життєвої енергії, є взірцем для молоді у ставленні до життя, до своєї праці.

Л.А.ЧАЧІЯ

6 листопада 1998 р. у Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" (НУА), за участю Державного архіву Харківської області, вузів міста, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, історичного та літературного музеїв, відбулися перші "Багаліївські читання". Започатковані на честь видатного вченого-історика й громадського діяча, неперевершеного знавця історії Слобожанщини Дмитра Івановича Багалія, вони відбулися напередодні 141-ї річниці з дня його народження.

На думку засновників, читання сприятимуть налагодженню систематичної роботи з вивчення творчої спадщини вченого.

Учасники конференції з вдячністю зустріли вітання від сім'ї Д.І.Багалія і вшанували його пам'ять покладенням квітів до могили видатного земляка. Були заслухані доповіді В.І.Астахової, ректора НУА, голови оргкомітету читань – "Д.І.Багалій – видатний український педагог і просвітитель"; В.В.Кравченка, професора ХДУ – "Д.І.Багалій: шлях золотой середини"; В.К.Міхєєва, проректора ХДУ – "Д.І.Багалій і археологія", а також понад двадцять наукових повідомлень учених, краєзнавців міста, які розкривали надзвичайно багатогранну діяльність вченого. У науковому повідомленні В.В.Резнікової, директора Держархіву Харківської області, заслуженого працівника культури України, йшлося про діяльність Д.І.Багалія в галузі становлення та розвитку архівної справи в Україні, передусім як керівника Головного архівного управління України на початку 20-х рр. Від архівістів Харкова – нащадків і продовжувачів справи академіка – вона передала в дарунок НУА комплект збірників документів, виданих архівом в останні роки (серії "Старовинні міста Харківщини" та "Краю мій, Слобожанщину").

Під час читань відбулася презентація третьої книги з серії "Харківський біографічний словник" – "Видатні педагоги вищої школи м.Харкова". Тези читань опубліковано.

За пропозицією організаційного комітету, підтриманою Харківською обласною адміністрацією, "Багаліївські читання" будуть надалі щорічно проводитися 6 листопада в "Народній українській академії".

Л.П.ДОБРЕЛЯ

Попова Онисія Кіндратівна
(1925–1998)

19 вересня 1998 р. пішла з життя Онисія Кіндратівна Попова, колишній директор Держархіву Черкаської області. Вона народилася у с. Липівка Макарівського району Київської області 6 вересня 1925 року. 1949 р. закінчила історичний факультет Київського державного університету за фахом "Архівознавство". Дістала направлення на роботу до Черкаського філіалу Київського державного історичного архіву, де до створення Черкаського облдержархіву працювала науковим співробітником; з травня 1954 р. – старший науковий співробітник облдержархіву, з травня 1956 р. – начальник відділу загальних фондів; у березні 1958 р. була призначена на посаду директора, на якій працювала до 14 липня 1976 року.

З 1976 по 1985 рр. О.К.Попова обіймала посаду зав. навчальної частини Школи господарського управління при Черкаському обкомі Компартії України.

Пам'ять про Онисію Кіндратівну Попову – добру, чуйну людину, прекрасного організатора, фахівця своєї справи – назавжди збережеться в серцях людей, які знали її.

CONTENTS

Ukase of President of Ukraine "On the Day of officers of Archival institutions"	3
"We shall keeping the Ukrainian nation's archival and documentary heritage" Director general of Main Archival Administration of Ukraine Ruslan Ja. Pyrih gives the answers on the editor's questions	4
Articles and Notices	
KULESHOV, S.H. Historical records science: contents and main problems of scientific current (to staging the problem)	9
SHMIDT, S.O. The Archives and historics-amateurs	18
Discussion about Archives	
SELIVERSTOVA, K.T. What Kind of professionals shell needs the archives in XXI century?	25
Publications of Archival Records	
KUDLA, O.V. "Prosvita" in Ukraine in early XX cent. (on the records of TsDIAK of Ukraine)	31
PRYTULJAK, P.P. Brest Peace Treaty illustrating by the unknown records of TsDAVO of Ukraine	41
Materials to the Dictionary of Archival's men	
JURKOVA, O.V. Volodymyr Stepanovich Evfimovskij: biobibliografic essay	45
Sources Review and Documentary Essays	
SRIBNIAK, S; LUK'JANENKO, O. From the History of the Musseum Archives of liberation of Ukraine foundation	54
TJURMENKO, S.S. Archival sources about the History of professor V.Peretz's scintific school in Kyiv	58
KOKOSHKO, F.S. Curtural-educational institutions in the South of Ukraine (1917-laters 1920 th)	65
The Fate of Ukrainian Archives	
BASANOVA, O.M. TsDKFFA of Ukraine: Events and men	73
From the International Counal on Archives	
LOZITS'KYJ, V.S. Ukraine in the kontekst of International archival cooperation	86
Using of Archival Records	
PRYLEPISHEVA, JU.A. From the history of preparation interrespublicans and international documentary publications	93
Archival Searches and Finds	
MATJASH, I.B. Archeological institution in Odessa: the losed possibility	103
KRJACHOK, M.I. Opanas Slast' on "especiall thinking" on defence the Ukrainian language	109
KRAVCHENKO, V.M. New record about the history of city judgement in Kyiv at 30 th of XVII cent.	113
NEPOMNJASCHYJ, A.A. Unknown sourses to Arsenij Markevich's biography	121
Archives out from Ukraine	
BELA LEKLI. Hungarion archival magazins "Levéltári Közlemények", "Levéltári Szemle"	128
MARTIN R.S. The Development of professional Education for Librarians and Archivists in the United States: A comparative Essay	131
Scholarly Conferences, Deliterations and Seminars	
The director's of archival institutios deliteration-Seminar	134
PAPAKIN, H.V. The Second International Scholarly Conference "Het'man Pavlo Scoropadskij and Ukrainian State 1918"	139
MARCHENKO, N.P.; SAGORETZ'KA, O.M. Scholarly conference "Archives and Libraries in Ukraine at the period of independent's struggle (1917-1921)"	141
HRANKINA, O.V. Scholarly-practic conference "The reprisaling men's archival-trial records: scientific and metodological aspekts of using"	145
Critique and Bibliography	
MUSHINKA, M. Monography about the Ukrainian state decorations	149
BURNOSOV, V.F. ; STUKANOV, E.M. Value research and usull manual	152
Informations and Chronicle	160
Popova Onysija Kindrativna	167

СПИСОК

тем кандидатських дисертацій аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (1997-1999 рр.)

1. *Ринсевич В. П.* Колекція О.Лазаревського як джерело з історії України XVII ст.
2. *Петреченко І. Є.* Описи Чернігівського намісництва як історичне джерело.
3. *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ повоєнного періоду (1945-1995 рр.).
4. *Сагин Г. В.* Наукові зв'язки українських та закордонних вчених (1918-1939 рр.).
5. *Павленко І. А.* М.С.Хрушов і організація боротьби з українським національно-визвольним рухом в Західній Галичині (1944-1945 рр.). Аналіз джерел.
6. *Таранець С. В.* Традиційна книжність в історичному та соціальному просторі російського старообрядства в Україні.
7. *Стародуб А. В.* Діяльність Російської православної церкви в Україні 1918-1920 рр.
8. *Михайлова О. Ю.* Архіви дворянських установ України XIX ст.
9. *Опришко Т. І.* Наукова та громадська діяльність К.М.Грушевської.
10. *Зіневич Н. О.* Циганський етнос в Україні: історіографія та джерела.
11. *Бабак О. І.* Національні меншини в суспільно-політичному житті Польщі (1944-1950-ті рр.).
12. *Федірко О. А.* Микола Ткаченко – історик та археограф України (1892-1965).
13. *Віднянський В. С.* Українські емігранти в Чехословаччині: наукова, культурно-освітня та громадсько-політична діяльність на території Словаччини і Закарпаття (1919-1939).
14. *Савченко М.Б.* Археографія України в системі суспільних наук другої половини XX ст.
15. *Коновальчук В.Ю.* Проблеми взаємозв'язків і взаємовпливів Європи і України у творчій спадщині М.П.Драгоманова.

1-6 '98 АРХІВИ УКРАЇНИ

УВАГА! НОВА СЕРІЯ!

З 1995 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ здійснює видання некрополознавчої літератури в рамках серії "Некрополі України". Суттєвою відмінністю вказаного видавничого циклу від інших подібного спрямування є виразний синтетичний характер пропонованих публікацій: кожна робота створюється на базі найрізноманітніших друкованих джерел, матеріалів натурних обстежень поховальних комплексів, однак вихідною першоосновою і, водночас, універсальною з'єднувальною ланкою всього дослідницького проекту виступають виключно архіви першоджерела, перш за все унікальні й маловивчені корпуси храмових метричних книг та формулярних списків діячів минулого. Яскравою особливістю вказаної серії є принципова належність більшості публікацій до традиції т.зв. "біографічного некрополознавства".

У рамках серії "Некрополі України" уже побачили світ такі видання:

Випуск 1. – Проценко Л. А. Історія Київського некрополя (монографія). – Київ, 1995. – 412 с.

Випуск 2. – Дивний І. В. Страницы военного некрополя Старой Одессы (біографічний довідник). – Київ, 1996. – 182 с. + 32 с. іл.

Випуск 3. Дивний І. В. Козелецький військовий некрополь (біографічний довідник). – Київ, 1997. – 181 с.

Підготовлено до друку і буде опубліковано протягом 1999 р.:

Випуск 4. Дивний І. В. Страницы военного некрополя Старой Одессы. Часть вторая (біографічний довідник).

Триває робота над створенням великого біографічного довідника "Некрополь Старого Чернігова".

З питань придбання названих видань звертатися щовівторка та щочетверга за адресою: 252601, Київ, вул. Трьохсвятительська, буд. 4, кімн. 504 та 507.

З наукових питань звертатися за тел. 228-50-98 та 457-59-32 або за адресою: 252056, Київ, а/с 24.